

e-ISSN 2300-9918

HUMANITIES | AND SOCIAL | SCIENCES |

Quarterly, Volume XIX

(October - December)

Research Journal 21

(4/2014)

HSS Journal indexed, among others, on the basis of the reference of the Minister of Science and Higher Education in The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH) and Index Copernicus Journal Master List 2013 (awarded points ICV – 8.08).

Issued with the consent of the Rector

Editor in Chief

Publishing House of Rzeszow University of Technology

Leonard ZIEMIAŃSKI

**Composition of the Scientific Papers Council
of the Faculty of Management at Rzeszow University of Technology
„Humanities and Social Sciences”**

Grzegorz OSTASZ – Chairman (Poland)

Justyna STECKO – Editorial assistant (Poland)

members:

Alla ARISTOVA (Ukraine), Heinrich BADURA (Austria), Guido BALDI (Germany)

Aleksander BOBKO (Poland), Zbigniew BOCHNIARZ (USA)

Viktor CHEPURKO (Ukraine), Wilem J.M. HEIJMAN (The Netherlands)

Tamara HOVORUN (Ukraine), Beatriz Urbano LOPEZ DE MENESES (Spain)

Nicanor Ursua LEZAUN (Spain), Józef MANDZIUK (Poland)

Aleksandr MEREZHKO (Ukraine), Nellya NYCHKALO (Ukraine)

Annely ROTHKEGEL (Germany), Josef SABLİK (Slovakia)

Henryk SKOROWSKI (Poland), Mykoła STADNIK (Ukraine)

Beata SZLUZ (Poland), Anatoliy TKACH (Ukraine), Michael WARD (Ireland)

Editor in Chief

Grzegorz OSTASZ (Poland)

Editorial Committee (Thematic editors)

Stanisław GĘDEK (Poland), Aleksandr GUGNIN (Poland)

Waldemar PARUCH (Poland), Krzysztof TERESZKIEWICZ (Poland)

Editorial assistant

Justyna STECKO (Poland)

Statistical editor

Tomasz PISULA (Poland)

Members of editorial staff

Andrzej GAZDA (Poland), Agata GIERCZAK (Poland)

Marta POMYKAŁA (Poland), Beata ZATWARNICKA-MADURA (Poland)

Language editors

Glyn David GRIFFITHS (The United Kingdom), Tatiana GUGNINA (Poland)

Alewtina ŁAWRINIENKO (Russia), Ruth MALOSZEK (Germany)

Magdalena REJMAN-ZIENTEK (Poland), Anna ROMAN (Poland)

Project of the cover

Damian GĘBAROWSKI

The printed version of the Journal is an original version.

p-ISSN 2300-5327

e-ISSN 2300-9918

Publisher: Publishing House of Rzeszow University of Technology,

12 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszow (e-mail: oficyna1@prz.edu.pl)

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl>

Editorial Office: Rzeszow University of Technology, The Faculty of Management,

10 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszów, phone: 17 8651383, e-mail: zeszyty@prz.edu.pl

<http://hss.portal.prz.edu.pl>

Additional information and an imprint – p. 245

From the Editorial Committee

We are giving you the next 21st (4/2014) issue of the Scientific Journal of the Faculty of Management at the Rzeszow University of Technology entitled "Humanities and Social Sciences".

The aim of the Publisher is to raise the merits and the international position of the quarterly published by the Faculty of Management, that is why we are still developing the cooperation with foreign team of reviewers, as well as an international Scientific Council.

The articles published in this publication are devoted to the broader issues of economic sciences and the humanities. They are the result both of theoretical and empirical research. The covered subjects vary considerably, reflecting the interdisciplinary nature of the Journal. We do hope that the published papers will meet your kind interest and will be an inspiration to further research and fruitful discussions.

On behalf of the Editorial Board of "Humanities and Social Sciences" we would like to thank the Authors for sending the results of their research. We would like to express particular gratitude to the Reviewers for their valuable feedback that greatly contributed to increasing values of the scientific publications.

With compliments
Editorial Committee

SPIS TREŚCI

Od Komitetu Redakcyjnego	7
Ana Belén Collazos Bravo, Félix Rafael Rondón Domínguez, Beatriz Urbano López de Meneses: Rice value chain analysis in a free trade agreement context: a developing region of the Dominican Republic study case.....	9
Anna Deleka: Społeczne determinanty aktywności turystycznej studentów krakowskiego ośrodka akademickiego.....	25
Dagmara Florek – Klęsk: Charakter prawny umowy darowizny - wybrane problemy.....	37
Adriana Kaszuba – Perz, Sabina Rokita: Rola rachunkowości w systemie informacyjnym wspierającym zarządzanie logistyką.....	57
Ryszard Klamut: Zależności pomiędzy doświadczanym poziomem bezpieczeństwa a aktywnością obywatelską z uwzględnieniem modyfikującej roli płci.....	67
Adam Laska, Renata Piętowska – Laska: Społeczna odpowiedzialność biznesu firm logistycznych.....	83
Grzegorz Lew: Walory informacyjne sprawozdania finansowego jednostek mikro.....	99
Marcin Merkwa: U źródeł nowożytnego rozumienia praw jednostki na przykładzie koncepcji uprawnień naturalnych Thomasa Hobbesa.....	109
Tomasz Misiak: Convergence or divergence of basic macroeconomic variables in the districts of Podkarpackie province.....	119
Jadwiga Nycz-Wróbel: Wskaźniki efektywności środowiskowej ujmowane w sprawozdawczości przez organizacje zarejestrowane w systemie EMAS.....	135
Monika Pasternak – Malicka: Praca nierejestrowana jako skutek zjawiska bezrobocia wśród młodych osób w województwie podkarpackim.....	147
Beata Petrecka, Urszula Pietrzyk, Justyna Stecko: Spór o prawo naturalne – koncepcja personalistyczna i biologistyczna.....	163
Małgorzata Polinceusz: Powszechnie obowiązujące akty legislacji administracyjnej jako przedmiot kontroli Trybunału Konstytucyjnego.....	173

Anna Prusak, Jacek Strojny, Piotr Stefanow: Analityczny proces hierarchiczny (AHP) na skróty – kluczowe pojęcia i literatura.....	179
Katarzyna Purc – Kurowicka: Rozporządzenie jako akt normatywny wydawany przez Prezesa Rady Ministrów.....	193
Mirosław Sołtysiak: Rynek listów zastawnych w Polsce i w państwach Unii Europejskiej.....	205
Elżbieta Tracz: Employee evaluation in the context of a new evaluation method.....	217
Robert Zajdler: Rola giełd energii w procesie budowania jednolitego unijnego rynku dnia bieżącego i rynku dnia następnego energii elektrycznej.....	231
Lista Recenzentów współpracujących z „Humanities and Social Sciences”.....	243

CONTENTS

From the Editorial Committee	7
Ana Belén Collazos Bravo, Félix Rafael Rondón Domínguez, Beatriz Urbano López de Meneses: Rice value chain analysis in a free trade agreement context: a developing region of the Dominican Republic study case.....	9
Anna Delekta: Social determinants of tourism activity of Cracow Universities' students.....	25
Dagmara Florek – Kłęk: Legal nature of the contract of donation - some problems.....	37
Adriana Kaszuba – Perz, Sabina Rokita: Role of accounting in information system supporting logistics management.....	57
Ryszard Klamut: Security experience and civic activity in the context of sex.....	67
Adam Laska, Renata Piętowska - Laska: Corporate social responsibility of logistics companies.....	83
Grzegorz Lew: Informational values of financial statements of the micro entities.....	99
Marcin Merkwa: Foundations of modern understanding of human rights on the example of the Thomas Hobbes' theory of natural rights.....	109
Tomasz Misiak: Convergence or divergence of basic macroeconomic variables in the districts of Podkarpackie province.....	119
Jadwiga Nycz-Wróbel: Environmental efficiency indicators included in the reporting by organizations registered under EMAS.....	135
Monika Pasternak – Malicka: Illegal work as a result of the phenomenon of unemployment among young people in podkarpackie province.....	147
Beata Petrecka, Urszula Pietrzyk, Justyna Stecko: Dispute about natural law - personalistic and biologicistic concept.....	163
Małgorzata Polinceusz: Generally applicable acts of legislation as a matter of administrative control of the Constitutional Court.....	173

Anna Prusak, Jacek Strojny, Piotr Stefanow: Analytic hierarchy process (AHP) for shortcut – key concepts and literature.....	179
Katarzyna Purc – Kurowicka: Regulation as a normative act issued by the Prime Minister.....	193
Mirosław Soltysiak: Covered bonds market in Poland and European Union countries.....	205
Elżbieta Tracz: Employee evaluation in the context of a new evaluation method.....	217
Robert Zajdler: The role of power exchanges in the process of building a single european electricity day ahead and intraday market.....	231
The list of reviewers cooperating with Scientific Papers entitled "Humanities and Social Sciences"	243

Ana BELÉN COLLAZOS BRAVO¹
Félix Rafael RONDÓN DOMÍNGUEZ²
Beatriz Urbano LÓPEZ DE MENESES³

RICE VALUE CHAIN ANALYSIS IN A FREE TRADE AGREEMENT CONTEXT: A DEVELOPING REGION OF THE DOMINICAN REPUBLIC STUDY CASE

The aim of the work was to analyse the rice value chain in a developing region of the Dominican Republic to avoid the rice producer's displacement due to the Free Trade Agreement. Primary sources of information such as personal surveys were used. Socio-demographical, agricultural and economical variables were obtained. Absolute and relative frequencies and accumulated percentages were calculated. The two-way dependence between the item to be explained, farm yield, and the explanatory variables was calculated by means of a chi-squared (χ^2) test of significance between the items. Two-step cluster analysis was carried out to appraise the question of farmers' displacement. The competitiveness of the farms could be improved by i) the adjustment of the fertilization and phytosanitary doses, ii) the addition of value and price to the rice by post-harvest practice and iii) the proper technical assistance of the farmers. It would be needed to diversify the productions and/or to reduce the costs for the lower competitive 36.67% rice farmers of Barahona region in the Dominican Republic not to be displaced by the CAFTA-DR. Dominican operators cannot wait for the problems of the commercial channel to be solved by the state and so they must be participants in and promoters of change. This report recommends initiatives that would create sector 'observatories' for prices, product quality, supply and demand in each season. These organisations should be accessible by all the agents along the chain.

Keywords: cluster, displacement, yield and competitiveness.

1. THE FREE TRADE AGREEMENT

On August 5, 2004, the United States signed the Dominican Republic-Central America-United States Free Trade Agreement (CAFTA-DR) with five Central American countries, Costa Rica, El Salvador, Guatemala, Honduras, and Nicaragua and the Dominican Republic. The CAFTA-DR is the first free trade agreement between the United States and a group of smaller developing economies. This agreement is creating new economic opportunities by eliminating tariffs, opening markets, reducing barriers to services, and promoting transparency. It is facilitating trade and investment among the

---

¹Ana Belén Collazos Bravo, ETSIIAA. Avda. de Madrid nº57. 34004 Palencia. Universidad de Valladolid. España.

²Prof. Félix Rafael Rondón Domínguez, Instituto Especializado de Estudios Superiores Loyola. Padre Ángel Arias #1. San Cristóbal. República Dominicana.

³Prof. Beatriz Urbano López de Meneses, Departamento de Ingeniería Agrícola y Forestal. Área de Economía, Sociología y Política Agraria. Universidad de Valladolid. Avda. de Madrid nº57. 34004 Palencia. España, corresponding author: e-mail: beaturb@iaf.uva.es

seven countries and furthering regional integration. The agreement entered into force for the United States and the Dominican Republic on March 1, 2007⁴.

Central America and the Dominican Republic represent the third largest U.S. export market in Latin America, behind Mexico and Brazil. U.S. exports to the CAFTA-DR countries were valued at \$19.5 billion in 2009. Combined total two-way trade in 2009 between the United States and Central America and the Dominican Republic was \$37.9 billion.

U.S. exports of agricultural products to CAFTA/DR countries totalled \$3.0 billion in 2009, as a group it would be the 6th largest U.S. Ag export market. Leading categories include: coarse grains (\$580 million), wheat (\$397 million), soybean meal (\$382 million) and rice (\$223 million). U.S. imports of agricultural products from CAFTA/DR countries totalled \$3.6 billion in 2009. Leading categories include: bananas and plantains (\$831 million), coffee (unroasted) (\$762 million) other fresh fruit (\$630 million), raw beet and cane sugar (\$231 million), processed fruit and vegetables (\$183 million), and fresh vegetables (\$180 million)⁵.

Nevertheless the free trade agreement could threaten the small local grain producers survival. A free trade agreement could increase the number of farmers displaced by grain and agricultural dumping from the U.S.⁶. The United States is dumping five primary farm commodities on international markets, in violation of World Trade Organization (WTO) agriculture rules, hurting farmers the world over. For the local farmers the costs of production of corn, soybeans, cotton, wheat and rice, are higher than the prices at which these commodities are sold on international markets⁷. The lack of profitability of the farms causes the displacement of the farmers⁸.

2. THE DOMINICAN REPUBLIC VALUE CHAIN

The farming and food channel is the set of processes and players that handle the product from the producer to the end consumer. The chain can be long, if there are many intermediaries dealing with the product, or short, if there are only a few. One extreme case is a direct channel, when the product reaches the consumer directly from the producer and all its value goes back to the source, where it can contribute to the development of the area of production. A long chain is usually made up of distributors, wholesalers at the products' source and destination, retailers and the end consumer. A short channel, on the other hand, tends to involve just the producer, the distributor and the consumer. Which channel is used depends on the type of product, how developed the channel is, experience in

---

⁴ Office of the United States Representative. *Dominican Republic – Central America – United States Free Trade Agreement*. Executive Office of the President. Office of the United States Representative. Washington DC. 2013

⁵ *ibidem*

⁶ Wise T.A. *Agricultural Dumping Under NAFTA: Estimating the Costs of U.S. Agricultural Policies to Mexican Producers*. Global Development and Environment Institute Working Paper No. 09-08 Medford, MA, Global Development and Environment Institute. 2010.

⁷ Ritchie, M., S. Murphy and M.B. Lake. *US Dumping on World Agricultural Markets: Can Trade Rules Help Farmers?*. Institute for Agriculture and Trade Policy (IATP). Minnesota. 2003

⁸ Webb, P., J. Coates, E.A. Frongillo, B.L. Rogers, A. Swindale and P. Bilinsky. *Measuring Household Food Insecurity: Why it's so important and yet so difficult to do*. Journal of Nutrition 136: 1404S-8S. 2006

commercialisation, and the relationships between the producers and the rest of the commercial channel⁹. Value chain analysis looks at the way in which the players along the chain deal with the goods passing through their hands to increase or add to their value at each stage. This involves all the links in the chain from production to consumption, including commercialisation, the market and distribution¹⁰.

In this context, value chain analysis is a very useful strategic planning tool for understanding how the markets work in terms of time, space and form. From a methodological point of view, value chain analysis can be qualitative or quantitative¹¹. Qualitative analysis is simply a description of the processes and transactions that take place along the chain. Quantitative analysis makes it possible to see how and how much of the final value of a product is generated at each of the distinct stages of the chain. This, in turn, makes it possible to evaluate how that value is shared out among the players taking part in the chain¹².

Farming yields have been very low – lower than other sectors – since the second half of the nineteen eighties in Dominican Republic. Production has been affected by climatic factors and the capacity of farmers to consume and save has been reduced, which partly explains the low investment levels, poverty and emigration in rural areas¹³. Moving along the commercial chain, there are other factors that contribute to low yields in farming, a) a lack of product preparation at origin¹⁴; b) a lack of enterprise spirit among producers and others due in part to the lack of sufficient volume needed in order to make progress along the farming and food channel and, in short, gain access to the market¹⁵.

---

⁹ Urbano López de Meneses, B. and V. Temprano. (2005). *Distribución y consumo de productos ecológicos en Castilla y León: Modelos de Canales comerciales, localización y hábitos de consumo*. In: Revista de Investigación Económica y Social de Castilla y León. Consejo Económico y Social de Castilla y León. Valladolid. 2005. p. 270-388.

¹⁰ Acosta, L. *Agrocadenas de Valor y Alianzas Productivas: Herramientas de apoyo a la agricultura familiar en el contexto de la globalización*. Oficina regional de la FAO para América Latina y el Caribe. Santiago de Chile. 2006; Peña, Y., P.A. Nieto and F. Díaz. *Cadenas de valor: un enfoque para las agrocadenas*. Equidad y Desarrollo, enero-junio, 009. p: 77-85. Universidad de La Salle. Colombia. 2008

¹¹ Hansen, H.G.P. and M. Torero. *Resumen de la literatura de cadenas de valor agropecuarias en cinco países centroamericanos*. Instituto Internacional para la Investigación de Políticas Alimenticias (IFPRI). San José, Costa Rica. 2008. 130 pp.

¹² Peña, Y., P.A. Nieto and F. Díaz. *Cadenas de valor: un enfoque para las agrocadenas*. Equidad y Desarrollo, enero-junio, 009. p: 77-85. Universidad de La Salle. Colombia. 2008.

¹³ Godínez, V. and J. Máttar. *La República Dominicana en 2030: Hacia una Nación Cohesionada*. CEPAL. Santo Domingo. 2008; ONE, Dominican National Statistics Organisation. *Las zonas rurales de la República Dominicana In: Panorama Estadístico 2008*. Año 2, N° 9. Dominican National Statistics Organisation. Santo Domingo, Dominican Republic. 2008; Urbano López de Meneses, B. *Plan de capacitación de los asentados de la reforma agraria: técnicos, parceleros, mujeres e internos de prisiones*. Red Universitaria de Investigación sobre Cooperación para el Desarrollo. La Catarata. Madrid. 2011. 96 pp.

¹⁴ Urbano López de Meneses, B., F. González-Andrés and P. Casquero Luelmo. *Market research for the Optimization of the consumer response to the recent award of a Protected Geographical Indication to a local product: Beans from "La Bañeza-Leon" Spain*. Journal of International Food and Agribusiness Marketing, 20. New York. 2008. p. 7-32.

¹⁵ Collazos Bravo, A.B., Y. Mesa Florián, F. González-Andrés and B. Urbano López de Meneses. *Investigación en Sostenibilidad y Seguridad Alimentaria como motor de desarrollo agrario del Sur*,

Several previous studies on value chains in the Dominican Republic¹⁶ have shown that staple products are usually sold loose in bulk. This is true for bananas, aubergines, yuccas and papayas (which are sold this way as they are not export products), melons, a small percentage of the *guineo* banana (which is not exported), and tomatoes produced for industry. Sacks are used for rice, the *guandul* (pigeon pea), onions, hot peppers (because it is not exported), corn and a small percentage of industrially grown tobacco. Crates are used for most of the tomatoes produced for industry, peppers, salad tomatoes, cucumbers and *guineo* bananas. These are 40-pound crates except for organic *guinea* for exports, where 28-pound crates are used.

The relationships between farmers and their buyers do not generally last long. There are, therefore, no consolidated relationships, and this explains why the farmers are more concerned about obtaining improved production than about becoming established in the market. Crops such as rice, tobacco or tomatoes for industry lead to more prolonged relationships. This is because these crops need some industrialisation and there are major buyers and intermediaries, such as the mills, factories, industries or tobacco companies with which the producers establish relationships that help to guarantee a place for their product to go. In the case of aubergines, *guanduls* or corn, the relationships between producers and intermediaries are sometimes based on their trust in their usual retailer¹⁷.

De Francisco¹⁸ found that the main players in the chain were the farmers, the intermediaries, the food manufacturers and the consumers. Most farmers sold to lorry drivers (retailers), to industry, to large and/or small markets or to professional agents. Almost half of the producers sold to intermediaries. A lack of sales to supermarkets or the large network of grocery stores, (or *colmados*, see below) in the country was discovered, and farmers rarely sold to the end consumer.

The country's retail markets are supplied by wholesalers and distribute the products to the consumers. They are the last stage of commercialisation. By far the most important type of retail outlet in the Dominican Republic is the *colmado*. They are multi-purpose businesses selling all types of foodstuffs, drinks, cleaning products and other goods mainly for household use. The term *colmado* includes different types of establishments in

---

para la provincia de Barahona en República Dominicana. En: Actas del VI Congreso Universidad y Cooperación para el Desarrollo. Universidad Politécnica de Valencia. Valencia. 2013. p. 30-44; Urbano López de Meneses, B., M. Rico González and F. González-Andrés. *The contribution of agrifood fairs to rural development: the Castilla and Leon region in Spain case study*. Economics and Rural Development research papers Vol. 3. Lithuanian. 2008

¹⁶ De Francisco Abad, O. *Análisis de la cadena comercial de los productos de la Junta de Regantes canal Ulises Francisco Espaillat: Aplicación al sector hortofrutícola orientado al abastecimiento de Áreas turísticas*. Proyecto Final de Carrera. Universidad Politécnica de Madrid. Madrid. 2008; Urbano Terrón, P. and B. Urbano López de Meneses (coords.). *Production and commercialization Sustainable Programme*. Research in International Co-operation Development Universities Network. La Catarata. Madrid. 2012. 126 pp.

¹⁷ Urbano Terrón, P. and B. Urbano López de Meneses (coords.). *Production and commercialization Sustainable Programme*. Research in International Co-operation Development Universities Network. La Catarata. Madrid. 2012. 126 pp.

¹⁸ De Francisco Abad, O. *Análisis de la cadena comercial de los productos de la Junta de Regantes canal Ulises Francisco Espaillat: Aplicación al sector hortofrutícola orientado al abastecimiento de Áreas turísticas*. Proyecto Final de Carrera. Universidad Politécnica de Madrid. Madrid. 2008

terms of size and business volume, and they are even combined with other business such as supermarkets, bars, discotheques, betting shops and a home delivery service.

Supermarket trading and commercial chains are currently undergoing change in the Dominican Republic. The supermarket chains dominate sales to social groups with a medium-high and high level of purchasing power. The country's leading supermarket chains are: *Supermercados Pola* and *Multitiendas La Sirena* (both belonging to the same group, Grupo Ramos, S.A.) and *Supermercados Nacional*. There are also some major foreign hypermarkets such as *Carrefour*, which has one store, and *Price Mart*, which has two. There are also chains aimed at customers with lower purchasing power such as *Hiper Olé*, *Supermercados La Cadena* and *Supermercados Bravo*¹⁹ (De Francisco, 2008).

In addition, a specific type of market where producers sell directly to consumers without intermediaries was created under programmes promoted by institutional bodies such as the Secretary of State for Agriculture (SEA), which is now the Ministry of Agriculture, the National Institute for Price Stability (INESPRE), and the Inter-American Institute for Cooperation in Agriculture (IICA). The aim was to bring consumers closer to producers so that they could obtain fresher produce at lower prices. “*Minimercados*” or mini-markets were set up in the city of Santo Domingo. The Producers’ Market Programme was later created, which has undergone some changes as there was originally more participation by intermediaries or traders than by farm producers. Finally, Farming Markets were created and were reorganised by the PROMER Marketing Programme so that mobile mobile units operated throughout the country, and, at the same time, the PROALTO “Food for Everyone” programme was also set up to operate over the whole country on Saturdays.

3. THE DEVELOPING REGION AND RICE PRODUCTION

It has been estimated that there are about 30,000 rice producers in the country. The total area devoted to rice production is 1.5 million *tareas* (1 *tarea* is 0.0629 hectare). Average rice production in the area is 4.38 *quintales* per *tarea*. It is grown in all regions of the country, although the main producer regions are: the South West (San Juan de la Maguana), North East (San Francisco de Macorís, Nagua and Cotuí), North Central (La Vega) and North West (Valverde, Dajabón and Montecristi). Rice is the most important cereal in the Dominican diet. It is boiled and served in various ways including with meat, *frijol*-kidney beans (*Phaseolus vulgaris*), *guandul*-pigeon pea (*Cajanus cajan*), seafood, vegetables and as a rice pudding with milk. It is used industrially to make products such as foodstuffs for children, cereals and drinks²⁰.

In this sense, the rice is a basic foodstuff of the Dominican diet. They are eaten two, three or even four times a day by the population. The rice production participation in 2010 was the 25.7% of the agrarian sector, being the 29.6% in year 2002 (Table 1). In 2002 the rice was the 0.7% of the Gross Domestic Product (GDP) in Dominican Republic. This sector became the 0.6% of the GDP in 2003. Since 2004, when the CAFTA-DR was signed, went down into 0.5% of the total²¹.

---

¹⁹ *ibidem*

²⁰ *ibidem*

²¹ Ministry of Agriculture in Dominican Republic. *Agriculture Sector Statistics in Dominican Republic (2002-2011)*. Vice-ministry of Sectorial Planification. Santo Domingo. Dominican Republic. 2011

The Barahona region is located in the southwest part of the Dominican Republic. According the Census, 2008, Barahona has 201,453 inhabitants, 122.1 inhabitants per square kilometre. The 63.3% of the families are poor and the 21% of them indigents²². The 25% of the land province is dedicated to agriculture and the agricultural sector is doubled than the rest of the country (5.21%)²³.

Table 1. Evolution of the rice sector in Dominican Republic, value (10³ RD\$) and percentage of participation in constant prices 1991

Year	Value (10 ³ RD\$)	% Sector participation
2002	3,087,521	29.6
2003	2,571,965	25.2
2004	2,436,454	25.6
2005	2,725,131	24.1
2006	3,016,178	24.2
2007	3,164,764	24.9
2008	3,289,523	28.6
2009	3,584,216	25.6
2010	3,873,941	25.7

The aim of the work was to characterize the rice producers at the poor region of Barahona in Dominican Republic to analyse the impact of the CAFTA-RD that could displace the farmers causing their migration and threaten the rural development of the region.

4. OBJECTIVES

The general objective of this study was to analyse the rice value chain in a developing region of Dominican Republic to avoid the rice producer's displacement due to the Free Trade Agreement. Specific objectives were:

- i) to select a sample of producers and distributors of rice;
- ii) to gather field data;
- iii) to characterise the rice farmers in Barahona region;
- iv) to cluster the less competitive rice farms;
- v) to analyse the relationship between those surveyed and the value chain;
- vi) to characterise the problems faced by the farming and food chain for rice;
- vii) to identify the ways in which value chains contribute to avoid the displacement of the rice producers.

²² ONE, Statistics National Office. *Socio-demographic Profile of the Barahona province*. Statistics National Office of the Dominican Republic. Santo Domingo. Dominican Republic. 2008, 16p.

²³ ONE, Statistics National Office. *VIII National Census of Housing and Population*. Statistics National Office of the Dominican Republic. Santo Domingo. Dominican Republic. 2002.

5. RESEARCH METHODS

Primary sources of information such as personal surveys were carried out. Socio-demographical, agricultural and economical variables were obtained. A sample of 30 farms in Barahona province in southern Dominican Republic was visited. Categorical and quantitative data were obtained. SPSS 19.0 software package was used for statistical analyses. Absolute and relative frequencies and accumulated percentages were obtained. The two-way dependence between the item to be explained, yield, and the explanatory variables was calculated by means of a chi-squared (χ^2) test of significance between the items. To accept or reject the null hypothesis H_0 , which implies no relation between the variables, the value of the χ^2 statistic and the respective *p-values* were considered and dependence was determined in the light of the frequencies expected and obtained and the corresponding residues. Yield and profitability, considered as the main factors to displaced the farmers²⁴, were included in a cluster. Two-step cluster analysis was carried out to appraise the question of farmers displace.

Then a sample of distributors of rice in the Dominican Republic was selected for analysis. A linear methodology was used to study the rice value chain. Firstly, the main players involved in the farming and food chain were identified using a qualitative analysis. Once these had been established, a quantitative analysis determined the problems faced by each one in their relationship with the product' final value.

Categorical and nominal answers were obtained, along with opinion data, which was the reason for choosing the "personal interview" data collection method. The interviews were carried out in July and August 2012 in important production areas of various sizes in the country. Interviewers were used to undertake the interviews and guide respondents through them. The SPSS 19.0 computer program was used to process the data from the questionnaires. Absolute and relative frequencies were obtained for the contingency tables that established the relationships between the socio-demographic, enterprise structure and value chain variables.

To define the recommendations a multi-disciplinary panel of experts was created, made up of Spanish and Dominican technicians who shared the results from the intervention and drew up proposals for lines of action.

6. RESULTS AND DISCUSSION

6.1. Rice producer's characterisation

The socio-economical variables showed that sampled farmers were men, aged between 31 and 82 years old (47.6% are 30-45). They have 2-4 children (70%) and have studied Secondary or University level (60%). Most of them, 56.7%, cultivated small farms, from 5 to 200 ta (1ta=0.026 ha). They are legally owners of the land (33.3%) or/and rented (30%). The farms are far away (>5 km) of the decision centers (63.3%) (Table 2).

They declared to have private or public technical assistance (76.7%). The public assistance came by the Agriculture Ministry, the Reform Institution (IAD) or the Dominican Agrarian and Forestry Research Institution (IDIAF). The private assistance came by suppliers (30%), own technicians (13.3%) or associations (6.7%). Most of them

---

²⁴ Quiñones Díaz, XE. *Mapuche's rural households economy: from the land matter to the profit resources diversification*. Spanish Journal of Agrarian and Fishing Studies, 231, 2012. p. 138-173

(73.3%) were integrated in associations (60%) or cooperatives (13.3%). Many of them (63.4%) have access to a credit to buy inputs to cultivate the rice.

The agricultural management revealed that there were no additional workers in the sampled farms (53.3%). They used traction for leveling (63.3%) and dry traction for tillage (43.3%). The seeds used were certificated and/or own farm (76.7%) of Prosequisa 4 variety (53.3%) which was direct sowed (93.3%). To fertilize they used 15-15-15, sulphate or urea (56.7%) calculated by traditional application criteria (76.7%). The 86.7% of the farmers did not consider analyses to calculate the fertilization dose. The 66.6% of the farms uses the traditional phytosanitary treatments and chemical applications for weeds control (66.7%). Traction was used to harvest (96.7%) and they didn't dried (80%), dessicated (93.3%) or classified (83.3%) the grain. Only the 20% of the farms package the rice grain (Table 3).

Table 2. Distribution of frequencies of the categorical socio-demographic variables for the sample of rice farmers in Barahona province, percentage (%)

Variables	Value	%	Variable	Value	%
Age	30 to 45 years	30.0	Organization	No organization	26.7
	46 to 60 years	46.7		Co-operative	13.3
	61 to 75 years	20.0		Associations	60,0
	More than 75	3.3	Farm owning	Legal	33.3
Number children	0	6.7		Occupation	3.3
	1	10.0	Rented	13.3	
	2	26.7	IAD	3.3	
	3	23.3	Others	30.0	
	4	20.0	Legal and rented	16.7	
	5	6.7	Distance	Less 1 km	33.3
7	3.3	1-5 km		3.3	
10	3.3	More 5 km		63.3	
Size farm	1-50 ta	16.7	Credit	Public	36.7
	51-200 ta	40.0		Private	26.7
	201-500 ta	30.0		No credit access	36.7
	501-1000 ta	13.3	Education	Other	6.7
Technical assistance	No assistance	23.3		No formal	3.3
	Public assistance	26.7		Start primary	23.3
	Private assistance	20.0		Primary finish	6.7
	Private and public	30.0		Secondary	26.7
				University	33.3

The agricultural management analysis showed the production could be technical and economically improved by the proper calculation of fertilizers and phytosanitaries doses²⁵. The postharvest practices like dry, dessicate or grain classification could add value to the

²⁵ Urbano Terrón, P. and B. Urbano López de Meneses (coords.). *Production and commercialization Sustainable Programme*. Research in International Co-operation Development Universities Network. La Catarata. Madrid. 2012. 126 pp.

product and improve the competitiveness of the farm against the rice imported by the free trade agreement²⁶.

The economical items considered were the yield and the costs, as factors which affect the rents of the farmers and could displace them. The low rents could cause low competitiveness and displace the farmers. A wide range of production costs in the sampled farms were found, from 111.83 RD\$/ta to 7474.53 RD\$/ta (Table 4). Have been found rice farms sowed their own seeds, with their own workforce, without machinery and fuel costs, without irrigation or other inputs used, subsequently low production costs. The producers revealed higher costs on fertilization (average 1513.03 RD\$/ta) and workforce (average 1317.56 RD\$/ta). The average yield of the farms were 3.85 quintal/ta (Table 4). Moreover a ratio comparing the relative yield per unit cost was calculated and showed the relative high costs of some rice farms. As some farmers confessed to the interviewers to spend in the crop is a matter of social position for them. In this sense, the farms could efficient each coin invest in the production. A proper technical assistance could improve the profitability of the farms.

Table 3. Distribution of frequencies of categorical agricultural management of rice by the farmers asked in Barahona region

Variable	Value	%	Variable	Value	%	
Workers	0	53.3	Leveling	Traction	63.3	
	1	10.0		Animal drawn	13.3	
	2	16.7		Both	23.3	
	3	3.3		Tillage	Dry animal drawn	16.7
	4	6.7			Dry traction	43.3
	6	3.3			Wet traction	13.3
	7	3.3			Animal drawn	16.7
	8	3.3		Wet and dry	10.0	
Phytosanitary	Rutine	66.6	Fertilizers	15-15-15, sulphate and urea	56.7	
	Control	33.3		15-15-15	10.0	
Sowing material	Certificated and Own seeds	23.3		16-16-10	3.3	
	Certificated	26.7		Sulphate	3.3	
	Own seeds	26.7		16-16-10 and sulphate	6.7	
	Other producers	6.7		16-16-10, sulphate and urea	10.0	
	Certificated and suppliers	10.0	15-15-15 and urea	10.0		
	Own seeds and suppliers	6.7	Aplication	Rutine	76.7	
Sowing method	Direct sowing	93.3		Planned	23.3	
	Mecanical sowing	3.3	Weeds control	Manual and chemical	30.0	
	Mecanical trasplantation	3.3		Manual	3.3	

²⁶ Mandemaker, M., M. Bakker and J. Stoorvogel. *The Role of Governance in Agricultural Expansion and Intensification: a Global Study of Arable Agriculture*. Ecology and Society, 16-3. 2011; Urbano López de Meneses, B. *Análisis de la producción agrícola para la sostenibilidad de la agricultura en la zona norte de la frontera dominico-haitiana*. Revista Desarrollo Local Sostenible, 7-18. Eumedia. Málaga. 2014. p. 1-15.

Seeds	Prosequisa 4 and Cristal 100	10.0		Chemical	66.7
	Juma 67	6.7	Harvest	Manual and animal drawn	3.3
	Prosequisa 4	53.3		Traction	96.7
	Prosequisa 4, 5 and 10	3.3	Dry	Yes	20.0
	Prosequisa 4 and IDIAF2	3.3		No	80.0
	Puita, Jaragua and Ambar	3.3	Dessicate	Yes	6.7
	Prosequisa 4, 5 and Cristal 100	3.3		No	93.3
	Prosequisa 4 y 5	3.3	Classification	Yes	16.7
	Prosequisa 4 and 10	3.3		No	83.3
	Prosequisa 4, 5 and Jaragua	3.3	Packaging	Yes	20.0
	Prosequisa 4 and Jaragua	3.3		No	40.0
	Prosequisa 4 and 15	3.3	Windstopper	No	86.7
				Yes	13.3

Table 4. Distribution of quantitative variables, maximum, minimum and average value of costs, yield and yield/costs

Variable	Min	Max	Average
Total cost (RD\$/ta)	111.83	7474.53	3921.99
Fertilizers costs (RD\$/ta)	0	4000	1513.03
Fuel costs (RD\$/ta)	0	1500	91.4
Phytosanitary costs (RD\$/ta)	0	2000	383.82
Irrigation allowances costs (RD\$/ta)	0	133.33	86.13
Workforce costs (RD\$/ta)	0	4245	1317.56
Machinery costs (RD\$/ta)	0	2000	236.29
Seeds costs (RD\$/ta)	0	600	298.44
Package costs (RD\$/ta)	0	909.09	139.45
Yield (quintal/ta)	3	7	3.85
Yield/cost	0.000955	0.059	0.0045

Significant dependences ($\chi^2 < \chi^2_{.95}$) revealed the relationship between technical assistance, package and yield (Table 5). These results have sense taking into account the importance of the technical support for the profitability of the crops in developing countries²⁷. Although most of the farmers revealed to have technical assistance a third of

²⁷ Brandon, K., L.J. Gorenflo, A.S.L. Rodrigues, and R.W. Waller. *Reconciling biodiversity conservation, people, protected areas, and agricultural suitability in Mexico*. World Development, 33, 2005, p. 1403-1418.

them came from suppliers that many cases recommend for their own commercial convenience. The technical assistance in this sense could be improved.

The post-harvest practices like package allow add value and competitiveness to the rice crop. Also to move forward the value chain improves the crop benefits²⁸.

Table 5. Chi-square significance analyses ($\chi^2 < \chi^2_{.95}$) between yield and categorical variables

Item	Value	Freedom degree	p-value
Technical assistance	57.551	36	0.013
Package	30.000	9	0.000

The two-step cluster analysis was generated including i) costs and ii) yield, as the main reasons to displace the farmers, and iii) technical assistance and iv) package as the significant variables of profitability. Two clusters of the rice farms were obtained.

Cluster 1. The 36.67% of the farms are *low competitive*. They are farms with high costs, more than 5000 RD\$/ta and low profitability, less than 0.001 quintal/RD\$. They don't package the rice and don't have technical assistance or doubtable one. They use more than one seed variety. They are medium size farms (60-500 ta) and young farmers. Big farms could reap economies of scope and/or old farmers along the experience curve could reduce the farm costs.

Cluster 2. The 63.33% of the farms are *medium competitive ones*. They are farms with competitive costs an enough yield to continue. Nevertheless they have to adapt their farms to the new scenario of the CAFTA-RD agreement signed.

6.2. Rice Value Chain Analysis

The operators and distributors in the sample were mostly male (90.3%), over 40 (56.1%) and had over 20 years experience in activities in the Dominican farming and food chain (64.5%). The majority of the enterprises were small or medium-sized (87%), family run (83.3%) and were included in some way in producer, trader or intermediary associations (58.3%).

Most of the operators worked with several markets and supplies, with only 8.3% of the respondents trading in only one product. All other respondents traded in rice, kidney beans or other grains, and fruit and vegetables without distinction.

Most of those surveyed stated that they sold their produce only to distributors (38.7%), retailers (12.9%) or directly to consumers (16.1%). This compares to 25.8% who sent their produce to consumers, distributors or retailers, or used it for their own consumption, without distinction. These were intermediaries who mostly obtain the produce and send it on to agents in commercial channels leaving very little margin in the producer region. As these are highly rotated, frequently consumed staple products, the distribution channels involve many intermediaries. However, they are also mainly perishable goods and the distance from one operator to the next or to the final user is not usually a long one. As De

²⁸ Martinelli, LA., R. Naylor, P.M. Vitousek and P. Moutinho. *Agriculture in Brazil: impacts, costs, and opportunities for a sustainable future*. Current Opinion in Environmental Sustainability, 2, 2010. p. 431-438; Rose, DD. *Interventions to reduce household food insecurity: a synthesis of current concepts and approaches for Latin America*. Journal of Physical Therapy Science, 21, 2008. p. 159-173.

Francisco²⁹ pointed out, there are few products that reach consumers directly and so the product's value does not remain in the area where they are grown.

In 80.6% of cases the operators stated that they did not receive support for their activities, such as credit for storage, minimum prices or guidance. Despite this, 87.1% of respondents said they had enough information to operate in the market in terms of price, quality, supply, etc. However, 33.3% stated that they did not have prior agreements for commercialisation, the other 66.7% had some kind of commercial forecast for their activity. It can be concluded that products are passed on without any organisation or commercial forecast by a third of the intermediaries and producers. This is often the case for basic, more perishable products. Thus, for the respondents, it was discovered that the perishable the product is (vegetables compared to rice, for example), the greater is the commercial forecasting of the operator with prior agreements being signed (62.5%).

All the respondents stated that they carried out quality checks on their products, particularly when selecting seeds and best practice in cultivation. However, only one third stated that they carried out any commercial strategies with regard to product presentation, commercial channels, etc. This confirms what previous studies have found: that those involved are more concerned with production than with consolidation within the market.

45.2% of respondents stated that their activity was profitable against 54.8% who indicated that this was only sometimes the case. 45.2% of operators said they envisaged good or very good forecasts for their sector, against 22.5% that said forecasts were uncertain and 32.3% that said they were bad or very bad. Despite these figures, 91.7% said they would continue in the sector. Uncertainty about continuing in the sector (in the other 8.3%) was due more to the age of the operators than the lack of economic profitability of the process they undertook as it was respondents aged over 50 who said they would not be carrying on.

Likewise, a relationship was seen between continuity and product type. Thus, those working with rice stated uncertainty about continuing in the sector. This response makes sense if rice prices in the country over recent years are considered. In 2007 the Free Trade Treaty came into force in the Dominican Republic, which has led to the increased import of products from abroad. This, in turn, has led many operators to stop dealing with this product as their commercial margins cannot compete with the foreign supplies³⁰.

In a similar way, a relationship was also discovered between the age of a respondent and their involvement in an association or corporation of producer-distributors. Thus, producers in the older age range (40-60) had greater involvement in producer, milling or trading associations (38.7%). Likewise, a relationship was found between the product handled and association membership. Respondents working with rice and other grains (58.3%) had greater integration in such groups as those working with vegetables. This result can be explained by the need for mills and processing industries for these products.

Furthermore, relationships were found between enterprise structure and i) destination for sales, ii) commercial forecasting and iii) degree of association. Thus, medium-sized or institutional enterprises, or those with employees, were not integrated into any producer

---

²⁹ De Francisco Abad, O. *Análisis de la cadena comercial de los productos de la Junta de Regantes canal Ulises Francisco Espaillat: Aplicación al sector hortofrutícola orientado al abastecimiento de Áreas turísticas*. Proyecto Final de Carrera. Universidad Politécnica de Madrid. Madrid. 2008.

³⁰ CEI-RD. *Perfil Económico de la República Dominicana*. Centro de Exportación e Inversión de la República Dominicana. Santo Domingo. 2012.

associations. These companies usually make cash sales without any commercial forecasting and the products go straight to the consumer (33.3%). These results make sense because it is usually the operators who have the most means and infrastructure that can reach the consumer and cut out the intermediaries along the commercial chain by adding value to the products themselves. At the same time, belonging to an organisation allows them to employ more people and carry out greater market research in order to sell for cash at the best price by taking on the technical and economic risks of postponing sales.

According to the respondents, improvement in the value chain would result from improved transparency in the markets, greater clarity in transactions and prices, state aid to establish regulation for transactions, government support to eliminate intermediaries along the value chain and improve greater integration along the chain, state aid to buy supplies and means for farming production, import controls and subsidies for domestic production, improved competitiveness and negotiating power, and improved guidance and training for producers on issues affecting commercialisation.

7. CONCLUSIONS

The value chain analysis concluded that it's needed to add value to the local Barahona rice. It's needed to distinguish the local rice of Barahona by a label of origin, flavor, physical or chemical advantages or convenience for local dishes. Local agrifood fairs could inform the consumers about the benefits of the consumption of the local products and their contribution to the life conditions of the local farmers. To improve the competitiveness of the rice farms is essential for the sustainability of the agriculture in the area. The creation of a women rice packaging co-operative could be useful to give value to the product and to diversify the income of the household. The community women co-operative can cook rice milk pudding dessert (with Barahona rice) to be sold in the schools. And more rice manufactured products can be sold by the producers in the multiple tourist business present in the area. The farmers could organize rural tourism routes to show the traditional rice plantations to the visitors of the island's beaches to diversify their activities.

The invitation of technicians or the creation of a scholarship to have some agricultural engineers to advice the farmers in the region can contribute to the sustainability of the farms and to the rural development of the area.

Also could be interesting to diversify the crops and look for more competitive (Chinese veggies, banana, fruit trees, etcetera) or profitable crops for the region. Essays and experimental need to be test according to the demand and the markets to adapt the agricultural region to the new scenario. Moreover the farmers associations could invest to innovate the production technology to be shared by the producers to improve their competitiveness.

Dominican operators cannot wait for the problems of the commercial channel to be solved by the state and so they must be participants in and promoters of change. This report recommends initiatives that would create sector 'observatories' for prices, product quality, supply and demand in each season. These organisations should be accessible by all the agents along the chain.

REFERENCES

- [1] Acosta, L. *Agrocadenas de Valor y Alianzas Productivas: Herramientas de apoyo a la agricultura familiar en el contexto de la globalización*. Oficina regional de la FAO para América Latina y el Caribe. Santiago de Chile 2006.
- [2] Brandon, K., L.J. Gorenflo, ASL. Rodrigues, and RW. Waller. *Reconciling biodiversity conservation, people, protected areas, and agricultural suitability in Mexico*. World Development, 33, 2005, p. 1403-1418.
- [3] CEI-RD. *Perfil Económico de la República Dominicana*. Centro de Exportación e Inversión de la República Dominicana. Santo Domingo 2012.
- [4] Collazos Bravo, A.B., Y. Mesa Florián, F. González-Andrés and B. Urbano López de Meneses. *Investigación en Sostenibilidad y Seguridad Alimentaria como motor de desarrollo agrario del Sur, para la provincia de Barahona en República Dominicana*. En: Actas del VI Congreso Universidad y Cooperación para el Desarrollo. Universidad Politécnica de Valencia, Valencia 2013. p. 30-44.
- [5] De Francisco Abad, O. *Análisis de la cadena comercial de los productos de la Junta de Regantes canal Ulises Francisco Espaillat: Aplicación al sector hortofrutícola orientado al abastecimiento de Áreas turísticas*. Proyecto Final de Carrera. Universidad Politécnica de Madrid. Madrid 2008.
- [6] Godínez, V. and J. Máttar. *La República Dominicana en 2030: Hacia una Nación Cohesionada*. CEPAL. Santo Domingo 2008.
- [7] Hansen, H.G.P. and M. Torero. *Resumen de la literatura de cadenas de valor agropecuarias en cinco países centroamericanos*. Instituto Internacional para la Investigación de Políticas Alimenticias (IFPRI). San José, Costa Rica 2008. 130 pp.
- [8] Mandemaker, M., M. Bakker and J. Stoorvogel. *The Role of Governance in Agricultural Expansion and Intensification: a Global Study of Arable Agriculture*. Ecology and Society, 16-3, 2011.
- [9] Martinelli, LA., R. Naylor, P.M. Vitousek and P. Moutinho. *Agriculture in Brazil: impacts, costs, and opportunities for a sustainable future*. Current Opinion in Environmental Sustainability, 2, 2010. p. 431-438.
- [10] Ministry of Agriculture in Dominican Republic. *Agriculture Sector Statistics in Dominican Republic (2002-2011)*. Vice-ministry of Sectorial Planification. Santo Domingo. Dominican Republic 2011.
- [11] Office of the United States Representative. *Dominican Republic – Central America – United States Free Trade Agreement*. Executive Office of the President. Office of the United States Representative. Washington DC. 2013
- [12] ONE, Statistics National Office. *VIII National Census of Housing and Population*. Statistics National Office of the Dominican Republic. Santo Domingo. Dominican Republic 2002.
- [13] ONE, Dominican National Statistics Organisation. *Las zonas rurales de la República Dominicana In: Panorama Estadístico 2008*. Año 2, N° 9. Dominican National Statistics Organisation. Santo Domingo, Dominican Republic 2008a.

- [14] ONE, Statistics National Office. *Socio-demographic Profile of the Barahona province*. Statistics National Office of the Dominican Republic. Santo Domingo. Dominican Republic 2008b, 16p.
- [15] Peña, Y., P.A. Nieto and F. Díaz. *Cadenas de valor: un enfoque para las agrocadenas*. Equidad y Desarrollo, enero-junio, 009. p: 77-85. Universidad de La Salle. Colombia 2008.
- [16] Quiñones Díaz, XE. *Mapuche's rural households economy: from the land matter to the profit resources diversification*. Spanish Journal of Agrarian and Fishing Studies, 231, 2012. p. 138-173.
- [17] Ritchie, M., S. Murphy and M.B. Lake. *US Dumping on World Agricultural Markets: Can Trade Rules Help Farmers?*. Institute for Agriculture and Trade Policy (IATP). Minnesota 2003.
- [18] Rose, DD. *Interventions to reduce household food insecurity: a synthesis of current concepts and approaches for Latin America*. Journal of Physical Therapy Science, 21, 2008. p. 159-173.
- [19] Urbano López de Meneses, B. and V. Temprano. (2005). *Distribución y consumo de productos ecológicos en Castilla y León: Modelos de Canales comerciales, localización y hábitos de consumo*. In: Revista de Investigación Económica y Social de Castilla y León. Consejo Económico y Social de Castilla y León. Valladolid 2005. p. 270-388.
- [20] Urbano López de Meneses, B., F. González-Andrés and P. Casquero Luelmo. *Market research for the Optimization of the consumer response to the recent award of a Protected Geographical Indication to a local product: Beans from "La Bañeza-Leon" Spain*. Journal of International Food and Agribusiness Marketing, 20. New York 2008a. p. 7-32.
- [21] Urbano López de Meneses, B., M. Rico González and F. González-Andrés. *The contribution of agrifood fairs to rural development: the Castilla and Leon region in Spain case study*. Economics and Rural Development research papers Vol. 3. Lithuanian 2008b
- [22] Urbano López de Meneses, B. *Plan de capacitación de los asentados de la reforma agraria: técnicos, parceleros, mujeres e internos de prisiones*. Red Universitaria de Investigación sobre Cooperación para el Desarrollo. La Catarata. Madrid 2011. 96 pp.
- [23] Urbano Terrón, P. and B. Urbano López de Meneses (coords.). *Production and commercialization Sustainable Programme*. Research in International Co-operation Development Universities Network. La Catarata. Madrid 2012. 126 pp.
- [24] Urbano López de Meneses, B. *Análisis de la producción agrícola para la sostenibilidad de la agricultura en la zona norte de la frontera dominico-haitiana*. Revista Desarrollo Local Sostenible, 7-18. Eumedia. Málaga 2014. p. 1-15.
- [25] Webb, P., J. Coates, E.A. Frongillo, B.L. Rogers, A. Swindale and P. Bilinsky. *Measuring Household Food Insecurity: Why it's so important and yet so difficult to do*. Journal of Nutrition 136: 1404S-8S, 2006.
- [26] Wise T.A. *Agricultural Dumping Under NAFTA: Estimating the Costs of U.S. Agricultural Policies to Mexican Producers*. Global Development and

Environment Institute Working Paper No. 09-08 Medford, MA, Global Development and Environment Institute, 2010.

Acknowledges

This publication has been financially supported by the Spanish Agency of International Cooperation for the Development (AECID) Programme PIE>D 2011.

ANALIZA ŁANCUCHA WARTOŚCI RYŻU W KONTEKŚCIE UMOWY HANDLOWEJNA PRZYKŁADZIE ROZWIJAJĄCEGO SIĘ REGIONY W REPUBLICIE DOMINIKAŃSKIEJ – STUDIUM PRZYPADKU

Celem pracy była analiza łańcucha wartości ryżu w rozwijającym się regionie Dominikany w celu uniknięcia pewnego rodzaju degradacji producentów ryżu ze względu na umowy o wolnym handlu. W artykule wykorzystano ankiety osobowe jako podstawowe źródła informacji. Obliczono społeczno-demograficzne, rolnicze oraz ekonomiczne zmienne, jak również bezwzględne i względne częstości oraz skumulowane odsetki. Aby wyjaśnić wydajność gospodarstw zastosowano relację dwukierunkową, a do obliczeń wykorzystano test chi-kwadrat. Przeprowadzono dwuetapową analizę skupień aby ocenić kwestię degradacji rolników. Konkurencyjność gospodarstw może zostać poprawiona poprzez i) odpowiednie dostosowanie nawożenia i dawki fitosanitarne, ii) wzrost wartości i ceny ryżu poprzez odpowiednie praktyki poźniwne oraz iii) właściwe wsparcie techniczne dla rolników. Niezbędna jest dywersyfikacji produkcji i / lub w celu zmniejszenia konkurencyjnych kosztów dla rolników uprawiających ryż w regionie Barahona na Dominikanie. Plantatorzy nie mogą czekać, aż problem ten zostanie rozwiązany przez państwo, muszą sami stać się organizatorami zmian. W artykule przedstawiono inicjatyw, które pozwolą stworzyć sektor organizacji - „obserwatorów rynku”, którzy dbali by o ceny, jakość produktów, popyt i podaż w każdym sezonie. Organizacje te powinny być dostępne dla wszystkich, którzy są częścią tego łańcucha.

Słowa kluczowe: klaster, wyeliminowanie, wydajność i konkurencyjność.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.53

Przesłano do redakcji: czerwiec 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2014

Anna DELEKTA¹

SPOŁECZNE DETERMINANTY AKTYWNOŚCI TURYSTYCZNEJ STUDENTÓW KRAKOWSKIEGO OŚRODKA AKADEMICKIEGO

Artykuł porusza problematykę aktywności turystycznej. Zajmuje ona bowiem istotne miejsce wśród badań, które mają na celu poznanie reguł i mechanizmów rządzących rynkiem turystycznym. Dokonano krótkiego przeglądu klasyfikacji grup determinant aktywności turystycznej i wskazano na najważniejsze egzogenne uwarunkowania (ekonomiczne, demograficzne i społeczne).

Celem niniejszego opracowania było określenie wpływu wybranych czynników społecznych na poziom aktywności turystycznej studentów. Zanalizowano wpływ rodziny, szkoły oraz wybranych organizacji o charakterze turystycznym. Szczególnie interesujące było sprawdzenie, czy uprawianie turystyki z rodzicami w wieku dziecięcym i okresie dorastania determinuje jej poziom u człowieka dorosłego. Postawiono hipotezę (H1) o występowaniu istotnej zależności między wybranymi czynnikami społecznymi a poziomem aktywności turystycznej studentów krakowskiego ośrodka akademickiego. Badania przeprowadzono z wykorzystaniem metody sondażu diagnostycznego. Do zbierania danych posłużył kwestionariusz ankiety. Badaniami zostali objęci studenci drugiego roku studiów stacjonarnych pierwszego stopnia losowo wybranych kierunków uczelni krakowskich (438 osób). Analiza statystyczna oparta na metodach statystycznych (test niezależności chi-kwadrat, współczynnik zbieżności T-Czuprowa) pozwoliła na wykrycie kilku prawidłowości w badanej zbiorowości.

Badania pokazały, że czynniki społeczne odgrywają znaczącą rolę w procesie kształtowania się aktywności turystycznej i w faktycznym uczestnictwie w turystyce osób w badanym przedziale wiekowym. Wyniki badań pokazały, że częstość wyjazdów turystycznych z rodzicami, jest tym czynnikiem o charakterze społecznym, który wywiera najsilniejszy wpływ na aktywność turystyczną studentów w krakowskim ośrodku akademickim.

Słowa kluczowe: turystyka studencka, aktywność turystyczna, społeczne determinanty aktywności turystycznej, studenci.

1. WSTĘP

W ostatnich latach umacnia się znaczenie turystyki we współczesnym społeczeństwie. Poprawa standardu życia i możliwości swobodnego przemieszczania się przyczyniły się do podróżowania milionów nowych turystów. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują ludzie młodzi (studiujący), którzy należą do najbardziej aktywnych w tym zakresie. Młodzież uniwersytecka dysponuje dużą ilością czasu wolnego, jest już względnie wykształcona i predysponowana do pełnienia ról kierowniczych w wielu dziedzinach życia i odważnie podejmuje wyzwania współczesnego świata. Także sam tryb życia

---

¹ Dr Anna Delekta, Zakład Turystyki i Badań Regionalnych, Instytut Geografii, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, ul. Podchorążych 2, 30-084 Kraków, tel. (012) 662 6260, e-mail: adelekta@up.krakow.pl

studenckiego wznieca naturalną potrzebę podróżowania. Przyglądanie się turystyce studentów pozwala odpowiedzieć na wiele nurtujących pytań, dotyczących obecnych wyjazdów turystycznych, ich częstotliwości, preferowanych rodzajów turystyki, motywów wyjazdów, sposobów organizacji wyjazdu, destynacji turystycznych i innych. Pozwala także określić wpływ wielu czynników determinujących poziom aktywności turystycznej ze szczególnym uwzględnieniem czynników społecznych.

Zakładając, że obecni studenci są i będą jedną z najbardziej aktywnych turystycznie grup i w ciągu najbliższej dekady będą głównymi odbiorcami usług turystycznych, zdiagnozowanie poziomu aktywności turystycznej oraz uwarunkowań uprawiania turystyki przez tę właśnie grupę społeczną może być ekonomicznie i społecznie bardzo pożyteczne.

Praca ma na celu sprawdzenie, czy w badanej populacji studentów czynniki społeczne wywierają istotny wpływ na poziom uczestnictwa w turystyce.

2. MATERIAŁ I METODA

Badania prezentowane w niniejszej pracy stanowią część projektu badawczego, którego celem jest obserwowanie stanu aktywności turystycznej młodzieży studiującej w największych polskich ośrodkach akademickich oraz poszukiwanie i analizowanie czynników ją determinujących. Badania te koncentrują się na poszukiwaniu i analizie wielu grup czynników, jednakże w tej pracy zajęto się sprawdzeniem jedynie wybranych czynników społecznych.

Część empiryczną badań zrealizowano z wykorzystaniem sondażu diagnostycznego przeprowadzonego metodą reprezentatywną wśród populacji studentów wybranych losowo kierunków uczelni państwowych Krakowa. Badania przeprowadzono od marca do czerwca 2014 roku. Próba badawcza wyniosła 438 osób. Założono, że badaną populację będą stanowili studenci studiujący na drugim roku studiów stacjonarnych pierwszego stopnia. Założenie to jest skutkiem prowadzonej obserwacji, która pozwala sądzić, że studenci drugiego roku są już odpowiednio zaadaptowani na uczelni, znają ofertę skierowaną do nich ze strony uczelni (również turystyczną), są członkami nowych grup rówieśniczych, dysponują dość dużą ilością czasu wolnego (wynikającego z organizacji roku akademickiego) i jednocześnie nie są jeszcze pochłonięci pisaniem prac dyplomowych. Są to osoby, które świadomie podejmują działania w zakresie turystyki, często są również inicjatorami takich działań.

Na etapie analizy statystycznej uzyskanych wyników zastosowano nieparametryczny test niezależności chi-kwadrat, który pozwala na określenie istotności zależności między zmiennymi mierzonymi na skali nominalnej. Przyjęto – podobnie jak w większości opracowań z tego zakresu – założenie, że wynik istotny statystycznie to taki, dla którego wartość „p” jest mniejsza niż 0,05. Zastosowano również współczynnik zbieżności T-Czuprowa służący do mierzenia siły związku między zmiennymi.

3. ROZUMIENIE AKTYWNOŚCI TURYSTYCZNEJ

Podstawową cechą istot żywych oraz sposobem ich istnienia jest aktywność. To stan przeciwny bierności i stan normalny dla człowieka. Wpływy zewnętrzne mogą powodować jedynie modyfikację aktywności. Łopaciński uważa, że „[...] aktywność jednostki należy rozumieć jako pewne kontinuum zawarte pomiędzy zespołem zachowań nakierowanych na zmiany w otoczeniu i w sobie, a biernym poddaniem się wpływowi otoczenia i ewentualnie zachodzącym w nim zmianom oraz

konserwatyzmem wewnętrznym”². W klasyfikacji aktywności ludzkiej dokonanej przez Skornego³ wyróżniono takie rodzaje aktywności człowieka, jak: społeczna, produkcyjna, samoobsługowa, edukacyjna, zabawowa, militarna, kulturalna, artystyczna, naukowa i turystyczna.

Aktywność turystyczna to „całokształt czynności związanych z przygotowaniem i uprawianiem turystyki oraz różnymi formami jej przeżywania”⁴. Jednakże najważniejszym przejawem aktywności turystycznej jest samo uprawianie turystyki, dlatego badania naukowe koncentrują się głównie na analizie podróży faktycznie odbytej (podróży przeżywanej), pomijając podróż wyobrażoną (przed wyjazdem) i podróż przedłużoną (po powrocie), które w myśl koncepcji Łopacińskiego⁵ i Boyera⁶ są również przejawami aktywności turystycznej. Podobnie uważa Alejziak, który doprecyzował definicję Łopacińskiego i podaje, że aktywność turystyczna to „ogół czynności i działań ludzi związanych z ich uczestnictwem w turystyce. W odniesieniu do konkretnych wyjazdów jest to proces zaczynający się na długo, zanim nastąpi dany wyjazd, oraz trwający jeszcze pewien czas po powrocie”⁷. Ten sam autor dostrzega potrzebę rozróżnienia aktywności turystycznej w szerokim i w wąskim znaczeniu.

W szerokim rozumieniu pojęcie to odnosi się do „ogółu zachowań ludzi, związanych z ich uczestnictwem w różnych formach turystyki”⁸. W wąskim znaczeniu aktywność turystyczna odnosi się do samego uczestnictwa człowieka w turystyce. W tym znaczeniu aktywność turystyczna odbywa się tylko w czasie wyjazdu i zanika w momencie powrotu turysty do miejsca stałego zamieszkania. Pisząc o aktywności turystycznej w empirycznej części tej pracy, uwzględniono wąskie ujęcie tego problemu. Takie ujęcie pozwala na analizę poziomu, struktury i dynamiki uczestnictwa w turystyce badanej populacji oraz analizę czynników, które determinują to zjawisko.

4. UWARUNKOWANIA UCZESTNICTWA W TURYSTYCE

Uprawianie turystyki jest zachowaniem nabytym w procesie socjalizacji, przejętym od otoczenia kulturowego i tym samym jest uwarunkowane wieloma czynnikami, które mają wpływ na jej poziom i strukturę. W literaturze przedmiotu istnieje wiele klasyfikacji i typologii uwarunkowań aktywności turystycznej. Najczęściej skupiają się one na klasyfikowaniu poszczególnych czynników na grupy. Jedlińska⁹ podzieliła determinanty zachowań konsumenckich turystów na uwarunkowania zewnętrzne oraz uwarunkowania wewnętrzne. Na czynniki z pierwszej grupy składają się trzy podgrupy: czynniki

² K. Łopaciński, *Poziom aktywności turystycznej studentów*, [w:] *Społeczno-pedagogiczne problemy turystyki*, red. J.A. Malinowski, Instytut Turystyki, Warszawa 1988, s. 116.

³ Z. Skorny, *Mechanizmy regulacyjne ludzkiego działania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1989.

⁴ K. Łopaciński, *Aktywność turystyczna młodzieży akademickiej*, „Problemy Turystyki” 1986/2, s. 117.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Boyer M., *Le tourisme*, Presses Universitaires de Lyon, Lyon 1999, s. 167.

⁷ W. Alejziak, *Determinanty i zróżnicowanie społeczne aktywności turystycznej*, Wydawnictwo AWF, Kraków 2009, s. 25.

⁸ *Ibidem*.

⁹ M. Jedlińska, *Specyfika zachowań konsumenckich na rynku turystycznym*, [w:] *Turystyka w badaniach naukowych*, red. A. Nowakowska, M. Przydział, Prace ekonomiczne, WSiZ, Rzeszów 2006.

ekonomiczne, społeczno-kulturowe i regionalne. Do grupy czynników społeczno-kulturowych zalicza ona między innymi wpływ grup odniesienia i wpływ szeroko rozumianej kultury, która kształtuje sposób spędzania wolnego czasu. Zawadzki¹⁰ wskazuje na oddziaływanie wychowawcze rodziny, szkoły, grupy rówieśniczej, środków masowego przekazu jako czynniki wpływające na występowanie potrzeby wypoczynku połączonego z wyjazdem. Również Bomirska i inni¹¹ wyróżniają obok czynników ekonomicznych i demograficznych właśnie czynniki społeczne (wpływ środowiska społecznego). Podobnie Wartecka-Ważyńska¹² wskazuje społeczne, ekonomiczne i organizacyjno-instytucjonalne uwarunkowania uprawiania turystyki.

Po dokonaniu tego krótkiego przeglądu klasyfikacji grup determinant aktywności turystycznej można zaobserwować, że większość z nich uwzględnia grupę czynników społecznych. O tym, jak duże znaczenie dla ukształtowania się właściwej postawy wobec turystyki i uczestnictwa w niej, ma ta grupa czynników pisali między innymi Denek¹³, Kaczmarek i inni¹⁴, Marcinkowski¹⁵, Wartecka-Ważyńska¹⁶, Różycki¹⁷, Alejziak¹⁸.

Ważną grupą czynników warunkujących udział w turystyce są czynniki, które można określić jako wewnętrzne. Należą do nich między innymi potrzeby turystyczne, motywy podejmowania tego typu aktywności, postawy, aspiracje. Jednak analiza relacji tych czynników z aktywnością turystyczną stanowi materiał na inne opracowanie.

W niniejszym artykule zajęto się analizą następujących czynników społecznych determinujących aktywność turystyczną studentów: przynależnością do organizacji turystycznych, aktywnością turystyczną rodziny badanego, aktywnością szkół (do których uczęszczał badany przed podjęciem studiów) w zakresie organizacji turystyki.

5. WPŁYW ŚRODOWISK WYCHOWAWCZYCH NA AKTYWNOŚĆ TURYSTYCZNĄ

Środowisko wychowawcze jest częścią obiektywnego środowiska społecznego człowieka (łącznie z jego podłożem przyrodniczym i kontekstem kulturowym). Tworzą je osoby, grupy społeczne i instytucje pełniące zadania wychowawcze, zachęcające jednostki i grupy (dzieci, młodzież i dorosłych) do przyswajania wartości moralnych i

¹⁰ M. Zawadzki, *Metody badania uczestnictwa mieszkańców Polski w podróży*, „Problemy Turystyki” 1993/3.

¹¹ L. Bomirska, G. Gawlak-Kica, E. Kraśnicki, *Spoleczno-ekonomiczne bariery uczestnictwa młodzieży szkolnej i studiującej w turystycznych formach rekreacji*, [w:] *Wyznaczniki i bariery uczestnictwa w turystycznych formach rekreacji*, red. S. Wykrętowicz, Wydawnictwo AWF, Warszawa 1988.

¹² A. Wartecka-Ważyńska, *Turystyka młodzieży i jej uwarunkowania*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2007.

¹³ K. Denek, *W kręgu edukacji, krajoznawstwa i turystyki w szkole*, Eruditus, Poznań 2000.

¹⁴ J. Kaczmarek, A. Stasiak, B. Włodarczyk, *Produkt turystyczny albo jak organizować poznawanie świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002.

¹⁵ M. Marcinkowski, *Zachowania wolnoczasowe wskaźnikiem jakości życia*, [w:] *Czas wolny. Rekreacja. Turystyka. Hotelarstwo. Żywność*, red. W. Siwiński, R.D. Tauber, E. Mucha-Szajek, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Hotelarstwa i Gastronomii w Poznaniu, Poznań 2003.

¹⁶ A. Wartecka-Ważyńska, *Rola wybranych organizacji społecznych w kształtowaniu aktywności turystycznej młodzieży*, „Turystyka i Hotelarstwo” 2005/8.

¹⁷ P. Różycki, *Determinanty aktywności turystycznej młodzieży*, „Problemy Turystyki” 2006/1-4.

¹⁸ W. Alejziak, *op. cit.*

zgodnych z nimi zachowań społecznych, odpowiadających ideałowi wychowawczemu społeczeństwa¹⁹. Ze względu na zamiar (intencję) oddziaływać na osobowość człowieka w procesie jego wychowania i socjalizacji, można wyodrębnić dwa rodzaje środowisk: naturalne i intencjonalne²⁰. Naturalne środowisko wychowawcze to na przykład rodzina, grupa rówieśnicza czy środowisko lokalne. Jednostka staje się częścią tego środowiska ze względu na miejsce urodzenia, przedział wieku czy więzy krwi. Środowisko to wpływa na człowieka zazwyczaj spontanicznie i w niezamierzony sposób. Intencjonalnym środowiskiem wychowawczym określa się natomiast środowisko społeczne celowo powołane do oddziaływania wychowawczego na osobowość jednostki w procesie wychowania i socjalizacji oraz do organizowania tego procesu. Najważniejszym środowiskiem tego typu jest szkoła.

Każdy człowiek żyje i funkcjonuje w środowisku wychowawczym (zazwyczaj w kilku równoległe) i podlega jego różnorodnym wpływom. Środowiska te odgrywają ogromną rolę w kształtowaniu postaw człowieka, w tym postawy wobec czynności wolnoczasowych, do których zalicza się również aktywność turystyczną.

Spośród naturalnych środowisk wychowawczych jako zmienną wybrano rodzinę – przedstawiono jej wpływ na aktywność turystyczną badanych. Rodzina stanowi pierwsze i podstawowe środowisko, w którym dziecko może spotkać się z ofertą turystyczną. Dzieje się to głównie za pomocą modelowania, a więc dawania własnego przykładu. Stosunek rodziców do pracy, wypoczynku, rozwoju i rozrywki może uświadomić dzieciom, że czas wolny jest ważną rzeczą. Rodzice jako osoby odpowiedzialne za kształtowanie osobowości swoich dzieci starają się, na miarę swojej wiedzy i przygotowania, stworzyć im odpowiednie warunki do wypoczynku oraz pobudzać je do aktywności turystycznej. Poniesiony trud rodzicielski powoduje, że młody człowiek, wzrastając w określonym środowisku, nabiera charakterystycznych dla tego środowiska doświadczeń. Doświadczenia te z kolei kształtują jego zachowania i zainteresowania. Bywa też tak, że rodzice nie potrafią lub nie chcą zadbać o wykształcenie wzorów i umiejętności wartościowego wykorzystania czasu wolnego u swoich podopiecznych. Skutki takiego modelu działania mogą być dość ryzykowne, ponieważ nieodpowiednio zagospodarowany czas wolny młodego człowieka w przyszłości może mu wyznaczyć inną rzeczywistość, inne miejsce w społeczeństwie, inną karierę zawodową, inną jakość życia²¹.

Kamiński²² wielokrotnie podkreślał, że kierunek aktywności w czasie wolnym nadaje rodzina, a czynnikiem kształtującym wzory spędzania czasu wolnego jest przykład rodziców. Od postępowania rodziców w dużym stopniu będzie zależało, czy ich dzieci będą uprawiały turystykę i jaki będzie jej poziom. Czynnikiem ten jest lekceważony i często niedostrzegany, jak zauważa Różycki²³. W tabeli 1 sprawdzono, czy reguła ta odnosi się również do grupy badanych studentów.

---

¹⁹ A. Kamiński, *Funkcje pedagogiki społecznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1980; J. Pięta, *Pedagogika czasu wolnego*, Wydawnictwo WSE, Warszawa 2004.

²⁰ J. Pięta, *op. cit.*

²¹ A. Delekta, *Czas wolny młodzieży jako kategoria kształtowania zasobów ludzkich*, „Problemy Współczesnego Zarządzania” 2009/2.

²² A. Kamiński, *O wczasach pełnych i wychowawczo poprawnych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1971/3.

²³ P. Różycki, *op. cit.*

Tabela 1. Aktywność turystyczna z rodzicami w przeszłości a uczestnictwo w wyjazdach turystycznych w ciągu ostatniego roku (z co najmniej jednym noclegiem)

Rodzice zabierali mnie poza stałe miejsce pobytu w celach turystycznych	Aktywność turystyczna w ostatnim roku (z noclegiem)							
	Brak		1–2 wyjazdy		Wiele wyjazdów		Ogółem	
	N	(%)	N	(%)	N	(%)	N	(%)
Bardzo często	3	3,8	26	33,4	49	62,8	78	17,8
Często	8	4,3	78	41,9	100	53,8	186	42,5
Rzadko	10	6,7	83	55,7	56	37,6	149	34,0
Wcale	7	28,0	5	20,0	13	52,0	25	5,7
Ogółem	28	6,4	192	43,8	218	49,8	438	100
Test chi²	df = 6, p < 0,001							

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Tak jak przewidywano, aktywność turystyczna studentów zależy od tego, czy i jak często badani wyjeżdżali w przeszłości wspólnie z rodzicami w celach turystycznych. Wiele razy w ciągu roku wyjeżdżają ci studenci, którzy deklarowali, że w przeszłości wyjeżdżali wraz z rodzicami „często” lub „bardzo często”. Spośród badanych krakowskiego ośrodka akademickiego aż 62,8% studentów z grupy „wyjeżdżających z rodzicami bardzo często” wyjeżdża obecnie wielokrotnie w ciągu roku. Badania wskazują również, że studenci, którzy obecnie nie są aktywni turystycznie, w przeszłości nie wyjeżdżali wraz z rodzicami poza swoje stałe miejsce pobytu w celach turystycznych lub wyjazdy takie były sporadyczne.

Na podstawie analizy statystycznej stwierdzono, że poziom istotności statystycznej p jest mniejszy niż 0,001 dla analizowanych zmiennych. W badaniach wykazano statystycznie istotną zależność pomiędzy aktywnością turystyczną odbywaną w przeszłości z rodzicami a częstością wyjazdów badanych (w dorosłym życiu) z minimum jednym noclegiem w ciągu roku poprzedzającego termin badań (tab. 1).

Ciekawa wydaje się też kwestia zaangażowania dziecka w przygotowanie się do wyjazdu rodzinnego. Postawiono pytanie, czy partycypowanie dziecka w przygotowaniu wyjazdu, oddanie mu części obowiązków sprawi, że młody człowiek zainteresuje się turystyką, że w przyszłości stanie się bardziej aktywny niż jego rówieśnicy, którzy takiego przywileju nie doświadczyli? Wydaje się, że odpowiedzi na te pytania dostarczają dane przedstawione w tabeli 2. Wśród studentów krakowskiego ośrodka akademickiego obserwuje się zależność między partycypowaniem w przygotowywaniu wyjazdów turystycznych wraz z rodzicami w przeszłości a ich obecnym poziomem aktywności turystycznej. Studenci, którzy jako dzieci i młodzież byli zaangażowani w przygotowanie wyjazdu rodzinnego o charakterze turystycznym, częściej od pozostałych uprawiają turystykę ($p < 0,001$).

Tabela 2. Pomoc rodzicom w przygotowaniu wyjazdów turystycznych w przeszłości a aktywność turystyczna w ciągu ostatniego roku (z co najmniej jednym noclegiem)

Pomagałam/pomagałam w przygotowaniu wyjazdu rodzinnego	Aktywność turystyczna w ostatnim roku (z noclegiem)							
	Nie wyjeżdżam		1-2-krotnie w ciągu roku		Wielokrotnie w ciągu roku		Ogółem	
	N	(%)	N	(%)	N	(%)	N	(%)
Tak	4	4,1	31	32,0	62	63,9	97	22,1
Raczej tak	6	2,6	113	49,6	109	47,8	228	52,1
Raczej nie	3	3,8	41	51,2	36	45,0	80	18,3
Nie	9	27,3	11	33,3	13	39,4	33	7,5
Ogółem	22	5,0	196	44,7	220	50,3	438	100
Test chi²	Df = 6, p < 0,001							

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Nie bez znaczenia dla kształtowania się zainteresowań turystycznych jest oddziaływanie szkoły. Szkoła jako intencjonalne środowisko wychowawcze podejmuje wiele działań mających na celu wychowanie uczniów do wartościowego wykorzystania czasu wolnego przez aktywność turystyczną. Szkoła może ten cel realizować zarówno w czasie zajęć przedmiotowych, jak i w ramach zajęć pozalekcyjnych. Istotna jest tutaj działalność Szkolnych Kół Krajoznawczo-Turystycznych PTTK. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na to, że uczestnictwo w turystyce wyrabia u dzieci i młodzieży spostrzegawczość, kształci uwagę, rozwija myślenie oraz budzi pozytywne uczucia w stosunku do otoczenia przyrodniczego i społecznego. Kontakt z naturą pomaga w rozwinięciu przyjacielskiego i świadomego stosunku człowieka do świata przyrody. Taki kontakt gwarantują wycieczki szkolne, rajdy, wszelkiego rodzaju zajęcia terenowe i geograficzne, a częściowo również zielone szkoły. Oprócz tego dzięki wycieczkom dzieci w przystępny i obrazowy sposób poznają otaczający je świat. Możliwości kształtowania postaw turystycznych przez szkołę były podejmowane między innymi przez Kamińskiego²⁴, Woźniaka²⁵, Denka²⁶ i innych.

Korzyści płynących z uprawiania turystyki za pośrednictwem szkoły jest wiele (jak już pokazano). Pojawiają się jednak pytania: czy szkoła jako najmocniejsza placówka oświatowo-wychowawcza w środowisku lokalnym rzeczywiście kreuje i pomaga planować czas wolny uczniów, aby ci przeznaczali go na aktywność turystyczną i

²⁴ A. Kamiński, *Czas wolny i jego problematyka społeczno-wychowawcza*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1965; idem, *Nauczanie i wychowanie metodą harcerską*, Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej, Warszawa 2001.

²⁵ E. Woźniak, *Pedagogika czasu wolnego Aleksandra Kamińskiego*, [w:] *Koncepcja czasu wolnego Aleksandra Kamińskiego*, red. M. Walczak, Wydawnictwo WSP, Zielona Góra 1996.

²⁶ K. Denek, *op. cit.*

rekreacyjną? Czy jest swoistym terenowym centrum, które nie tylko kształci, ale i umożliwia dzieciom i młodzieży realizację ich potrzeb i zainteresowań, również tych związanych z turystyką? Jak działalność szkoły w zakresie rozbudzania zainteresowania turystyką przez organizowanie wycieczek oceniają sami jej uczniowie? Zapytano badanych studentów, jak często (przeciętnie) szkoły, do których uczęszczali, organizowały ich klasom wyjazdy w celach turystycznych w ciągu roku. Odpowiedzi na to pytanie zestawiono z odpowiedziami na pytanie o wyjazdy turystyczne z minimum jednym noclegiem w roku poprzedzającym termin badań (tab. 3) i sprawdzono, czy częstość wyjazdów turystycznych z klasą szkolną i zaangażowanie szkoły w działalność turystyczną mogły wpłynąć na poziom aktywności turystycznej badanych.

Tabela 3. Turystyka szkolna a uczestnictwo w wyjazdach turystycznych studentów w ciągu ostatniego roku (z co najmniej jednym noclegiem)

Szkoła organizowała mojej klasie wyjazd (średnio w ciągu roku)	Aktywność turystyczna w ostatnim roku (z noclegiem)							
	Brak		1–2 wyjazdy		Wiele wyjazdów		Ogółem	
	N	(%)	N	(%)	N	(%)	N	(%)
Kilkakrotnie	13	6,7	68	35,3	112	58,0	193	44,0
Raz na rok	24	13,0	63	34,3	97	52,7	184	42,0
Raz na kilka lat	3	5,5	26	47,2	26	47,3	55	12,6
Wcale	2	33,3	3	50,0	1	16,7	6	1,4
Ogółem	42	9,6	160	36,5	236	53,9	438	100
Test χ^2	df = 6, p = 0,036							

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Wartość poziomu istotności statystycznej pozwala mówić o istnieniu zależności między analizowanymi zmiennymi w badanej populacji ($p = 0,036$).

6. PRZYNALEŻNOŚĆ DO ORGANIZACJI TURYSTYCZNYCH A AKTYWNOŚĆ TURYSTYCZNA

W niniejszej pracy wspomniano, że aktywność turystyczna młodzieży kształtowana jest przede wszystkim za pośrednictwem rodziny, szkoły i organizacji społecznych. W tej części pracy przedstawiono analizę tego ostatniego czynnika, czyli organizacji społecznych, a w szczególności tych, które prowadzą działalność turystyczną. Badania na temat roli organizacji społecznych w kształtowaniu aktywności turystycznej prowadziła też Wartecka-Ważyńska²⁷. Badaną zbiorowością była grupa młodzieży szkół ponadgimnazjalnych województwa wielkopolskiego (próba badawcza liczyła 666 osób).

²⁷ A. Wartecka-Ważyńska, *op. cit.*

Autorka ta do najważniejszych organizacji społecznych wpływających na udział młodzieży w turystyce zaliczyła: ZHP, PTTK i organizacje kościelne, i skupiła się szczególnie na analizie tych ostatnich.

Na podstawie przeprowadzonych badań stwierdzono, że w krakowskim ośrodku akademickim do organizacji turystycznych należało 15% studentów, w tym 8% do PTTK²⁸. Studenci zgłaszali także przynależność do innych organizacji, których działalność związana była z turystyką. Były to organizacje kościelne, stowarzyszenia oraz Związek Harcerstwa Polskiego i Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej. Na podstawie analizy statystycznej zebranych danych można stwierdzić występowanie statystycznie istotnej zależności między przynależnością studentów do organizacji o charakterze turystycznym a aktywnością turystyczną w ciągu roku poprzedzającego termin badań. Dla analizowanych zmiennych „p” przyjmuje bardzo małą wartość ($< 0,001$). Należy zatem odrzucić hipotezę zerową (H_0) mówiącą o braku jakichkolwiek zależności pomiędzy przynależnością studentów do organizacji turystycznych a ich uczestnictwem w wyjazdach turystycznych w ciągu roku bezpośrednio poprzedzającego termin wykonania badań. Wartości zawarte w tabeli 4 potwierdzają słuszność tego stwierdzenia.

Tabela 4. Wpływ przynależności studenta do organizacji o charakterze turystycznym na uczestnictwo w wyjazdach turystycznych w ciągu ostatniego roku (z co najmniej jednym noclegiem)

Przynależność do organizacji turystycznej	Aktywność turystyczna w ostatnim roku (z noclegiem)							
	Brak		1 – 2 wyjazdy		Wiele wyjazdów		Ogółem	
	N	(%)	N	(%)	N	(%)	N	(%)
Tak	5	7,5	15	22,4	47	70,1	67	15,3
Nie	42	11,3	192	51,8	137	36,9	371	84,7
Ogółem	47	10,7	207	47,3	184	42,0	438	100
Test χ^2	df = 2, p < 0,001							

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

7. PODSUMOWANIE

W pracy postanowiono zweryfikować hipotezę o wpływie niektórych czynników o charakterze społecznym na aktywność turystyczną studentów krakowskiego ośrodka akademickiego. Analizom poddano takie czynniki społeczne jak: przynależność studenta do organizacji o charakterze turystycznym, częstość wyjazdów turystycznych z rodzicami i udział badanego w przygotowaniu wyjazdu rodzinnego oraz częstość wyjazdów

²⁸ Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze jest organizacją społeczną, która powstała w 1950 r. z połączenia Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego (1873) oraz Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (1906), czyli organizacji tworzących polskie krajoznawstwo.

turystycznych z klasą szkolną (przed podjęciem studiów). Zastosowany test chi-kwadrat (χ^2) dostarczył informacji o tym, że wszystkie analizowane zmienne wykazały istotne statystycznie zależności z uczestnictwem studentów w turystyce.

Aby określić siłę identyfikowanych zależności, wykorzystano współczynnik zbieżności T-Czuprowa. Wartości, jakie uzyskano, pozwalają na stwierdzenie, że w krakowskim ośrodku akademickim najsilniejszy wpływ na aktywność turystyczną studentów miała częstość wyjazdów turystycznych z rodzicami.

Można zatem przyjąć hipotezę H1 mówiącą o tym, że istnieje istotna zależność między wybranymi czynnikami społecznymi a poziomem aktywności turystycznej studentów krakowskiego ośrodka akademickiego. Należy również zauważyć, że tradycje domu rodzinnego w zakresie spędzania czasu wolnego determinują w sposób szczególnie poziom uczestniczenia w turystyce przez studentów.

LITERATURA

- [1] Alejziak W., *Determinanty i zróżnicowanie społeczne aktywności turystycznej*, Wydawnictwo AWF, Kraków 2009.
- [2] Bomirska L., Gawlak-Kica G., Kraśnicki E., *Społeczno-ekonomiczne bariery uczestnictwa młodzieży szkolnej i studiującej w turystycznych formach rekreacji*, [w:] *Wyznaczniki i bariery uczestnictwa w turystycznych formach rekreacji*, red. S. Wykrętowicz, Wydawnictwo AWF, Warszawa 1988.
- [3] Boyer M., *Le tourisme*, Presses Universitaires de Lyon, Lyon 1999.
- [4] Delekta A., *Czas wolny młodzieży jako kategoria kształtowania zasobów ludzkich*, „Problemy Współczesnego Zarządzania” 2009/2.
- [5] Denek K., *W kręgu edukacji, krajoznawstwa i turystyki w szkole*, Eruditus, Poznań 2000.
- [6] Jedlińska M., *Specyfika zachowań konsumenckich na rynku turystycznym*, [w:] *Turystyka w badaniach naukowych*, red. A. Nowakowska, M. Przydział, Prace ekonomiczne, WSiZ, Rzeszów 2006.
- [7] Kaczmarek J., Stasiak A., Włodarczyk B., *Produkt turystyczny albo jak organizować poznawanie świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002.
- [8] Kamiński A., *Nauczanie i wychowanie metodą harcerską*, Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej, Warszawa 2001.
- [9] Kamiński A., *Funkcje pedagogiki społecznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1980.
- [10] Kamiński A., *O wczasach pełnych i wychowawczo poprawnych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1971/3.
- [11] Kamiński A., *Czas wolny i jego problematyka społeczno-wychowawcza*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1965.
- [12] Łopaciński K., *Poziom aktywności turystycznej studentów*, [w:] *Społeczno-pedagogiczne problemy turystyki*, red. J.A. Malinowski, Instytut Turystyki, Warszawa 1988.
- [13] Łopaciński K., *Aktywność turystyczna młodzieży akademickiej*, „Problemy Turystyki” 1986/2.
- [14] Marcinkowski M., *Zachowania wolnoczasowe wskaźnikiem jakości życia*, [w:] *Czas wolny. Rekreacja. Turystyka. Hotelarstwo. Żywnienie*, red. W. Siwiński,

- R.D. Tauber, E. Mucha-Szajek, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Hotelarstwa i Gastronomii w Poznaniu, Poznań 2003.
- [15] Pięta J., *Pedagogika czasu wolnego*, Wydawnictwo WSE, Warszawa 2004.
- [16] Różycki P., *Determinanty aktywności turystycznej młodzieży*, „Problemy Turystyki” 2006/1-4.
- [17] Skorny Z., *Mechanizmy regulacyjne ludzkiego działania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1989.
- [18] Wartecka-Ważyńska A., *Turystyka młodzieży i jej uwarunkowania*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2007.
- [19] Wartecka-Ważyńska A., *Rola wybranych organizacji społecznych w kształtowaniu aktywności turystycznej młodzieży*, „Turystyka i Hotelarstwo” 2005/8.
- [20] Woźniak E., *Pedagogika czasu wolnego Aleksandra Kamińskiego*, [w:] *Koncepcja czasu wolnego Aleksandra Kamińskiego*, red. M. Walczak, Wydawnictwo WSP, Zielona Góra 1996.
- [21] Zawadzki M., *Metody badania uczestnictwa mieszkańców Polski w podróżach*, „Problemy Turystyki” 1993/3.

SOCIAL DETERMINANTS OF TOURISM ACTIVITY OF CRACOW UNIVERSITIES' STUDENTS

The article discusses the problems of tourist activity that takes an important place among the studies that aimed at understanding the rules and mechanisms governing the tourist market. A short review of current classifications of determinant groups of tourist activity was made to point out the most important exogenous factors (economic, demographic and social).

The purpose of this study was to determine the influence of social factors on the student's tourism activity level. An analysis was made against the influence of family, school and some tourist organizations the examined student belonged to. In particular, an interesting question was to find out whether the practice of tourism with their parents in childhood and adolescence determines its level of tourism activity in adulthood. It's been hypothesized (H1) on the existence of a significant relationship between selected social factors and the level of tourist activity among the students of Cracow Universities. The study was conducted using the method of diagnostic survey. Randomly selected, full-time, second year students took part in the questionnaire that was prepared for data collecting (438 students in total). Statistical analysis based on the statistical methods like chi-square test, Tschuprow's T factor was used for calculations and for presenting associations and regularities found for given population.

Research has shown that social factors play a significant role in the process of tourist activity formation and the actual participation in the tourist activity for the students at given age range. Test results also help to identify the influence of the frequency of tourist trips with the parents as the strongest factor among the presented social factors.

Keywords: student tourism, tourism activity, social determinants of tourism activity, students.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.54

Przesłano do redakcji: październik 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2014

Dagmara FLOREK - KLĘSK¹

CHARAKTER PRAWNY UMOWY DAROWIZNY - WYBRANE PROBLEMY

Problematyka odwołania darowizny jest skomplikowaną sprawą i nie zawsze ma szansę się powieść. Darowiznę można co prawda odwołać, jednakże wyłącznie z powodu rażącej niewdzięczności obdarowanego wobec darczyńcy oraz gdy stan majątkowy darczyńcy uległ takiemu pogorszeniu, że wykonanie darowizny nie może nastąpić bez uszczerbku dla jego własnego utrzymania, odpowiednio do jego usprawiedliwionych potrzeb, albo bez uszczerbku dla ciężących na nim ustawowych obowiązków alimentacyjnych.

Zatem przesłanką konieczną do skutecznego odwołania darowizny jest rażąca niewdzięczność albo pogorszenie się sytuacji majątkowej darczyńcy.

W kodeksie cywilnym jednakże nie wyjaśniono, czym jest „rażąca niewdzięczność”. Odpowiedzi takiej należy szukać w orzecznictwie Sądu Najwyższego, zgodnie z którym „niewdzięczność” to w szczególności takie zachowania obdarowanego, które są skierowane przeciwko darczyńcy z zamiarem nieprzyjaznym i wrogim. Chodzi tu przede wszystkim o popełnienie przestępstwa przeciwko darczyńcy, np. przeciwko zdrowiu, życiu, czci, mieniu oraz o naruszenie przez obdarowanego obowiązków wynikających ze stosunków osobistych łączących go z darczyńcą – np. odmowa udzielenia pomocy w razie choroby. Nie są traktowane, jako rażąca niewdzięczność drobne czyny – nawet umyślne – ale nie wykraczające poza zwykłe konflikty rodzinne.

Ponadto należy zwrócić uwagę, że nie każde pogorszenie sytuacji majątkowej darczyńcy uzasadnia odwołanie darowizny jeszcze nie wykonanej, gdyż pogorszenie to musi być istotne. Zmiany nieistotne nie dają podstawy do odwołania darowizny. Do odwołania darowizny jeszcze nie wykonanej nie daje również podstaw trudna sytuacja materialna, jeżeli ten stan rzeczy istniał przed zawarciem umowy darowizny

Na koniec warto też zauważyć, że pomimo niegodnego zachowania obdarowanego darowizny nie można odwołać, jeśli darczyńca obdarowanemu przebaczył. Przebaczenie to może mieć dowolną formę, zarówno ustną jak i pisemną.

Słowa kluczowe: darowizna, odwołanie darowizny, rażąca niewdzięczność.

1. WPROWADZENIE

Umowa darowizny uregulowana została w Kodeksie Cywilnym² w dziale prawa zobowiązań. „Charakteryzując z punktu widzenia formalnego normy tego działu prawa, można najogólniej powiedzieć, że regulują one stosunki majątkowe typu względnego, a więc prawa podmiotowe (wierzytelności) skuteczne wobec określonych indywidualnie podmiotów”³. Mówiąc ogólniej można powiedzieć, że „prawo zobowiązań jest tą

---

¹ Mgr Dagmara Florek – Klęsk, Katedra Prawa i Administracji, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, al. Powstańców Warszawy 6, 35-959 Rzeszów, tel. (0-17) 852 44 42, e-mail: dfk@prz.edu.pl

² Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964r. Kodeks cywilny, tj. Dz.U. 1964, Nr 16, poz. 93 z póź. zm.

³ Z. Radwański, A. Olejniczak, *Zobowiązania – część ogólna*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2006, s. 25.

częścią prawa cywilnego, która reguluje społeczne formy wymiany dóbr i usług (w najszerszym tego słowa znaczeniu) o wartości majątkowej”⁴.

2. POJĘCIE DAROWIZNY

Mówiąc o umowie darowizny należy sięgnąć do prawa rzymskiego, stanowiącego podwaliny systemu prawa kontynentalnego, czyli prawa stanowionego.

W okresie poklasycznym w prawie rzymskim uznawano, że darowizna zachodzi we wszystkich tych wypadkach, kiedy pewna czynność prawna:

- pociąga za sobą zwiększenie majątku (wzbogacenie) obdarowanego,
- jednocześnie powoduje zmniejszenie majątku (zubożenie) darczyńcy,
- jeśli owa czynność wykonana została właśnie w celu przysporzenia korzyści majątkowej obdarowanemu, czyli istniał animus donandi, wola dokonania darowizny,
- jeżeli obdarowany darowiznę przyjął nikogo, bowiem nie można obdarować wbrew jego woli⁵.

Darowizna (donatio) była umową, w której jedna strona (darczyńca) zobowiązywała się do bezpłatnego wzbogacenia drugiej strony kosztem majątku własnego. Darowizna była czynnością prawną dwustronną. Do jej istotnych elementów należała wola obdarowania (animus donandi) po stronie darczyńcy oraz wola przyjęcia darowizny po stronie obdarowanej⁶.

W polskim systemie prawa umowa darowizny, zgodnie z treścią art. 888 § 1 k.c. jest umową, w której darczyńca zobowiązuje się do bezpłatnego świadczenia na rzecz obdarowanego kosztem swego majątku.

Umowa stron ma charakter umowy zobowiązującej i jednostronnej w tym znaczeniu, że nie przynosi darczyńcy żadnej odpłaty. Zobowiązanie darczyńcy musi być zamierzone, jako nieodpłatne, musi nastąpić na rzecz obdarowanego kosztem majątku darczyńcy i tym samym w majątku osoby obdarowanej powinno nastąpić przysporzenie kosztem majątku darczyńcy.

3. PRZEDMIOT DAROWIZNY

Przedmiot darowizny mogą stanowić różne świadczenia, w szczególności:

- przeniesienie wszelkiego rodzaju praw, które poza tym mogą być przedmiotem sprzedaży – zarówno całości, jak i części tych praw, np. części ułamkowej prawa własności rzeczy; prawa, o których mowa mogą dotyczyć rzeczy istniejących lub mających powstać w przyszłości, jak np. pożytki naturalne rzeczy itd.,
- ustanowienie lub zniesienie jakiegoś prawa majątkowego na korzyść obdarowanego,
  - zapłata oznaczonej sumy pieniężnej,
  - zwolnienie obdarowanego z zobowiązania, jeżeli nie zastrzeżono dla w zamian innego świadczenia, albowiem wówczas zwolnienie takie miałoby już charakter odpłatny; zwolnienie takie może polegać na zwolnieniu z długu ciążącego wobec darczyńcy albo na

⁴ W. Czachórski, *Zobowiązania. Zarys Wykładu*, Wyd. LexisNexis, Warszawa 2009, s. 19.

⁵ M. Kuryłowicz, A. Wiliński, *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, wyd. Wolters Kluwers Business, Warszawa 2008, s. 267-268.

⁶ A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Wyd. LexisNexis, Warszawa 2007, s. 309.

zwolnieniu obdarowanego z długu wobec osoby trzeciej, gdy następuje kosztem majątku darczyńcy, np. więc przez zapłatę⁷.

Przedmiotem darowizny mogą być nie tylko rzeczy i prawa majątkowe już będące własnością darczyńcy, lecz także takie, które on dopiero nabędzie. Przedmiot darowizny nie musi też mieć wartości majątkowej, ale jakkolwiek wartość dla obdarowanego. Nie każde bezpłatne przysporzenia będą darowizną, gdyż art. 889 pkt. 1 i 2 k.c. wyłącza z tego zakresu te świadczenia, które są uregulowane, jako stanowiące przedmiot innych umów, np. bezczynszowa dzierżawa (art. 708 k.c.), użyczenie (art. 710 k.c.), bezprocentowa pożyczka (art. 720 k.c.), jak również te, które są zręczeniem się nienabytych jeszcze praw, np. spadku, który się jeszcze nie otworzył, albo uważanego za nienabyty⁸.

Przedmiotem darowizny, zgodnie z orzecznictwem Sądu Najwyższego może być także ekspektatywa⁹ odrębnej własności lokalu, która stanowi podstawę wpisu w księdze wieczystej nabywcy, jako właściciela, niezależnie od chwili złożenia wniosku o dokonanie tego wpisu¹⁰.

4. ZAWARCIE UMOWY DAROWIZNY I JEJ SKUTKI PRAWNE

W celu zapobieżenia pochoptemu wyzbywaniu się składników swego majątku Kodeks Cywilny przewiduje dla oświadczenia darczyńcy formę aktu notarialnego (pod rygorem nieważności). Oświadczenie woli obdarowanego może być złożone w formie dowolnej, również per facta concludentia (wyrażenie zgody, które może nastąpić poprzez pewne czynności dorozumiane, konkludentne - wola osoby dokonywającej czynności prawnej może być wyrażona przez każde zachowanie się tej osoby, które ujawnia jej wolę w sposób dostateczny). Wyraźne osłabienie rygoru formy notarialnej dla oświadczenia darczyńcy sytuuje art. 890 § 1 zd. 2 k.c., zgodnie, z którym umowa darowizny zawarta nawet bez zachowania powyższej formy staje się ważna, jeżeli przyrzeczone świadczenie zostanie spełnione¹¹.

Pierwszym skutkiem prawnym zawarcia umowy darowizny wynika z jej zobowiązującego charakteru. Darczyńca staje się dłużnikiem o jej wykonanie, natomiast obdarowany – wierzycielem. Mimo, że umowa darowizny jest umową zobowiązującą i wymaga wykonania świadczenia ze strony dłużnika, niejednokrotnie świadczenie nastąpi już przez samo zawarcie umowy darowizny, lub – z uwagi na stosowne przepisy – pociągnięciem za sobą *uno actu* skutek rozporządzający, czyli jeden za wszystkich, wszyscy za jednego¹².

⁷ W. Czachórski, *Zobowiązania...*, s. 549-550.

⁸ S. Babiarz, *Spadek i darowizna w prawie cywilnym i podatkowym*, Wyd. LexisNexis, Warszawa 2008, s. 158.

⁹ Ekspektatywa odrębnej własności lokalu jest roszczeniem o ustanowienie przez spółdzielnię odrębnej własności lokalu na rzecz osoby, z którą spółdzielnia zawarła umowę o budowę lokalu (o której mowa w art. 18 ust. 1 Ustawy o spółdzielniach). Roszczenie to powstaje z chwilą zawarcia umowy o budowę lokalu. Ekspektatywa odrębnej własności lokalu podlega też egzekucji, a zatem może w drodze egzekucji przejść na inne osoby. Istnieje możliwość scedowania ekspektatywy wierzytelności na inne podmioty (umowa przyrzeczona zbywalna).

¹⁰ Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 26 czerwca 2001 r., sygn. I CA 1/01, LexPolonica nr 49117.

¹¹ T. Filipiak, J. Mojak, M. Nazar, E. Niezbecka, *Zarys prawa cywilnego*, Wyd. Verba, Lublin 2003, s. 380-381.

¹² W. Czachórski, *Zobowiązania...*, s. 549-550.

Kolejne skutki zawarcia umowy darowizny wynikają wprost z treści przepisów Kodeksu Cywilnego, regulujących kwestie wykonania lub niewłaściwego wykonania zobowiązania przez dłużnika. Zgodnie z treścią art. 471 k.c. - dłużnik obowiązany jest do naprawienia szkody wynikłej z niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania, chyba, że niewykonanie lub nienależyte wykonanie jest następstwem okoliczności, za które dłużnik odpowiedzialności nie ponosi a także zgodnie z dyspozycją art. 516 k.c. - zbywca wierzytelności ponosi względem nabywcy odpowiedzialność za to, że wierzytelność mu przysługuje. Za wypłacalność dłużnika w chwili przelewu ponosi odpowiedzialność tylko o tyle, o ile tę odpowiedzialność na siebie przyjął. Należy jednak zauważyć, iż art. 891 i 892 k.c. wprowadzają tutaj odstępstwa ze względu na nieodpłatny charakter tej czynności prawnej, polegające na złagodzeniu rygorów tej odpowiedzialności. Przepisy te łagodzą odpowiedzialność dłużnika na trzech płaszczyznach, mianowicie darczyńca:

- ponosi odpowiedzialność za niewykonanie lub nienależyte wykonanie zobowiązania tylko wówczas, gdy szkodę wyrządzi umyślnie lub na skutek rażącego niedbalstwa (art. 891 § 1 k.c.), a tym samym po pierwsze nie ponosi odpowiedzialności za niedochowanie należytej staranności, a po drugie, ciężar dowodu w zakresie rodzaju winy obciąża obdarowanego,
- ponosi odpowiedzialność za opóźnienie w spełnieniu świadczenia, polegającą na możliwości żądania odsetek przez obdarowanego, od dnia wytoczenia powództwa (art. 891 § 2 k.c.),
- odpowiada za wady fizyczne i prawne przedmiotu darowizny w postaci obowiązku naprawienia z tego tytułu szkody tylko na skutek tego, że wiedząc o wadach, nie zawiadomił obdarowanego o nich i to w czasie właściwym chyba, że obdarowany mógł tę wadę z łatwością wykryć (art. 892 k.c.)¹³.

5. ODWOŁANIE DAROWIZNY

Jak podaje L. Stecki odwołanie darowizny na charakter jednostronnej czynności prawnej powstałej na skutek zawarcia umowy darowizny. Czynność ta ma na celu uchylenie bądź zniesienie istniejącego stosunku prawnego, jaki nawiązał się pomiędzy obdarowanym

a darczyńcą podczas podpisania umowy darowizny. Składane, zatem przez darczyńcę oświadczenie woli na charakter elementu czynności prawnej kształtującej prawo¹⁴.

Literatura przedmiotu podaje, iż czynność odwołania darowizny w pewnym zakresie przypomina czynność odstąpienia od umowy.

Odstąpienie od umowy darowizny jak i odwołanie darowizny to takie instytucje, które mają charakter czynności prawnych jednostronnych, które tym samym są czynnościami kształtującymi prawo. Obydwie instytucje zmierzają do uchylenia powstałego stosunku prawnego oraz zniesienia jego następstw. Uprawniony w obu przypadkach dąży do ustanowienia takiego stanu prawnego, jaki istniał przed podpisaniem umowy (status quo ante). Według ustawodawstwa nie można mówić, iż oba te pojęcia są tożsame. Między odwołaniem darowizny a odstąpieniem od umowy zauważamy odmienności przesłanek i

¹³S. Babiarz, *Spadek...*, s. 161-162.

¹⁴L. Stecki [w:] pod red. J. Rajski, *System prawa prywatnego. Prawo zobowiązań – część szczegółowa*, Tom 7, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2011, s. 358.

głównego celu społecznego. Odwołanie darowizny, zatem posiada pewne cechy oraz elementy kary cywilnej a także zbliża się pojęciowo do zadośćuczynienia za krzywdę doznaną z powodu rażącej niewdzięczności obdarowanego zwłaszcza, jeżeli w jego zachowaniu ujawniają się elementy czynu niedozwolonego¹⁵.

Bez cienia wątpliwości można powiedzieć, że najbardziej przekonujące jest stwierdzenie, iż odwołanie darowizny jest specyficzną rodzajowo, jednostronną czynnością prawną o charakterze kształtującym prawo i mającą na celu rozwiązanie umowy darowizny.

Odwołanie darowizny może nastąpić jedynie z przyczyn określonych w Kodeksie Cywilnym. Aby móc skutecznie odwołać darowiznę muszą wystąpić następujące przyczyny:

- darowizna została już wykonana, ale wystąpiła rażąca niewdzięczność,
- darowizna została już wykonana, ale darczyńca popadł w niedostatek,
- darowizna nie została jeszcze wykonana,
- zachowanie obdarowanego względem darczyńcy,
- przebaczenie obdarowanemu,
- ubezwłasnowolnienie darczyńcy,
- zasady współżycia społecznego.

6. FORMA ODWOŁANIA DAROWIZNY

Zgodnie z treścią art. 900 k.c. odwołanie darowizny następuje przez złożenie obdarowanemu oświadczenia woli na piśmie. Wedle ustawy musi znajdować się w nim oświadczenie o odwołaniu darowizny oraz jego konkretne uzasadnienie. Dokument ten można również zawierać wpis o żądanie zwrotu przedmiotu darowizny.

W doktrynie jednak występuje pewna różnica zdań dotycząca prawnej formy, w jakiej na występować oświadczenie o odwołaniu darowizny. Część doktryny opowiedziała się za stanowiskiem, że jest to forma ad solemnitatem. Jest to forma szczególna, której niezachowanie pociąga za sobą nieważność czynności prawnej. Większość jednak twierdzi, iż powinna to być forma ad probationem. Tak z kolei jest to forma, której niezachowanie nie powoduje nieważności czynności prawnej a jedynie ogranicza możliwość skorzystania z niektórych środków dowodowych w razie zaistnienia sporu. W ideologii uważa się, iż pierwszy pogląd jest zbyt skrajny. Forma ad solemnitatem stosowana jest do przepisu art. 73 § 1 k.c., jeżeli ustawa przewiduje dla czynności prawnej formę pisemną. Wtedy, gdy czynność prawna dokonana jest bez zachowania zastrzeżonej w regulacji formy staje się nieważna, lecz tylko wtedy, gdy ustawa przewiduje rygor nieważności. Jednak jak wynika z treści art. 900 k.c. ustawa nie przewiduje występowania takiego rygoru. Adekwatne jest, zatem stwierdzenie, że ad probationem jest forma powszechnie stosowaną przy odwołaniach darowizny. W nauce dominuje także sformułowanie, iż nie na potrzeby czynić różnicy, co do formy odwołania darowizny, nawet w przypadku od tego, czy będzie to ruchomość czy też nieruchomość¹⁶.

¹⁵ M. Warciński, *Odwołanie darowizny wykonanej*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2012, s. 25.

¹⁶ *Ibidem*, s. 29.

7. ODWOŁANIE DAROWIZNY NIEWYKONANEJ

Pojęcie darowizny jeszcze niewykonanej znajduje swe objaśnienie w treści umowy darowizny. Za darowiznę jeszcze niewykonaną należy m.in. uznać sytuację, w której darowane prawo majątkowe wprawdzie przeszło już na obdarowanego (w wyniku umowy o podwójnym skutku obligacyjno – rzeczowym), ale przedmiot darowizny nie został jeszcze wydany przez darczyńcę. Brak wykonania przez darczyńcę jedynie ubocznych obowiązków, których wartość majątkowa jest nieznaczna w porównaniu z wielkością dokonanego przysporzenia, nie może stanowić podstawy do odwołania darowizny wedle koncepcji przyjętej w art. 896 k.c.¹⁷. Oznacza to, że darowiznę niewykonaną uważa się za taką, w której z punktu widzenia jej treści doszło wprawdzie do ziszczenia się skutku umowy rozporządzająco – zobowiązującej, ale przedmiot świadczenia nie został wydany obdarowanemu albo, gdy wprawdzie doszło do wydania przedmiotu umowy, lecz nie doszło do przejścia własności¹⁸. Podobne stanowisko zajął Sąd Najwyższy w uchwale z dnia 24 czerwca 2004 r. – złożenie przez obdarowanego deklaracji o przyjęciu w poczet członków spółdzielni mieszkaniowej nie należy do wykonania darowizny (art. 896 k.c.) spółdzielczego własnościowego prawa do lokalu mieszkalnego¹⁹, a należy tylko spełnienie czynności niezbędnych do rezygnacji z członkostwa ze wskazaniem swego następcy w osobie obdarowanego. Darczyńca może wówczas odwołać skutecznie darowiznę, jeżeli po zawarciu umowy jego stan majątkowy uległ takiej zmianie, że wykonanie darowizny nie mogłoby nastąpić:

- a) bez spowodowania uszczerbku dla własnego utrzymania darczyńcy odpowiednio do jego usprawiedliwionych potrzeb,
- b) albo bez spowodowania uszczerbku na ciężących na nim ustawowych obowiązkach alimentacyjnych (art. 896 k.c.)²⁰

Podstawą odwołania przez darczyńcę darowizny niewykonanej jest taka zmiana jego stanu majątkowego, która powoduje, że skutkiem wykonania darowizny byłby uszczerbek dla usprawiedliwionych kosztów jego utrzymania albo ustawowych obowiązków darczyńcy. Powołany przepis odnosi się, zatem do sytuacji wyjątkowych, bowiem powołanie się przez darczyńcę na ciężką sytuację majątkową nie może doprowadzić do skutecznego odwołania darowizny, jeżeli sytuacja taka wystąpiła przed zawarciem umowy darowizny albo została spowodowana ta umową, będącą nierozważnym krokiem zobowiązującego się do świadczenia²¹.

Takiej interpretacji omawianego przepisu, Sąd Najwyższy dał wyraz w orzeczeniu z dnia 27 listopada 1998 r. Ustalając, czy powód domagający się renty od obdarowanego (art. 897 k.c.) znajduje się w niedostatku, sąd bierze pod rozwagę również środki utrzymania czerpane w ramach wspólnoty rodzinnej powstałej w wyniku zawarcia

¹⁷ W. Czachórski, *Zobowiązania...*, s. 552.

¹⁸ S. Babiarz, *Spadek...*, s.162.

¹⁹ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 24 czerwca 2004 r. sygn. III CZP 30/04, LexPolonica nr 108156.

²⁰ W. Czachórski, *Zobowiązania...*, s. 552-553.

²¹ S. Dmowski [w:] pod red. G. Bieniek, *Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga Trzecia. Zobowiązania*, Tom 2, Wyd. LexisNexis, Warszawa 2007, s. 794.

związku małżeńskiego wyznaniowego²². Jest przy tym niesporne to, że wskazane przesłanki muszą być rozumiane tak, jak rozumie się je w prawie rodzinnym, skoro ustawodawca wykorzystuje te same pojęcia (art.128 – 135 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego²³). Zmiana tego stanu powinna nastąpić dopiero po zawarciu umowy, ale przed jej wykonaniem, co z kolei oznacza, że nie jest nią sam fakt zawarcia umowy, bo on w zasadzie sam przez się faktycznie takiej zmiany nie powoduje, np. zawarcie tylko umowy darowizny przenoszącej własność nieruchomości, ale bez jej wydania²⁴.

W prawie cywilnym obowiązuje wiele zasad, mających swoje źródło w rzymskim prawie prywatnym. Ogólnie panująca zasada pacta sunt servanda, mówi jednoznacznie, że umów należy dotrzymywać. Jednak na podstawie treści przepisu art. 897 k.c. można wywodzić inną zasadę, tj. rebus sic stantibus, która pozwala stronom umowy na sądową zmianę pierwotnego zobowiązania wynikającego z tej umowy, w przypadku nadzwyczajnej zmiany stosunków społecznych. Aby zastosować klauzulę rebus sic stantibus muszą zaistnieć wszystkie następujące przesłanki:

- nastąpi nadzwyczajna zmiana stosunków,
- zmiana ta powoduje nadmierne trudności w spełnieniu świadczenia albo grozi jednej ze stron rażąco stratą,
- strony nie przewidywały wpływu nadzwyczajnej zmiany stosunków na zobowiązanie, przy czym istotny jest brak przewidzenia nie tyle samej zmiany stosunków, co jej wpływu na zobowiązanie²⁵.

Przy takim rozumieniu sytuacji, w której sprawy przybrały inny obrót do głosu dochodzi również metoda wnioskowania „z większego na mniejsze”, zatem skoro komuś można więcej tym bardziej można mu mniej. Na podstawie wnioskowania a maiori ad minus można uznać za legalne odwołanie tylko części darowizny. Z punktu widzenia art. 896 k.c. bez znaczenia dla dopuszczalności odwołania darowizny jest to, jakie przyczyny spowodowały zmianę stanu majątkowego u darczyńcy, a więc czy były one przez niego zawinione, czy też nie, z wyjątkiem umyślnych działań skierowanych w celu doprowadzenia do możliwości odwołania darowizny, gdyż byłoby to zaprzeczeniem idei tej umowy. Możliwe jest w związku z tym także częściowe odwołanie darowizny, szczególnie wtedy, gdy przedmiot świadczenia jest podzielny, lub gdy zawarto kilka umów. W wypadku, bowiem gdy przed wykonaniem darowizny własność jej przedmiotu przeszła już na obdarowanego, to odwołanie darowizny spowoduje obowiązek powrotnego przeniesienia własności na darczyńcę, a jeżeli przedmiot został już wydany obdarowanemu, to jego zwrot będzie możliwy wedle zasad obowiązujących przy zwrocie świadczenia przy bezpodstawnym wzbogaceniu²⁶. Na takim stanowisku stanął Sąd Najwyższy w uchwale z 7 stycznia 1967 r. Oświadczenie odwołujące darowiznę nieruchomości z powodu rażącej niewdzięczności nie powoduje przejścia własności nieruchomości z obdarowanego na darczyńcę, lecz stwarza jedynie obowiązek zwrotu przedmiotu odwołanej darowizny stosownie do przepisów o bezpodstawnym

²² Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 27 listopada 1998 r. sygn. II CKN 31/98, LexPolonica nr 37571.

²³ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r., Kodeks rodzinny i opiekuńczy, tj. Dz.U. 2012r, poz. 788, z późn. zm.

²⁴ S. Babiarz, *Spadek...*, s. 163.

²⁵ http://pl.wikipedia.org/wiki/Klauzula_rebus_sic_stantibus (05.02.2014r.)

²⁶ S. Babiarz, *Spadek...*, s. 163.

wzbogaceniu. Prawomocne orzeczenie sądu stwierdzające obowiązek strony do złożenia oznaczonego oświadczenia woli zastępuje to oświadczenie (art. 64 k.c. oraz art. 1047 k.p.c.). Jeżeli więc oświadczenie to ma stanowić składnik umowy, jaka ma być zawarta pomiędzy stronami, do zawarcia tej umowy konieczne jest złożenie odpowiedniego oświadczenia woli przez drugą stronę z zachowaniem wymaganej formy. Nie dotyczy to jednak zawarcia umowy przyrzeczonej w umowie przedwstępnej (art. 390 § 2 k.c.) oraz wypadków, gdy sąd uwzględnia powództwo o stwierdzenie obowiązku zawarcia umowy całkowicie zgodnie z żądaniem powoda; w takich wypadkach orzeczenie sądu stwierdza zawarcie umowy i zastępuje tę umowę²⁷.

Zważając uwagę na instytucję odwołania darowizny jeszcze niewykonanej, istotnym jest zaznaczenie, że możliwość do dokonania tej czynności przysługuje tylko i wyłącznie darczyńcy lub darczyńcom, (jeżeli dokonali darowizny wspólnie lub mogli jej tylko wspólnie dokonać, np. zobowiązać się do świadczenia, którego przedmiotem była rzecz wchodząca

w skład majątku dorobkowego małżonków). Wynika z tego, zatem że czynności odwołania darowizny jeszcze niewykonanej nie mogą uczynić ani:

- członek rodziny,
- spadkobierca ustanowiony testamentem,
- spadkobierca ustawowy,
- osoby, wobec których ciążyły na darczyńcy określone obowiązki²⁸.

Uprawnienie do odwołania darowizny jeszcze niewykonanej przysługuje jedynie darczyńcy, co wynika z użytego w art. 896 k.c. zwrotu, iż „darczyńca może”, ale również ze wskazanych w tym przepisie warunków, od których spełnienia uzależniona jest możliwość skutecznego odwołania darowizny. W świetle przepisów prawa darowizna może być odwołana w razie pogorszenia się stanu majątkowego darczyńcy, uniemożliwiającego jej wykonanie bez uszczerbku dla jego własnego utrzymania oraz dla ciężącego na nim (a nie na innych osobach) obowiązku alimentacyjnego²⁹. Jeśli zaś chodzi o legitymację bierną, podkreślić należy, że śmierć obdarowanego po zawarciu umowy darowizny, a przed jej wykonaniem, nie wyłącza możliwości odwołania darowizny. W takim wypadku pisemne oświadczenie o odwołaniu powinno być skierowane do spadkobierców obdarowanego. Założone w omawianym przepisie uprawnienie do odwołania darowizny darczyńca traci z chwilą jej wykonania w całości. Przez wykonanie należy przy tym rozumieć zarówno wydanie jej przedmiotów obdarowanemu, jak i zawarcie umowy rozporządzającej rzeczą (o skutkach rzeczowych) oznaczoną, co do tożsamości (np. nieruchomością)³⁰.

Komentatorzy art. 869 k.c. wysuwają tezę wedle, której możliwe jest odwołanie tylko części darowizny. Właściwy cel osiąga się już, bowiem wówczas, gdy darczyńca zatrzymuje taką część przedmiotu darowizny, która umożliwia mu zaspokojenie swych potrzeb oraz wywiązywanie się z ustawowych obowiązków alimentacyjnych. Nie odnosi

²⁷ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 7 stycznia 1967 r. sygn. III CZP 32/66, LexPolonica nr 754.

²⁸ S. Brzeszczyńska, *Umowy w obrocie nieruchomościami*, Wyd. C.H.Beck, Warszawa 2005, str. 556.

²⁹ S. Dmowski [w:] *Komentarz ...*, s. 794.

³⁰ J. Jezioro [w:] pod red. E. Gniewka, *Kodeks Cywilny. Komentarz do artykułów 353- 1088*, Tom 2, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2004, s. 656.

się to jednak do przypadków, w których przedmiot darowizny nie jest podzielny³¹. Na uwagę zasługuje sytuacja, w której spotykamy się z częściowym odwołaniem darowizny. Według ustawodawcy działanie to może mieć dwojaki charakter, a mianowicie:

- w sytuacji, gdzie darczyńca podejmuje pewne czynności zmierzające do wydania przedmiotu darowizny,
- w sytuacji, gdy darczyńca wyda część z darowanych przedmiotów.

Pierwsza okoliczność występuje w momencie, gdy darczyńca po złożeniu oświadczenia o darowaniu określonej osobie ściśle oznaczonego przedmiotu np. samochodu to tym samym umożliwi tej osobie korzystanie swobodnie z darowanego przedmiotu. Natomiast, gdy nie wyda ściśle określonej osobie np. dokumentów koniecznych do dokonania rejestracji pojazdu to jednocześnie sam nie zaprzestanie z niego korzystać. W wypadku tym nie jest możliwa mowa o wykonaniu darowizny. Nie występuje, zatem sytuacja uniemożliwiająca osobie darczyńcy odwołanie darowizny na podstawie art. 896 k.c.

Druga okoliczność zaś powstaje w przypadku, gdy wydane zostaną tylko niektóre części przedmiotów z darowizny np. 5 z darowanych 10 uli bądź niektóre z różnych przedmiotów zapisanych w umowie darowizny. W takiej sytuacji można mówić, iż niewydanie wszystkich przedmiotów z darowizny uzasadnia odwołanie jej w całości. Jednak nie jest pozbawione racji twierdzenie, że odwołanie może odnieść skutek jedynie w odniesieniu od części darowizny jeszcze niewykonanej. Wobec tego darczyńca nie mógłby powołać się na odwołanie darowizny w części już wykonanej i domagać się zwrotu przedmiotów wydanych obdarowanemu³².

Jak podaje art. 896 k.c. uprawnienie do odwołania darowizny jeszcze niewykonanej uzależnione jest od zmiany stanu majątkowego darczyńcy na jego niekorzyść. Bez znaczenia dla opisanego w przepisie uprawnienia darczyńcy jest przyczyna zmiany stanu majątkowego darczyńcy. Zmiana tegoż stanu może być uzależniona od przyczyn:

- natury obiektywnej np. spadek notowań akcji będących w posiadaniu darczyńcy,
- natury subiektywnej np. nietrafione decyzje biznesowe darczyńcy,
- zmiany wywołane umyślnie,
- zmiany wywołane na skutek rażącego niedbalstwa np. podpalenie przez darczyńcę własnego przedsiębiorstwa.

Stanowisko to uzasadnia treść art. 891 § 1 k.c., z którego wynika obowiązek wynagrodzenia szkody wynikłej z niewykonania zobowiązania przyjętego w umowie darowizny³³. Ważne jest zaznaczenie faktu, iż zmiana stanu majątkowego darczyńcy musi być istotna. Tylko w takiej sytuacji można mówić, że wykonanie darowizny nie może nastąpić bez uszczerbku dla utrzymania darczyńcy, odpowiednio do jego usprawiedliwionych potrzeb. Zmiany nieistotnie zaś nie mogą być podstawą odwołania darowizny, tak samo jak wykazania, iż darczyńca znajduje się w ciężkiej sytuacji materialnej.

Zdaniem komentatorów kodeksu cywilnego należy mieć na względzie charakter potrzeb, które mają być uznane za usprawiedliwione. Zwracać należy uwagę na fakt, iż

³¹ L. Stecki, [w:] *System ...*, s. 353.

³² S. Dmowski [w:] *Komentarz...*, s. 795.

³³ Z. Gawlik [w:] pod red. A.Kidyby, *Kodeks cywilny. Komentarz. Zobowiązania- część szczegółowa*, Tom 2, Wyd. Lex, Warszawa 2010, s. 1189.

potrzeby te mają istotę konsumpcyjną oraz że ich zaspokojenie opiera się głównie na zagwarantowaniu uprawnionemu mieszkania, wyżywienia, odzieży, leczenia itp. Pod pojęciem potrzeby usprawiedliwione należy rozumieć nie tylko minimum egzystencji człowieka, ale również jego warunki bytowania dostosowane np. do wieku, stanu zdrowia uprawionego.

Przy ocenie, w jakim stopniu zmiana stanu majątkowego darczyńcy zaistniała po zawarciu umowy darowizny wpłynęła na możliwość zaspokajania usprawiedliwionych potrzeb darczyńcy, nie można pomijać tego, na jakim poziomie zaspokajał on swoje potrzeby przed zmianą stanu majątkowego. Należy podkreślić, że ustawodawca ma w tym wypadku na względzie własne potrzeby darczyńcy, a nie potrzeby jego osób bliskich³⁴.

8. NIEDOSTATEK DARCYŃCY PO WYKONANIU DAROWIZNY

Według polskiego prawa zobowiązań nie ma mowy o odwołaniu darowizny po jej wykonaniu nawet, jeżeli darczyńca poprzez umowę darowizny popadł w niedostatek. Ustawodawca zważywszy na ochronę interesów darczyńcy a także osób, wobec których jest on *ex large* zobowiązujący do alimentacji aprobatę zyskało przekonanie, iż w takiej sytuacji konieczne jest obarczenie obdarowanego obowiązkiem dostarczenia darczyńcy środków, których mu brak do utrzymania odpowiadającego jego usprawiedliwionym potrzebom albo do

wypełniania ciężących na nim ustawowych obowiązków alimentacyjnych³⁵.

W związku z tym ustawodawca wprowadził do Kodeksu Cywilnego przepis art. 897. Zgodnie z treścią tego artykułu - jeżeli po wykonaniu darowizny darczyńca popadnie w niedostatek, obdarowany ma obowiązek, w granicach istniejącego jeszcze wzbogacenia, dostarczać darczyńcy środków, których mu brak do utrzymania odpowiadającego jego usprawiedliwionym potrzebom albo do wypełnienia ciężących na nim ustawowych obowiązków alimentacyjnych. Obdarowany może jednak zwolnić się od tego obowiązku zwracając darczyńcy wartość wzbogacenia.

Z powyższego artykułu wynika, iż po stronie obdarowanego obowiązek taki powstaje, w sytuacji wystąpienia określonych przesłanek, a mianowicie:

- między obdarowanym a darczyńcą musi zaistnieć więź o charakterze obligacyjnym, jaką kreuje czynność zawarcia umowy darowizny,
- darczyńca musi wykonać darowiznę, co wyklucza powstanie takiego obowiązku w przypadku darowizny, która wykonana jeszcze nie została,
- występowanie niedostatku darczyńcy lub zaktualizowanie się ustawowej powinności alimentacyjnej darczyńcy wobec osób trzecich.

Ustawodawca nie określił, co należy rozumieć przez pojęciem „niedostatek”. Dlatego też w każdym konkretnym przypadku to właśnie sąd będzie decydował, co uznać za niedostatek.

W doktrynie przyjmuje się, że niedostatek, o którym mowa powyżej dotyczy dwóch sytuacji, a mianowicie:

- braku środków potrzebnych darczyńcy do zaspokojenia jego usprawiedliwionych potrzeb,

³⁴ S. Dmowski [w:] *Komentarz...*, s. 797.

³⁵ L. Stecki [w:] *System...*, s. 356.

- braku środków potrzebnych darczyńcy do wypełnienia ciążących na nim ustawowych obowiązków alimentacyjnych³⁶.

Przepisy prawa nie definiują niedostatku i odnośnie tego, czym jest niedostatek należy sięgnąć do orzecznictwa sądów i doktryny prawa.

Sąd Najwyższy stanął na stanowisku, iż w niedostatku znajduje się ten, kto nie może własnymi siłami zaspokoić swoich usprawiedliwionych potrzeb (to takie, których zaspokojenie zapewni uprawnionemu normalne warunki bytowania, odpowiednie do jego stanu zdrowia i wieku) w całości lub w części. Stan niedostatku, według Sądu, to na pewno nie jest taka sytuacja, w której osoba nie ma po prostu żadnego dochodu i majątku³⁷.

Kolejnej interpretacji niedostatku Sąd Najwyższy daje wyraz w wyroku z dnia 20 stycznia 2000 r. W tym orzecznictwie znajdujemy informację, iż w niedostatku pozostaje nie tylko taki uprawniony, który nie dysponuje żadnymi środkami utrzymania, ale także taki, którego usprawiedliwione potrzeby są w pełni zaspokojone³⁸.

Zarówno powstanie jak i samo istnienie obowiązku obdarowanego jest uzależnione od tego czy obdarowany jest jeszcze wzbogacony. Wielkość istniejącego wzbogacenia jest ustalana według stanu z daty, w której obdarowany dowiedział się o niedostatku darczyńcy, a nie dopiero od momentu zgłoszenia stosownego żądania przez darczyńcę. Należy, bowiem przyjąć, że od tego momentu obdarowany powinien być się liczyć z obowiązkiem świadczenia na rzecz darczyńcy. Przyjęcie innego stanowiska praktycznie paraliżowałoby roszczenie darczyńcy³⁹.

Art. 897 k.c. ma na uwadze jedynie niedostatek, który wystąpił po wykonaniu darowizny, przy czym przyczyna powstania takiego stanu rzeczy nie jest obojętna. Jeżeli natomiast niedostatek zostanie wywołany umyślnie lub w skutek rażącego niedbalstwa przez darczyńcę wówczas nie usprawiedliwi to przywileju darczyńcy do świadczeń przewidzianych w art. 897 k.c. Wypada tutaj zaznaczyć, iż ocenę takiego postępowania należy przeprowadzać z uwzględnieniem zasad współżycia społecznego. Prowadzi to tym samym, do stwierdzenia, iż zachowanie to nie może być przejawem nadużycia prawa podmiotowego jak podaje art. 5 k.c. A więc nie można czynić ze swego prawa użytku, który by był sprzeczny ze społeczno-gospodarczym przeznaczeniem tego prawa lub z zasadami współżycia społecznego. Takie działanie lub zaniechanie uprawnionego nie jest uważane za wykonywanie prawa i nie korzysta z ochrony⁴⁰.

Art. 897 k.c. jasno pokazuje, iż powinności wykonywane w jego ramach mają niewątpliwie charakter świadczeń alimentacyjnych. Obowiązek płacenia tych świadczeń wygasa w chwili, gdy następuje śmierć darczyńcy. Obowiązek ten wygasa także w momencie wyczerpania się wartości przedmiotu darowizny, według stanu z chwili powstania obowiązku świadczenia, chociażby darczyńca znajdował się nadal w niedostatku. Art. 897 k.c. zwalnia z obowiązku płacenia świadczeń alimentacyjnych w

³⁶ J. Jezioro [w:] *Kodeks...*, s. 1438

³⁷ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 września 2000r., sygn. akt. I CKN 872/2000, LexPolonica nr 2210519.

³⁸ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 stycznia 2000r., sygn. akt. I CKN 1187/99, LexPolonica nr 379749.

³⁹ M. Safjan [w:] pod red. K. Pietrzykowskiego, *Kodeks Cywilny. Komentarz do artykułów 450-1088*, Tom 2, Wyd. C.H.Beck, Warszawa 2011, s. 890.

⁴⁰ S. Dmowski [w:] *Komentarz...*, s. 800.

sytuacji, gdy obdarowany zwróci darczyńcy wartość wzbogacenia. Jednak nie może to być przedmiot darowizny, jak to następuje w wypadku uregulowanym w art. 895 § 2)⁴¹.

Bardzo istotne w omawianym zakresie, jest fakt, aby stan niedostatku powstał po wykonaniu darowizny. Jeżeli taki stan nastąpi wcześniej, to reguła wynikająca z treści art. 897 k.c. nie znajdzie zastosowania. W takim przypadku darczyńca musi zastosować się do przepisu zawartego w art. 896 k.c., który brzmi: „darczyńca może odwołać darowiznę jeszcze nie wykonaną, jeżeli po zawarciu umowy jego stan majątkowy uległ takiej zmianie, że wykonanie darowizny nie może nastąpić bez uszczerbku dla jego własnego utrzymania odpowiednio do jego usprawiedliwionych potrzeb albo bez uszczerbku dla ciężących na nim ustawowych obowiązków alimentacyjnych.” Poza powyżej uwidocznionym stanem niedostatku, a ściślej mówiąc jego wielkości, zakres obowiązku z art. 897 k.c. kształtuje jeszcze jeden aspekt. Jest nim oczywiście wielkość istniejącego wzbogacenia obdarowanego (ocenia powinna nastąpić według przepisów Tytułu V, Księgi trzeciej, Kodeksu cywilnego - art. 405 – 414 k.c.). Legislator, ustalając dyspozycję do art. 897 k.c., mówi, iż obdarowany może zwolnić się z obciążenia dostarczania darczyńcy środków. Stworzył tym samym dla obdarowanego tzw. upoważnienie przemienne (*facultas alternativa*), które ma na celu zapewnienie mu prawa do wyboru świadczenia. Według *facultas alternativa* obdarowany na prawo wyboru, czy:

- będzie doprowadzał do realizacji świadczenia okresowe na poczet darczyńcy,
- zwróci wartość wzbogacenia.

Zwrot wartości wzbogacenia, o którym mowa powyżej, może występować w dwóch formach, a mianowicie:

- zwrot przedmiotu darowizny w takim stanie, jaki istniał w momencie powstania obowiązku zwrotu,
- wypłacenie całej wartości darowizny w postaci pieniężnej⁴².

Przy sprecyzowaniu wartości wzbogacenia, należy zastosować do obliczeń reguły wynikające z art. 406 k.c. oraz art. 409 k.c. Pierwszy z nich mówi o tym, iż „obowiązek wydania korzyści obejmuje nie tylko korzyść bezpośrednio uzyskaną, lecz także wszystko, co w razie zbycia, utraty lub uszkodzenia zostało uzyskane w zamian tej korzyści albo, jako naprawienie szkody”. Natomiast drugi, opowiada się za tym, iż „obowiązek wydania korzyści lub zwrotu jej wartości wygasa, jeżeli ten, kto korzyść uzyskał, zużył ją lub utracił w taki sposób, że nie jest już wzbogacony chyba, że wyzbywając się korzyści lub używając ją powinien był liczyć się z obowiązkiem zwrotu”.

Jak podaje ustawodawca, pomiędzy odwołaniem darowizny a zwrotem wzbogacenia występuje fundamentalna odmienność. Zwrot wzbogacenia stanowi realizację uprawnienia przemiennego obdarowanego oraz zwrot nie oznacza upadku darowizny. Natomiast odwołanie darowizny dochodzi do skutku w wyniku czynności samego darczyńcy⁴³.

---

⁴¹ *Ibidem*, s.801.

⁴² M. Safjan [w:] *Kodeks...*, s. 890.

⁴³ M. Safjan [w:] *Kodeks...*, s. 891.

9. ODWOŁANIE DAROWIZNY WYKONANEJ

Zgodnie z treścią art. 897 k.c. - jeżeli po wykonaniu darowizny darczyńca popadnie w niedostatek, obdarowany ma obowiązek, w granicach istniejącego jeszcze wzbogacenia, dostarczać darczyńcy środków, których mu brak do utrzymania odpowiadającego jego usprawiedliwionym potrzebom albo do wypełnienia ciężących na nim ustawowych obowiązków alimentacyjnych. Obdarowany może jednak zwolnić się od tego obowiązku zwracając darczyńcy wartość wzbogacenia. Obowiązek obdarowanego, o którym tu mowa, jest przejawem istnienia więzi pozajurydycznej między stronami, obowiązującej obdarowanego do wdzięczności za otrzymaną szczodroliwość⁴⁴. Natomiast, jeżeli chodzi o pojęcie niedostatku darczyńcy należy przez nie rozumieć taki stan, który wprawdzie nie wiąże się z zupełnym niezaspokojeniem usprawiedliwionych potrzeb, ale zachodzi już wtedy, gdy uprawniony nie może zaspokoić swoich usprawiedliwionych potrzeb przy uwzględnieniu swoich możliwości zarobkowych i majątkowych⁴⁵.

Ochrona przed następstwami darowizny jest uzasadniona tylko w sytuacjach, gdy stan majątkowy darczyńcy uległ zmianie już po zawarciu umowy darowizny. Zatem uprawnienie do odwołania darowizny jeszcze niewykonanej zawiera w sobie czas między zawarciem umowy a jej wykonaniem. Wykonanie umowy darowizny pozbawia darczyńcę prawa odwołania darowizny na podstawie omawianego przepisu. Zawarcie umowy darowizny i jej skutek w postaci zubożenia darczyńcy oraz jego najbliższych nie uzasadnia potrzeby jego ochrony. Zmniejszenie dobrobytu darczyńcy, przy braku jakichkolwiek po jego stronie korzyści, jest, bowiem istotą umowy darowizny. Mogą jednak zdarzyć się sytuacje, gdy osoby, które dokonały darowizny, pragną ją odwołać, bowiem zmusza ich do tego niespodziewane pogorszenie się ich sytuacji majątkowej⁴⁶.

W orzecznictwie, Sąd Najwyższy zajął stanowisko w wyroku z 27 listopada 1998 r. Środki uzyskiwane sporadycznie lub wyłącznie ze współczucia nie wpływają na ocenę istnienia niedostatku w rozumieniu art. 897 k.c.⁴⁷. Granicę żądań, o których wyżej mowa, formułują usprawiedliwione potrzeby darczyńcy oraz ciężące na nim prawne zobowiązania alimentacyjne. Zasadniczo, rozmiar poruszanych żądań nie jest związany wprost

z przedmiotem darowizny. Miarą uprawnienia darczyńcy, przewidzianego komentowanym przepisem, są m.in.:

- istniejące jeszcze wzbogacenie obdarowanego powstałe na skutek dokonania darowizny,
- rozmiar braków w środkach potrzebnych do usprawiedliwionego utrzymania obdarowanego,
- ciężące na obdarowanym prawne obowiązki alimentacyjne⁴⁸.

⁴⁴ W. Czachórski, *Zobowiązania...*, s. 553.

⁴⁵ S. Babiarz, *Spadek...*, s.164.

⁴⁶ Z. Gawlik, A. Janiak, A. Kidyba, K. Kopaczyńska-Pieczniak, G. Kozieł, E. Niezbecka, T. Sokołowski, *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom III. Zobowiązania - część szczególna*, Wyd. Lex, Warszawa 2010, s. 688.

⁴⁷ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 27 listopada 1998 r. sygn. III CKN 31/98, *LexPolonica* nr 219257.

⁴⁸ Z. Gawlik, A. Janiak, A. Kidyba, K. Kopaczyńska-Pieczniak, G. Kozieł, E. Niezbecka, T. Sokołowski, *Kodeks...*, s.690.

Przy ocenie obowiązków obdarowanego wobec darczyńcy, wynikających ze stosunków osobistych (rodzinnych), jak i etycznego obowiązku wdzięczności, sąd może posiłkować się treścią art. 897 k.c. Przepis ten, jako mający na celu zabezpieczenie interesów darczyńcy w wypadku popadnięcia w niedostatek, stanowi, że obowiązek obdarowanego kształtowany jest nie tylko przez potrzebę darczyńcy, ale i przez granice wzbogacenia⁴⁹.

Praktycznym przejawem roszczenia powoda darczyńcy w ramach uprawnienia wynikającego z art. 897 k.c. będzie złożenie przez niego powództwa o rentę. Możliwy jest także zbieg podstaw do zasądzenia renty i świadczeń alimentacyjnych, nawet w stosunku do tej samej osoby. W związku z przysługującym obdarowanemu uprawnieniem do zwrotu wartości wzbogacenia w naturze, należy podnieść, że skorzystanie z niego nie może być utożsamiane z sytuacją prawną, w jakiej znalazłby się obdarowany na skutek odwołania darowizny, gdyż – pomijając to, że przysługują one różnym stronom – zwrot przedmiotów darowizny w zakresie wartości wzbogacenia nie oznacza bezpodstawności dotychczasowego wzbogacenia, z którego obdarowany już skorzystał⁵⁰.

Prawo do odwołania darowizny już wykonanej posiada tylko darczyńca w świetle art. 898 § 1 k.c. Wedle przytaczanego artykułu czynności tej nie może wykonywać żadna inna osoba trzecia. Ma to związek również w sytuacji, w której obdarowany dopuszcza się karygodnych czynów wobec osoby bliskiej darczyńcy, naciskając na darczyńcę tylko w sposób pośredni. Osoba taka również nie może dokonać czynności odwołania darowizny.

Prawo od odwołania darowizny wykonanej przechodzi na spadkobierców darczyńcy po jego śmierci. Zgodnie z treścią art. 898 § 2 k.c. spadkobiercy darczyńcy mogą odwołać darowiznę z powodu rażącej niewdzięczności w trzech sytuacjach takich jak:

- gdy darczyńca w chwili śmierci był uprawniony od odwołania darowizny,
- gdy obdarowany umyślnie pozbawił darczyńcę życia,
- gdy obdarowany umyślnie wywołał rozstrój zdrowia, którego skutkiem była śmierć darczyńcy.

Powyższe postępowanie dotyczy sytuacji, w której odwołanie darowizny nie nastąpiło za życia darczyńcy. Norma ta nie ma natomiast zastosowania w sytuacji, gdy darczyńca odwołał darowiznę i zmarł po jej wykonaniu⁵¹.

10. RAŻĄCA NIEWDZIĘCZNOŚĆ OBDAROWANEGO

Zgodnie z treścią art. 898 § 1 k.c. „darczyńca może odwołać darowiznę nawet już wykonaną, jeżeli obdarowany dopuścił się względem niego rażącej niewdzięczności” natomiast art. 898 § 2 k.c. mówi, iż „zwrot przedmiotu odwołanej darowizny powinien nastąpić stosownie do przepisów o bezpodstawnym wzbogaceniu. Od chwili zdarzenia uzasadniającego odwołanie obdarowany ponosi odpowiedzialność na równi z bezpodstawnie wzbogaconym, który powinien się liczyć z obowiązkiem zwrotu.”

Przepis ten należy do grupy, zawierających w swej treści zwroty niedookreślone. Zwroty niedookreślone używane są przez ustawodawcę, kiedy ten świadomie zmierza do pozostawienia organom stosującym prawo pewien margines luzu cennego ze względu na

⁴⁹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 maja 2003 r. sygn. IV CKN 115/01, LexPolonica nr 137593.

⁵⁰ S. Babiarz, *Spadek...*, s. 165.

⁵¹ Postanowienie Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 2 grudnia 1997r., sygn. I ACz 478/97, LexPolonica nr 2129042.

konieczność uniknięcia mało elastycznych, kazuistycznych unormowań⁵². Darowizna w tym wypadku generuje pewien rodzaj stosunku etycznego między darczyńcą i obdarowanym. Stosunek ten wyraża się w moralnym obowiązku wdzięczności. Nie można doprowadzić do sytuacji, w której obdarowany jest niewdzięczny względem swojego darczyńcy. Według ustawodawcy nikt niegodny nie może korzystać z pracy jak i z majątku darczyńcy. Leży to w interesie społecznym, aby do takiej sytuacji nie dopuścić. Brak ekwiwalentu w omawianym typie umowy ma charakter czysto formalny, gdyż darowizna nakłada na obdarowanego więzy zobowiązujące go do szczególnego zachowania względem darczyńcy, dając mu możliwość podjęcia określonych czynności w razie naruszenia tego obowiązku⁵³. Taką interpretację tego przepisu podziela Sąd Najwyższy wskazując, jako przesłankę uprawnienia darczyńcy do odwołania darowizny ustawodawca w art. 898 k.c. statuuje rażącą niewdzięczność. Posługuje się, więc typowym zwrotem niedookreślonym, pozostawiając sądowi ustalenie, czy konkretne zachowania mieszczą się w pojęciu rażącej niewdzięczności i odsyłając w tym zakresie przede wszystkim do układu norm moralnych. Dobre obyczaje w konkretnym środowisku i zwyczajowe relacje między obdarowanym a darczyńcą mogą stanowić jedno z pomocnych w ocenie zachowania obdarowanego kryteriów. Wprawdzie do esentialia negotii umowy darowizny nie należy obowiązek sprawowania opieki nad darczyńcą przez obdarowanego, to jednak umowa darowizny rodzi po stronie obdarowanego moralny obowiązek wdzięczności, który nabiera szczególnej wymowy, gdy do zawarcia umowy dochodzi między osobami najbliższymi, których powinność świadczenia pomocy i opieki wynika już z łączących strony umowy stosunków rodzinnych⁵⁴.

Naruszenie tego obowiązku w sposób dotkliwy dla darczyńcy powoduje konsekwencję przewidzianą w art. 899 §1 k.c. Polega ona przede wszystkim na powstaniu uprawnienia darczyńcy do odwołania darowizny. Analogicznie do treści przepisu 899 §1 k.c. darczyńca może odwołać darowiznę już wykonaną, jeżeli obdarowany podpuścił się względem niego rażącej niewdzięczności. Kluczowe jest tutaj podkreślenie, iż odwołanie darowizny z powodu rażącej niewdzięczności obdarowanego może dotyczyć zarówno darowizny już wykonanej, jak i umowy zobowiązującej, ale jeszcze niewykonanej. Jedyną przesłanką dopuszczalności odwołania darowizny jest w tym wypadku wspomniana już rażąca niewdzięczność, która musi wystąpić po zawarciu umowy darowizny. Gdy zdarzenie uzasadniające przyjęcie rażącej niewdzięczności miało miejsce przed zawarciem umowy darowizny, a darczyńca dowiedział się o nim dopiero po jej zawarciu, nie mógłby odwołać darowizny w trybie przewidzianym w art. 898 k.c. W takim przypadku mogłoby wchodzić w grę jedynie uchylenie się darczyńcy od skutków oświadczenia woli złożonego w umowie darowizny⁵⁵.

W orzecznictwie Sądu Najwyższego przyjmuje się, iż pojęcie rażącej niewdzięczności to tylko takie działania oraz zachowania obdarowanego, które są wystosowane tylko i wyłącznie w darczyńcę z zamiarem nieprzyjemnym. Według orzecznictwa chodzi tu przede wszystkim o dopuszczenie się przestępstwa przeciwko darczyńcy (przeciwko życiu, zdrowiu, mieniu oraz czci) oraz naruszenie przez obdarowanego obowiązków

⁵² T. Filipiak, J. Mojak, M. Nazar, E. Niezbecka, *Zarys...*, s. 64.

⁵³ A. Ohanowicz, J. Górski, *Zarys prawa zobowiązań*, Wyd. PWN, Warszawa 1970, s. 500.

⁵⁴ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 października 2005r. sygn. I CK 112/05, *LexPolonica* nr 186998.

⁵⁵ S. Dmowski [w:] *Komentarz...*, s. 802.

wynikających ze stosunków osobistych łączących go z osobą darczyńcy np. odmowa udzielenia pomocy w czasie choroby mimo oczywistej możliwości. Zarówno czyny nieumyślne spowodowane przez obdarowanego jak i czyny częściowo umyślne, ale niewykraczające poza ramy zwykłych konfliktów życiowych (rodzinnych) nie wyczerpują znamion rażącej niewdzięczności. Z działań rażącej niewdzięczności wyłączone zostały także krzywdy wyrządzone darczyńcy w sposób niezamierzony przez czyny popełnione w uniesieniu lub rozdrażnieniu, spowodowane zachowaniem się lub działaniem darczyńcy. Według Sądu Najwyższego o tym czy mamy do czynienia z rażącą niewdzięcznością należy decydować tylko po uwzględnieniu wszystkich okoliczności dotyczących obdarowanego jak i darczyńcy⁵⁶.

Odwołanie darowizny z powodu niewdzięczności musi być bardzo mocno uzasadnione. Jest to czynność nadzwyczajna. Ustawodawca wyróżnia kilka przesłanek rażącej niewdzięczności, do których zaliczamy:

- czyn lub zaniechanie będący przejawem rażącej niewdzięczności musi być wymierzony bezpośrednio, lub pośrednio w darczyńcę,
- zarówno działanie, jak i zaniechanie musi być rażącym naruszeniem norm społecznych i rodzinnych.

Do rażącej niewdzięczności ustawodawca zalicza takie zachowania jak:

- przemoc fizyczna,
- znęcanie się,
- nieudzielenie pomocy mimo oczywistych możliwości,
- nie wypełnienie obowiązku alimentacyjnego mimo oczywistych możliwości,
- zaniechanie w przypadku osoby nieporadnej (np. schorowanej),
- przemoc psychiczna,
- poważne pomówienie np. złożenie fałszywego zawiadomienia o podejrzeniu popełnienia przestępstwa, pomówienie publiczne, lżenie,
- oszustwo,
- kradzież⁵⁷.

Sąd Najwyższy podejmuje również działania legislacyjne wykluczające pewne zachowania z przedmiotu darowizny. Wyrokiem z 23 marca 2000 r. wyklucza spośród klauzuli rażącej niewdzięczności między innymi:

- nieudzielanie darczyńcy pomocy w pracach rolnych i w opiece nad upośledzonym dzieckiem (II CKN 810/98),
- zawiedzione oczekiwania darczyńcy, co do należytego zajmowania się przez obdarowanego przedmiotem darowizny (II CK 265/05),
- nieuzgodnione z darczyńcą akty wykonywania uprawnień właścicielskich wobec przedmiotu darowizny (II CK 63/04),
- zewnętrzne objawy zachowania się obdarowanego nieuwzględniające jego motywów i intencji (II CKN 218/98)⁵⁸.

⁵⁶ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 4 lutego 2005 r. sygn. I CK 571/2004, LexPolonica nr 2794844.

⁵⁷ <http://www.infor.pl/prawo/darowizny/wykonanie-i-odwolanie-darowizny/79922,Kiedy-mozna-odwolac-wykonana-darowizne.html> (05.02.2014r.)

⁵⁸ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 października 2005r. sygn. I CK 112/05, LexPolonica nr 186998.

Orzecznictwem Sądu Najwyższego można stwierdzić, iż ustalenie rażącej niewdzięczności po stronie obdarowanego wymaga poznania wszystkich jego zachowań względem darczyńcy np. czy zachowania te były powodowane czy wręcz prowokowane przez darczyńcę. W orzecznictwie tym pokazano, iż incydentalne sprzeczki po między obdarowanym a darczyńcą nie mogą być powodem odwołania darowizny⁵⁹.

11. PRZEBACZENIE OBDAROWANEMU

Na zakończenie warto wspomnieć, że zgodnie z literą prawa darowizna nie może być odwołana z powodu niewdzięczności, jeżeli darczyńca obdarowanemu przebaczył. Mówi o tym art. 899 § 1 k.c. Według ustawodawcy za istotę przebaczenia należy przyjąć fikcję zawarcia w pamięci przebaczonego zachowania, które kwalifikowane jest, jako przejaw niewdzięczności. Przebaczenie dokonane przez darczyńcę likwiduje, zatem konsekwencje rażącej niewdzięczności obdarowanego. Tym samym, pomiędzy stronami tego stosunku prawnego dochodzi do przywrócenia takiego stanu rzeczy, jaki istniał przed popełnieniem przebaczenia. Dlatego też działanie to powoduje całkowite wyłączenie uprawnienia do odwołania darowizny⁶⁰.

W myśl art. 60 k.c. przebaczenie nie jest oświadczeniem woli. W konsekwencji należy stwierdzić, iż jest to tylko przejaw zbliżony do oświadczenia woli i jest traktowany przez ustawodawcę, jako rodzaj czynności prawnej. Dlatego też przebaczenia może dokonać każda osoba, która nie posiada zdolności do czynności prawnej jak również osoba całkowicie ubezwłasnowolniona. Jeżeli w chwili przebaczenia darczyńca nie miał zdolności do czynności prawnych, przebaczenie jest skuteczne, gdy nastąpiło z dostatecznym rozeznaniem.

Przebaczenie jest czynnością czysto osobistą i nie może być dokonywana przez kogokolwiek innego niż sam darczyńca. Darczyńca, zatem nie ma prawa upoważnić żadnej innej osoby do dokonania przebaczenia w jego imieniu. Nawet gdyby posiadał pełną zdolności do czynności prawnych oraz działałby z pełnym rozeznaniem to prawo stanowczo zabrania przekazywania czynności przebaczenia osobom trzecim. Ustawodawca zaś, co do formy, w jakiej ma być udzielana czynność przebaczenia nie wprowadza żadnych rygorów. Może to być, zatem każde zachowanie darczyńcy, której jest wyrażone w sposób zrozumiały dla otoczenia. Podobnie jak w przypadku oświadczenia woli, może wchodzić tu w grę przebaczenie dokonane w drodze czynności konkludentnych np. przywrócenie przez darczyńcę takich samych relacji z obdarowanym, jakie istniały przed wystąpieniem rażącej niewdzięczności. Biorąc pod uwagę charakter przebaczenia dopuszczalna zdaje się być ostrożna analogia do przepisów odnoszących się do wad oświadczenia woli. Ze swej natury przebaczenie nie jest skuteczne, gdy po stronie darczyńcy wystąpił brak świadomości lub swobody. Jeżeli w zachowaniu darczyńcy wystąpiły takie wady oświadczeń woli jak: błąd, podstęp oraz groźba to przebaczenie również nie wywoła żadnych skutków prawnych. Wyżej wymienione wady oświadczeń woli uniemożliwiają, bowiem uznanie, że darczyńca kierował się rzeczywistą intencją przebaczenia. Charakter przebaczenia, zatem pokazuje, iż wystarczy powiązanie między mylnym wyobrażeniem darczyńcy o istniejącym stanie rzeczy a zamiarem przebaczenia⁶¹.

⁵⁹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 30 września 1997 r., sygn.. III CKN 170/ 97, LexPolonica nr 50614.

⁶⁰ J. Jezioro [w:] *Kodeks...*, s. 666.

⁶¹ M. Safjan [w:] *Kodeks...*, s. 903.

Uprawnienia dotyczące czynności przebaczenia nie są objęte dziedziczeniem. Prawo do dokonania przebaczenia posiada tylko i wyłącznie darczyńca. Istotnym jest fakt, iż może ono być dokonane po akcie niewdzięczności, ale przed odwołaniem darowizny.

Oceny, czy przebaczenie zostało dokonane z dostatecznym rozeznaniem, należy dokonywać w odniesieniu do czasu, w którym jest ono dokonywane. Przebaczenie jest uznawane za „jeden z najpiękniejszych czynów o charakterze moralnym”, który jak gdyby „zniewala ustawodawcę od uwolnienia od ujemnych skutków osobę”, przeciwko której zwraca się sankcja cywilna właśnie ze względów moralnych⁶².

LITERATURA

- [1] Babiaryz S., *Spadek i darowizna w prawie cywilnym i podatkowym*, Wyd. LexisNexis, Warszawa 2008.
- [2] Brzeszczyńska S., *Umowy w obrocie nieruchomościami*, Wyd. C.H.Beck, Warszawa 2005.
- [3] Czachórski W., *Zobowiązania. Zarys Wykładu*, Wyd. LexisNexis, Warszawa 2009.
- [4] Dębiński A., *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Wyd. LexisNexis, Warszawa 2007.
- [5] Dmowski S. [w:] pod red. Bieniek G., *Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga Trzecia. Zobowiązania*, Tom 2, Wyd. LexisNexis, Warszawa 2007.
- [6] Filipiak T., Mojak J., Nazar M., Niezbecka E., *Zarys prawa cywilnego*, Wyd. Verba, Lublin 2003.
- [7] Gawlik Z. [w:] pod red. Kidyby A., *Kodeks cywilny. Komentarz. Zobowiązania - część szczegółowa*, Tom 2, Wyd. Lex, Warszawa 2010.
- [8] Gawlik Z., Janiak A., Kidyba A., Kopaczyńska-Pieczniak K., Kozieł G., Niezbecka E., Sokołowski T., *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom III. Zobowiązania - część szczególna*, Wyd. Lex, Warszawa 2010.
- [9] http://pl.wikipedia.org/wiki/Klauzula_rebus_sic_stantibus
- [10] <http://www.infor.pl/prawo/darowizny/wykonanie-i-odwolanie-darowizny/79922,Kiedy-mozna-odwolac-wykonana-darowizne.html> (05.02.2014r.)
- [11] Jezioro J. [w:] pod red. Gniewka E., *Kodeks Cywilny. Komentarz do artykułów 353- 1088*, Tom 2, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2004.
- [12] Kuryłowicz M., Wiliński A., *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, wyd. Wolters Kluwers Business, Warszawa 2008.
- [13] Ohanowicz A., Górski J., *Zarys prawa zobowiązań*, Wyd. PWN, Warszawa 1970.
- [14] Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 26 czerwca 2001 r., sygn. I CA 1/01, LexPolonica nr 49117.
- [15] Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 27 listopada 1998 r. sygn. II CKN 31/98, LexPolonica nr 37571.

---

⁶² Z. Gawlik, A. Janiak, A. Kidyba, K. Kopaczyńska-Pieczniak, G. Kozieł, E. Niezbecka, T. Sokołowski, *Kodeks...*, s. 695.

- [16]Postanowienie Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 2 grudnia 1997r., sygn. I ACz 478/97, LexPolonica nr 2129042.
- [17]Radwański Z. , Olejniczak A., *Zobowiązania – część ogólna*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2006.
- [18]Safjan M. [w:] pod red. Pietrzykowskiego K. , *Kodeks Cywilny. Komentarz do artykułów 450- 1088*, Tom 2, Wyd. C.H.Beck, Warszawa 2011.
- [19]Stecki L. [w:] pod red. Rajski J., *System prawa prywatnego. Prawo zobowiązań – część szczegółowa*, Tom 7, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2011.
- [20]Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 24 czerwca 2004 r. sygn. III CZP 30/04, LexPolonica nr 108156.
- [21]Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 7 stycznia 1967 r. sygn. III CZP 32/66, LexPolonica nr 754.
- [22]Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964r. Kodeks cywilny, tj. Dz.U. 1964, Nr 16, poz. 93 z póź. zm.
- [23]Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r., Kodeks rodzinny i opiekuńczy, tj. Dz.U. 2012r, poz. 788, z późn. zm.
- [24]Warciański M., *Odwołanie darowizny wykonanej*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2012.
- [25]Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 stycznia 2000r., sygn. akt. I CKN 1187/99, LexPolonica nr 379749.
- [26]Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 października 2005r. sygn. I CK 112/05, LexPolonica nr 186998.
- [27]Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 października 2005r. sygn. I CK 112/05, LexPolonica nr 186998.
- [28]Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 27 listopada 1998 r. sygn. III CKN 31/98, LexPolonica nr 219257.
- [29]Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 30 września 1997 r., sygn.. III CKN 170/ 97, LexPolonica nr 50614.
- [30]Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 4 lutego 2005 r. sygn. I CK 571/2004, LexPolonica nr 2794844.
- [31]Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 maja 2003 r. sygn. IV CKN 115/01, LexPolonica nr 137593.
- [32]Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 września 2000r., sygn. akt. I CKN 872/2000, LexPolonica nr 2210519.

LEGAL NATURE OF THE CONTRACT OF DONATION - SOME PROBLEMS

The issue of donation appeal is a complex matter and not always has a chance to succeed. Donation can indeed appeal, but only because of the blatant ingratitude of the donee to the donor and the donor's financial status has deteriorated in such a way that the execution of donation cannot take place without prejudice to its own maintenance, according to the justified needs or without prejudice to honor its statutory maintenance obligations. Thus, a necessary prerequisite to an effective remedy donation is blatant ingratitude or deterioration of the financial situation of the donor.

The Civil Code, however, does not explain what a "blatant ingratitude" is. The answers must be sought in the case law of the Supreme Court, according to which "ingratitude" in particular is such the behaviors of the recipient, which are directed against the donor of hostile intent. This is primarily an offense against the donor, for example, against health, life, honor, property and the violation by the recipient obligations arising from personal

relationships linking it with donor - such as the refusal to provide assistance in case of illness. They are treated as minor acts of blatant ingratitude - even intentional - but do not go beyond the usual family conflicts.

It is important to note that not every donor's worsening financial situation justifies an appeal when the donation has not been made yet, because this deterioration must be important. Changes irrelevant does not give grounds for appeal donations. Finally, it should be noted that despite the unworthy behavior of the recipient donations cannot be dismissed, if the donor forgave the donor. Forgiveness can be in any form, both oral and written.

Keywords: donation, appeal donation, blatant ingratitude.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.55

Przesłano do redakcji: luty 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2014

Adriana KASZUBA-PERZ¹
Sabina ROKITA²

ROLA RACHUNKOWOŚCI W SYSTEMIE INFORMACYJNYM WSPIERAJĄCYM ZARZĄDZANIE LOGISTYKĄ

Konkurencyjność współczesnych przedsiębiorstw coraz częściej budowana jest przez implementację i systematyczne stosowanie nowoczesnych narzędzi zarządzania, w tym również controllingu i rachunkowości zarządczej. Te dwie ostatnie dziedziny, a w zasadzie całe spektrum ich narzędzi w dużym stopniu są wykorzystywane w zintegrowanych systemach zarządzania, tak dzisiaj popularnych zwłaszcza wśród większych przedsiębiorstw. Wprawdzie zarówno praktycy i – co oczywiste – badacze doceniają wciąż ważką rolę rachunkowości wraz z tradycyjnym rachunkiem kosztów jako podstawowego źródła informacji finansowej, jednakże nie sposób prognozować i podejmować decyzję w turbulentnym otoczeniu i budować strategię (zarówno tej krótko- jak i długookresowej) bez zastosowania dodatkowych instrumentów. Dają one przecież nie tylko możliwość głębszej i szerszej analizy kosztów, wyników, identyfikacji ryzyka, oceny gospodarności itd., lecz przede wszystkim ich celem jest ustawiczne wspomaganie procesów decyzyjnych. Niewątpliwie jednym z najbardziej popularnych narzędzi jest budżetowanie. W niniejszym opracowaniu zwrócono uwagę na korzyści wynikające z zastosowania budżetowania w działalności logistycznej, nie tylko dostarcza ono bowiem niezbędnych informacji dla pomiaru dokonań czy wsparcia systemów motywacyjnych, lecz również może być zastosowane szerzej jako instrument planowania i koordynacji – co w logistyce jest niezwykle istotne. Jeśli natomiast – tak jak zaproponowano to w niniejszym artykule – system ewidencji księgowej jest w pełni kompatybilny z architekturą systemu budżetowania, wówczas ta szczególna przydatność budżetu wyrażać się może m.in. poprzez raportowanie i współdziałanie z systemem kontroli.

Słowa kluczowe: rachunkowość zarządcza, budżetowanie, logistyka.

1. WPROWADZENIE

Rola rachunkowości, zwłaszcza rachunkowości zarządczej, w procesach zarządzania przedsiębiorstwem jest bezsprzecznie nie do przecenienia. Ponadto instrumentarium to wydaje się coraz bardziej uniwersalne, ciągle rozwijające się narzędzia rachunkowości coraz częściej są powiązane z takimi dziedzinami zarządzania, które dotychczas wydawały się wyłącznie domeną inżynierów czy logistyków. Bez względu na wielkość oraz rodzaj prowadzonej działalności gospodarczej działalność logistyczna, rozumiana jako procesy planowania, a następnie przepływu zapasów: materiałów, towarów, produkcji w toku i produktów pracy, będzie w mniejszym lub większym stopniu stanowić przedmiot zainteresowania właścicieli i zarządu przedsiębiorstw. Doceniając znaczenie tej dziedziny zarządzania w kontekście

---

¹Dr inż. Adriana Kaszuba Perz, Zakład Finansów i Rachunkowości, Politechnika Rzeszowska im. I. Łukasiewicza, ul. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, tel. (017) 865-19-14, autor korespondencyjny e-mail: aperz@prz.edu.pl

²Dr Sabina Rokita, Zakład Finansów i Rachunkowości, Politechnika Rzeszowska im. I. Łukasiewicza, ul. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, tel. (017) 865-19-14.

choćby budowania konkurencyjności przedsiębiorstwa, warto podkreślić rolę wybranych narzędzi rachunkowości i controllingu wspomagających system pomiaru i analizy efektywności działań logistyki. W niniejszym opracowaniu podjęto zatem próbę prezentacji zaleceń dla przedsiębiorstw w zakresie rachunkowości działalności logistycznej – z wyłączeniem jednakże przedsiębiorstw o profilu skoncentrowanym wyłącznie na świadczeniu usług logistycznych.

2. ZARZĄDZANIE DZIAŁALNOŚCIĄ LOGISTYCZNĄ W PRZEDSIĘBIORSTWIE A POTRZEBY INFORMACYJNE

W literaturze przedmiotu pojęcie logistyki często jest powiązane z ideą zarządzania procesowego, ponieważ aktywności przedsiębiorstwa związane zarówno z planowaniem i realizacją zamówień i samym zarządzaniem materiałami, towarami czy wyrobami gotowymi, jak również produkcją w toku, są często tak pojmowane. Działania logistyczne zatem obejmują wiele zadań zachodzących w podmiocie: począwszy od etapu prognozowania sprzedaży, a skończywszy na zabezpieczeniu opakowań, składowaniu i transporcie produktów gotowych. Tak definiują logistykę między innymi John J. Coyle, Edward J. Bardi i John C. Langrey Jr.³

Działalność logistyczna występuje zatem w każdym przedsiębiorstwie, bez względu na profil jego działalności (usługowy, handlowy, produkcyjny), chociaż od profilu i wielkości tej działalności zależeć będą zakres i rozmiar działań logistycznych. Wychodząc od definicji i funkcji logistyki w przedsiębiorstwie, z łatwością można sobie wyobrazić liczbę zdarzeń i danych powiązanych ze sobą, które muszą być przekazywane między poszczególnymi komórkami organizacyjnymi, a które dotyczą procesów logistycznych. Niewątpliwie już sama ich liczba, nie wspominając o stopniu skomplikowania (ten może być bowiem uwarunkowany specyfiką i wielkością przedsiębiorstwa), wymusza na zarządzających implementację systemu wspomagającego przepływ informacji i ich przetwarzanie w odpowiednie raporty. Wiele przedsiębiorstw w ramach Zintegrowanych Systemów Zarządzania ma moduły odpowiadające wymaganiom logistyki. Jednakże w przypadku małych i średnich przedsiębiorstw nakłady na wdrożenie tak dużego systemu informatycznego stanowią istotną barierę jego wdrożenia. Warto zaznaczyć, że w mniejszych przedsiębiorstwach stosowane są najczęściej jedynie podstawowe systemy finansowo-księgowo. Zatem warto się w tym miejscu zastanowić, czy jest możliwe, aby w oparciu na księgowości oraz prostych narzędziach rachunkowości zarządczej zbudować namiastkę systemu informacyjnego, który usprawni, zwiększy skuteczność i efektywność procesów logistycznych w przedsiębiorstwie? W dalszej części niniejszego opracowania podjęto próbę odpowiedzi na to pytanie.

3. RACHUNKOWOŚĆ JAKO ŹRÓDŁO INFORMACJI FINANSOWYCH O DZIAŁALNOŚCI LOGISTYCZNEJ

Według Edwarda Nowaka rachunkowość powinna dostarczać informacji ekonomicznie użytecznych, czyli umożliwiających ich użytkownikom dokonanie oceny kształtowania się tych zjawisk i procesów, które znajdują się pod ich obserwacją i kontrolą, jak również rozróżnienie alternatywnych wariantów działania oraz wybór wariantu najlepszego w danych warunkach. Wtedy informacje wspomagają odbiorców w dwóch ważnych działaniach:

---

³ J.J. Coyle, E.J. Bardi, J.C. Langrey Jr, *Zarządzanie Logistyczne*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2002, s. 51–52

- w analizie działalności przedsiębiorstwa prowadzonej w celu oceny jego sytuacji ekonomiczno-finansowej,
- w podejmowaniu racjonalnych decyzji ekonomicznych zarówno przez jednostki z przedsiębiorstwa, jak i z otoczenia przedsiębiorstwa⁴.

Aby rachunkowość mogła sprostać wymogowi generowania informacji użytecznych, musi być postrzegana jako całościowy i zwarty system ciągłego, systematycznego gromadzenia i przetwarzania danych oraz prezentacji informacji ekonomiczno-finansowych. W systemie tym wykorzystuje się określone metody, reguły postępowania, urządzenia ewidencyjne i środki techniczne umożliwiające rejestrację stanu i zmiany zasobów majątkowych jednostki, źródeł jego finansowania (pochodzenia), dokonywanych operacji gospodarczych i wyników działalności⁵.

W ramach zarządzania logistycznego w literaturze i w praktyce wyodrębnia się wiele podobszarów – ich liczba jest uzależniona od potrzeb informacyjnych i analitycznych. Najczęściej wyodrębnia się: magazynowanie wraz z kontrolą zapasów, zarządzanie zleceniami, zamówieniami, transport i administrowanie samą logistyką⁶. Rachunkowość natomiast jest systemem informacyjnym w zasadzie obejmującej większość procesów wewnętrznych w przedsiębiorstwie. Zatem można przyjąć, że istnieje możliwość takiego dostosowania planu kont (zwłaszcza na poziomie kosztów, ale nie tylko), który uwzględniłby pomiar procesów w zakresie logistyki. Wprawdzie tradycyjna rachunkowość pozwala na dokonywanie analiz w ramach poszczególnych kategorii będących przedmiotem zainteresowania logistyki (zarządzanie majątkiem, zapasami, pomiar i analiza kosztów), jednakże dla celów decyzyjnych, a zwłaszcza wyznaczania wskaźników oceniających efektywność i jakość działań logistycznych, może się okazać niewystarczająca. Niezwykle istotnym z tego powodu staje się zatem dobrze skonstruowany system informacyjny obejmujący wszystkie aktywności podmiotu, nie tylko w wymiarze wartościowym i ilościowym, lecz także jakościowym. Dlatego też coraz większym zainteresowaniem cieszy się controlling logistyczny. Jakikolwiek rozwiązanie wspomagające działalność logistyczną przyjąć, system rachunkowości wydaje się niezastąpiony w dostarczaniu podstawowych danych. Zbiory kont syntetycznych z dostosowanymi do potrzeb informacyjnych kontami analitycznymi pozwolą na identyfikację źródłowych danych, które w kolejnych etapach będą odpowiednio przetwarzane przy wykorzystaniu narzędzi rachunkowości zarządczej i controllingu.

4. RACHUNEK KOSZTÓW A INFORMACJE O KOSZTACH DZIAŁALNOŚCI LOGISTYCZNEJ

Ze względu na trudne warunki funkcjonowania na rynku jednym z istotnych aspektów konkurencyjności jest zdolność do efektywnego wykorzystania zasobów, co często przekłada

⁴ E. Nowak, *Rachunkowość zarządcza*, Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu, Kraków 2001, s. 13.

⁵ K. Sawicki, *Istota i zasady funkcjonowania rachunkowości*, w: *Podstawy rachunkowości*, red. K. Sawicki, wyd. 5 zm., Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2005, s. 14.

⁶ Zob. szerzej: J. Dobroszek, *Pomiar efektywności dokonań działalności logistycznej*, [w:] *Pomiar i sprawozdawczość dokonań podmiotów gospodarczych*, red. A. Szychta i E. Śnieżek, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2012; P. Blaik, *Logistyka: koncepcja zintegrowanego zarządzania*, PWE Warszawa 2010, oraz M. Man, M. Nowicka-Skowron, *Costs related to the functions of company logistics*, „Polish Journal of Management” 2010/1.

się na efektywność kosztową rozumianą jako relacja kosztów do uzyskanego efektu, stąd też kadra zarządzająca poszukuje możliwości obniżenia kosztów w każdym obszarze działalności przedsiębiorstwa. Jednym z tych obszarów jest oczywiście logistyka. Warto zaznaczyć, że działania logistyczne pełnią na ogół w przedsiębiorstwach funkcje pomocnicze, których głównym celem jest wspieranie i usprawnianie działalności podstawowej (nie dotyczy to oczywiście przedsiębiorstw świadczących usługi logistyczne). Ma to swoje daleko idące konsekwencje przejawiające się w „rozproszeniu” działań logistycznych po całym przedsiębiorstwie, co powoduje znaczne trudności w ich jednoznacznej identyfikacji i wydzieleniu kosztów z nimi związanych. Zwraca na to uwagę Krzysztof Ficoń, formułując dwie zasadnicze przyczyny trudności w pozyskiwaniu informacji na temat kosztów działalności logistycznej⁷:

- ze względu na ograniczoną jedność procesów gospodarczych istnieją ogromne trudności natury formalnej i organizacyjnej na etapie jednoznacznej i w miarę precyzyjnej identyfikacji odrębnej kategorii kosztów odnoszonych wyłącznie do procesów i strumieni logistycznych;
- stosowane systemy klasyfikacji kosztów logistyki są bardzo rozbudowane i pozostają w silnych uwarunkowaniach i wzajemnych zależnościach, co utrudnia ich ścisłe szacowanie.

W literaturze przedmiotu można znaleźć liczne propozycje klasyfikacji kosztów działań logistycznych, ich analizy dokonała między innymi Renata Gmińska⁸. Warto w tym miejscu przytoczyć te najbardziej popularne, w których koszty logistyczne dzielone są na bezpośrednie i pośrednie, stałe i zmienne, materialne i niematerialne, koszty zaopatrzenia produkcji i dystrybucji. Przytacza się również klasyfikacje, które odnoszą się wprost do konkretnych procesów logistycznych, na przykład transportu, dostaw procesów magazynowania itd. Ciekawe podejście prezentuje również Piotr Blaik, który wyodrębnia między innymi koszty rodzajowe, koszty przepływu, faz i miejsc powstawania, koszty relacji z podstawowymi rodzajami procesów logistycznych, koszty zmienności w odniesieniu do wielkości przepływów materiałowych lub zapasów⁹.

W każdym przedsiębiorstwie podstawowym źródłem informacji o kosztach jest rachunek kosztów, który może być rozumiany jako „zbiór informacji o kosztach działalności jednostki, opracowany według przyjętego modelu dostosowanego do potrzeb informacyjnych wewnętrznych i zewnętrznych odbiorców informacji. Jego celem jest dostarczenie informacji dotyczących podejmowania decyzji zarządczych oraz kontroli realizacji tych decyzji, a także informacji dotyczących wyceny zapasów i pomiaru wyniku finansowego w świetle unormowań prawa bilansowego. Zakres rachunku kosztów obejmuje planowanie, ewidencję, kalkulację i analizę kosztów jednostki”¹⁰. W takim ujęciu rachunek kosztów będzie obejmował zarówno systematyczny rachunek kosztów będący podsystemem systemu rachunkowości, jak i

---

⁷ K. Ficoń, *Logistyka ekonomiczna. Procesy logistyczne*, BEL Studio, Warszawa 2008, s. 254, cyt. za: M. Cieciora, H.E. Czaja-Cieszyńska, *Konstrukcja systematycznego rachunku kosztów logistyki w kontekście tworzenia wartości przedsiębiorstwa*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2012/252, s.77.

⁸ R. Gmińska, *Rachunek kosztów logistyki jako narzędzie zarządzania kosztami*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2012/252, s.131.

⁹ P. Blaik, *op. cit.*

¹⁰ *Rachunek kosztów i rachunkowość zarządcza. Pojęcia, problemy, zadania.*, red. A. Karmańska, Difin, Warszawa 2004, s. 54.

pozaewidencyjne rachunki kosztów, których liczą grupę stanowią tzw. nowoczesne rachunki kosztów.

Szczególnie istotnym reprezentantem systematycznego rachunku kosztów jest rachunek kosztów pełnych, nazywany też sprawozdawczym lub tradycyjnym rachunkiem kosztów, który jest podporządkowany wymogom rachunkowości finansowej. Informacje kosztowe z niego płynące muszą spełniać określone kryteria, dzięki którym możliwe jest prawidłowe sporządzanie sprawozdań finansowych i innych obligatoryjnych rozliczeń. Podstawową klasyfikacją kosztów obowiązującą w tym rachunku jest podział na koszty bezpośrednio i pośrednio (produkcyjne i nieprodukcyjne). Warto w tym miejscu wspomnieć, że koszty działalności logistycznej, klasyfikowane są w tym rachunku w kosztach pośrednich, chyba że działalność logistyczna byłaby działalnością podstawową przedsiębiorstwa, wtedy mogą one znaleźć się również w kosztach bezpośrednich. Ze względu na obowiązujące zasady grupowania kosztów w rachunku kosztów pełnych mogą z niego zostać wygenerowane informacje o kosztach logistycznych w zasadzie w trzech przekrojach: rodzajowym, podmiotowym, przedmiotowym. Biorąc pod uwagę różnorodność klasyfikacji kosztów logistycznych przedstawionych chociażby w tabeli 1, można stwierdzić, zwykle są to informacje dalece niewystarczające, dlatego w literaturze można spotkać propozycje doskonalenia ewidencji kosztów działalności logistycznej w ramach systematycznego rachunku kosztów poprzez odpowiednią rozbudowę kont syntetycznych i analitycznych, na przykład według faz (faza zaopatrzenia, faza produkcji, faza dystrybucji) i płaszczyzn (płaszczyzna fizycznych przemieszczeń dóbr rzeczowych, płaszczyzna gospodarki magazynowej, płaszczyzna informacji logistycznych) procesów logistycznych¹¹. Jednak należy pamiętać, że struktura kont księgowych, klasyfikacja kosztów, dokumentacja operacji gospodarczych i zasady ich ewidencji są budowane w systematycznym rachunku kosztów zawsze przy uwzględnieniu wymogów obowiązującego prawa bilansowego, dlatego często dla zaspokojenia potrzeb informacyjnych kadry zarządzającej o kosztach logistycznych konieczne jest sięganie do możliwości oferowanych przez pozaewidencyjne rachunki kosztów. Konrad Kochański wskazuje na szczególną przydatność wybranych nowoczesnych rachunków kosztów w zarządzaniu logistyką, a mianowicie¹²:

- rachunek kosztów działań (ABC, *activity based costing*) – umożliwia ustalenie kosztów logistycznych w przekroju procesów i działań, co powinno przynieść wiele korzyści typowych dla tego go rachunku, czyli możliwość analizy działań logistycznych oraz ich kosztów, doskonalenia działań istotnych, wykrywanie i ewentualna eliminacja działań zbędnych, ustalanie rentowności działalności logistycznej w ustalonych przekrojach, efektywne zarządzanie zasobami wykorzystywanymi w logistyce poprzez adekwatne planowanie i eliminację marnotrawstwa;
- rachunek kosztów cyklu życia (*life cycle costing*) – umożliwia ocenę zyskowności świadczonych usług logistycznych w całym cyklu ich życia poprzez porównanie przychodów z kosztami – rachunek ten może być szczególnie przydatny w przedsiębiorstwach, których podstawową działalnością jest świadczenie usług logistycznych;
- rachunek kosztów docelowych (*target costing*) – dzięki ustaleniu docelowej ceny sprzedaży i oczekiwanego poziomu zysku rachunek ten pozwala na wyznaczenie kosztu

¹¹ Więcej na ten temat w M. Cieciora, H.E. Czaja-Cieszyńska, *op. cit.*, s. 77.

¹² Por. K. Kochański, *Nowoczesne koncepcje rachunku kosztów i ich przydatność w podejmowaniu decyzji w obszarze logistyki przedsiębiorstwa*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2012/252, s. 228–234.

docelowego usługi logistycznej, który nie może zostać przekroczony, jeśli ma być osiągnięty wyznaczony cel finansowy (zysk);

- rachunek kosztów ciągłego doskonalenia (*kaizen costing*) – polega na ciągłej analizie oraz doskonaleniu procesów, metod, organizacji pracy, którego skutkiem powinna być obniżka kosztów działań logistycznych;

- rachunek kosztów jakości (*cost of quality*) – pozwala na ustalenie kosztów związanych z zapewnieniem odpowiedniej jakości usług logistycznych oczekiwanej przez klientów – narzędzie szczególnie przydatne w przedsiębiorstwach wykorzystujących zarządzanie przez jakość.

W sytuacji gdy działalność logistyczna jest znacznie rozbudowana, a jej koszty stanowią znaczącą część w strukturze kosztów przedsiębiorstwa, warto rozważyć opracowanie kompleksowego rachunku kosztów logistyki, na którego elementy składają się¹³:

- system ewidencyjny kosztów logistyki – obejmujący zarówno systematyczny rachunek kosztów z odpowiednio rozbudowaną strukturą kont syntetycznych i analitycznych, jak również ewidencję pozabilansową w ramach rachunkowości zarządczej;

- klasyfikacja kosztów logistyki – ściśle dostosowana do potrzeb informacyjnych zarządzania i spójna z systemem ewidencyjnym;

- rozliczanie kosztów logistyki – na nośniki działań, za pomocą kluczy rozliczeniowych ustalanych indywidualnie przez przedsiębiorstwo;

- kalkulacja kosztów logistyki – której wynikiem jest ustalenie kosztu jednostkowego przedmiotu kalkulacji przy wykorzystaniu kalkulacji tradycyjnych bądź opartych na nowoczesnych rachunkach kosztów;

- system sprawozdawczy kosztów logistyki – generowane raporty powinny ściśle odpowiadać potrzebom zarządzania;

- analiza kosztów logistyki – między innymi pozwala na ocenę struktury kształtowania się kosztów działalności logistycznej oraz ich dynamiki w czasie.

Odpowiednio opracowany i wdrożony w przedsiębiorstwie rachunek kosztów logistyki powinien umożliwić¹⁴:

- „badanie kosztów logistyki i ich prognozowanie,
- dokonanie oceny wpływu kosztów logistyki na wynik finansowy przedsiębiorstwa,
- kontrolę poziomu kosztów logistyki,
- ocenę osiągniętych celów, zadań, planów oraz budżetów w obszarze logistyki przez poszczególne ośrodki odpowiedzialności,
- wybór optymalnego wariantu działania logistyki oraz struktury zasobów niezbędnych do jego realizacji,
- redukcję kosztów logistyki”.

Oczywiście należy pamiętać, aby rachunek kosztów logistyki ściśle odpowiadał potrzebom zarządzania, a zaproponowane konkretne rozwiązania w tym zakresie powinny być na tyle spójne i właściwie wkomponowane w system rachunku kosztów przedsiębiorstwa, by ich wykorzystanie w praktyce przyniosło wymierne korzyści.

---

¹³ R. Gmińska, *op. cit.*, s. 132.

¹⁴ *Ibidem*, s. 134.

5. BUDŻET JAKO NARZĘDZIE RACHUNKOWOŚCI ZARZĄDCZEJ WSPIERAJĄCE ZARZĄDZANIE OPERACYJNE DZIAŁALNOŚCIĄ LOGISTYCZNĄ

Jednym ze skuteczniejszych narzędzi planowania operacyjnego w osiągnięciu założonych celów jest budżet. Budżet to wyrażony w jednostkach ilościowych i wartościowych plan przydzielony określonej jednostce decyzyjnej do realizacji w danym okresie obrachunkowym, którym może być rok kalendarzowy bądź okres wynikający z cyklu realizacji zadania¹⁵. Zarówno metody sporządzania budżetów, jak i sam proces budżetowania w dużej mierze zależą od rodzaju prowadzonej działalności i tylko wtedy, gdy są one dostosowane do jej charakteru, mają szansę przynieść zamierzony efekt.

Budżetowanie w obszarze kosztów działalności logistycznej może przynieść przedsiębiorstwu wiele korzyści, wśród których warto wymienić¹⁶:

- mobilizowanie do okresowego planowania kosztów działalności logistycznej w ustalonym przez przedsiębiorstwo układzie;
- umacnianie koordynacji, współpracy i komunikowania;
- ułatwianie kwantyfikacji opisowych zamierzeń i celów;
- dostarczanie podstaw do kontroli i oceny dokonań;
- dostarczanie danych do opracowania systemów motywacyjnych w przedsiębiorstwie;
- kreowanie świadomości głównie w zakresie kosztów prowadzonej działalności logistycznej.

Szczególne przydatność budżetów w zarządzaniu działalnością logistyczną ujawnia się na etapie kontroli wykonania budżetu, zwłaszcza gdy zapewniono spójność układu budżetu z układem ewidencyjnym kosztów logistycznych, co zapewnia łatwość w generowaniu odpowiednich raportów (przykładowy raport zaprezentowano w tabeli 1) oraz ich późniejszą analizę.

Istotne znaczenie spójności pomiędzy systemem sprawozdawczości a planowaniem potwierdzają badania wśród grupy przedsiębiorstw PKS w województwie dolnośląskim przeprowadzone przez Agnieszkę Tubis. Badanie te wykazały, że „obowiązujące systemy sprawozdawczości dotyczą wyłącznie lub przede wszystkim kwestii finansowych, a przedsiębiorstwa te rzadko wykorzystują wskaźniki i analizy logistyczne do czuwania nad poprawnością realizowanych procesów [...] sytuacja ta nie zawsze wynika z niedostatku wiedzy w tym obszarze. Podstawowej przyczyny należy doszukiwać się raczej w braku zintegrowanego systemu koordynującego planowanie i kontrolę w obszarze logistyki, połączonego z kompleksowym systemem informacyjnym wspierającym proces podejmowania decyzji logistycznych”¹⁷.

¹⁵ E. Nowak, *Budżetowanie kosztów w zarządzaniu przedsiębiorstwem*, [w:] *Budżetowanie kosztów*, red. E. Nowak, ODDK, Gdańsk 1998, s. 8.

¹⁶ Por. A. Dyduch, *Budżetowanie kosztów w Państwowym Gospodarstwie Leśnym Lasy Państwowe*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2012/252, s. 90.

¹⁷ A. Tubis, *Controlling logistyczny w przedsiębiorstwach przewozów pasażerskich Grupy PKS*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2012/251, s. 493.

Tabela 1. Raport z realizacji budżetu kosztów działalności logistycznej według faz i kosztów rodzajowych na dowolny dzień kontroli

Działalności logistyczna	Koszty planowane do dnia	Koszty rzeczywiste do dnia kontroli	Odchylenie	Całkowite koszty planowane	Wykonanie planu (%)
Faza zaopatrzenia, w tym:					
Amortyzacja					
Zużycie materiałów					
....					
Faza produkcji, w tym:					
Amortyzacja					
Zużycie materiałów					
....					
Faza dystrybucji, w tym:					
Amortyzacja					
Zużycie materiałów					
....					
Razem					

Zródło: opracowanie własne.

6. PODSUMOWANIE

Biorąc pod uwagę, że działalność logistyczna najczęściej jest postrzegana przez pryzmat procesów, można stwierdzić, że problematyka pomiaru i analizy tychże będzie mieć kluczowe znaczenie. W literaturze wielu badaczy wskazuje różnorodne rozwiązania związane z oceną dokonań, wykorzystując koncepcję controllingu logistycznego¹⁸, a przy tym kreując systemy wskaźników, a nawet stosując ideę strategicznej karty wyników. Takie rozwiązania są oczywiście użyteczne i ich wdrożenie zupełnie uzasadnione, jednakże należy zaznaczyć, że nakłady na opracowanie tak rozbudowanego systemu mogą być zbyt wysokie dla mniejszych podmiotów – nawet w świetle potencjalnych korzyści przejawiających się na przykład w postaci zwiększenia skuteczności działania czy skrócenia czasu przebiegu procesów. Wobec czego w niniejszym opracowaniu zaproponowano bardziej klasyczne podejście na podstawie koncepcji budżetowania i kosztów ujmowanych według tradycyjnego rachunku kosztów. Wyodrębniając kolejne fazy działalności logistycznej w danym przedsiębiorstwie, jednocześnie identyfikuje się dla nich koszty według rodzaju (a więc w tradycyjnym podejściu, z wykorzystaniem klasycznej ewidencji księgowej). Oczywiście wymaga to odpowiedniego dostosowania planu kont (syntetyki i analityki), aby takie ujęcie kosztów dla potrzeb budżetowania było możliwe, jednakże nie wymaga to implementacji odrębnych systemów.

¹⁸ Zob. m.in. B. Sliwczyński, *Controlling w zarządzaniu logistyką*, Wyższa Szkoła Logistyki, Poznań 2007, oraz P. Blaik, *op. cit.*

Samo budżetowanie jest dość powszechnie znanym i stosowanym narzędziem, więc dostosowanie jego procedur i zasad do specyfiki przedsiębiorstw i indywidualnych wymagań przedsiębiorcy (zarządzających) nie będzie trudne. Z całą pewnością budżetowanie daje możliwość pomiaru i oceny efektywności, gospodarności oraz skuteczności wielu obszarów działalności logistycznej. W kontekście funkcji zarządzania logistycznego i jego roli w kształtowaniu wyników i wizerunku podmiotu gospodarczego zastosowanie narzędzi rachunkowości wspomagających te procesy jest niezwykle istotne, podejście zaproponowane w niniejszym opracowaniu zaś wydaje się w dużym stopniu uniwersalne, co z pewnością umożliwi wykorzystanie również przez mniejsze przedsiębiorstwa, zwłaszcza że nie są konieczne wysokie nakłady na jego implementację.

LITERATURA

- [1] Cieciora M., Czaja-Cieszyńska H.E., *Konstrukcja systematycznego rachunku kosztów logistyki w kontekście tworzenia wartości przedsiębiorstwa*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2012/252.
- [2] Coyle J.J., Bardi E.J., Langrey Jr J.C., *Zarządzanie Logistyczne*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2002.
- [3] Dyduch A., *Budżetowanie kosztów w Państwowym Gospodarstwie Leśnym Lasy Państwowe*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2012/252.
- [4] Ficoń K., *Logistyka ekonomiczna. Procesy logistyczne*, BEL Studio, Warszawa 2008.
- [5] Gmińska R., *Rachunek kosztów logistyki jako narzędzie zarządzania kosztami*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2012/252.
- [6] Kochański K., *Nowoczesne koncepcje rachunku kosztów i ich przydatność w podejmowaniu decyzji w obszarze logistyki przedsiębiorstwa*, „Prace naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2012/252.
- [7] Man M., Nowicka-Skowron M., *Costs related to the functions of company logistics*, „Polish Journal of Management” 2010/1.
- [8] Nowak E., *Budżetowanie kosztów w zarządzaniu przedsiębiorstwem*, [w:] red. E. Nowak, *Budżetowanie kosztów*, ODDK, Gdańsk 1998.
- [9] Nowak E., *Rachunkowość zarządcza*, Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu, Kraków 2001.
- [10] *Rachunek kosztów i rachunkowość zarządcza. Pojęcia, problemy, zadania*, red. A. Karmańska, Difin, Warszawa 2004.
- [11] Tubis A., *Controlling logistyczny w przedsiębiorstwach przewozów pasażerskich Grupy PKS*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2012/251.
- [12] Sawicki K., *Istota i zasady funkcjonowania rachunkowości*, [w:] red. K. Sawicki, *Podstawy rachunkowości*, wyd. 5 zm., Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2005.
- [13] Śliwczyński B., *Controlling w zarządzaniu logistyką*, Wyższa Szkoła Logistyki, Poznań 2007.

ROLE OF ACCOUNTING IN INFORMATION SYSTEM SUPPORTING LOGISTICS MANAGEMENT

The competitiveness of modern enterprises are nowadays often built through the implementation and systematic application of modern management tools, including controlling and management accounting. These latter two areas and in fact the whole spectrum of tools which are used heavily in integrated management systems which are popular today, especially among larger companies. Although both practitioners and researchers obviously still appreciate the important role of accounting together with the traditional cost accounting as a primary source of financial information, but it is impossible to predict and decide in a turbulent environment and build strategies (both in the short and long term) without the use of additional instruments. They give the opportunity to both deeper and more extensive analysis of the cost, performance, risk identification, assessment of the efficiency etc., but above all, their purpose is to support the decision making process. Undoubtedly one of the most popular tools is budgeting. In this paper a number of benefits from the fact the use of budgeting in logistics activities is identified. Budgeting process in logistic not only provides the necessary information to measure the overall performance but also can support motivation systems. It can also be used more widely as a tool for planning and coordination - which is extremely important logistics. If, however - as proposed in this article - accounting system is fully compatible with the architecture of the system of budgeting - the usefulness of this particular budget can be expressed, inter alia, through reporting and interaction with the control system.

Keywords: management accounting, budgeting, logistics.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.56

Przesłano do redakcji: październik 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2014

Ryszard KLAMUT¹

ZALEŻNOŚCI POMIĘDZY DOŚWIADCZANYM POZIOMEM BEZPIECZEŃSTWA A AKTYWNOŚCIĄ OBYWATELSKĄ Z UWZGLĘDNIENIEM MODYFIKUJĄCEJ ROLI PŁCI²

Bezpieczeństwo jest jedną z podstawowych kategorii pozwalających człowiekowi na prawidłowe funkcjonowanie. Może być rozumiane obiektywnie oraz subiektywnie. Prezentowany artykuł odnosi się do subiektywnego, psychologicznego aspektu doświadczania bezpieczeństwa i zakłada, że doświadczanie bezpieczeństwa ma związek z ogólnie rozumianą aktywnością człowieka, a więc także ze specyficznym rodzajem działań – nastawionym na rzecz zadbania o interes społeczny. Artykuł wskazuje na podstawowe zależności między dwiema zmiennymi – doświadczaniem bezpieczeństwa a aktywnością obywatelską i stawia pytania o specyfikę związku, uwzględniając także zróżnicowanie dotyczące płci. Obie zmienne traktowane są jako złożone zjawiska. Doświadczenie bezpieczeństwa składa się z aspektu emocjonalnego (poczucie bezpieczeństwa) oraz poznawczego (refleksja nad bezpieczeństwem). Aktywność obywatelska zaś opisana jest przez cztery rodzaje działań: społecznikostwo, partycypacja społeczna, indywidualna aktywność polityczna oraz partycypacja polityczna. Model ten opiera się na dwóch kryteriach: obszar zaangażowania oraz sposób odniesienia do innych ludzi. Badania empiryczne przeprowadzono na grupie 314 osób z zastosowaniem autorskich narzędzi *Skali Doświadczanego Bezpieczeństwa* (SDB) oraz *Kwestionariusza Aktywności Obywatelskiej* (KAO). Uzyskane wyniki wskazują, że zakładana zależność istnieje, choć nie jest wysoka, i dotyczy właściwie aktywności realizowanej indywidualnie (działania wspólnotowe nie wiążą się z kontekstem doświadczania bezpieczeństwa). Płeć stanowi czynnik różnicujący badaną podstawową zależność w taki sposób, że dla mężczyzn w wyjaśnianiu aktywności obywatelskiej większe znaczenie odgrywa refleksja nad bezpieczeństwem, dla kobiet zaś istotne jest poczucie bezpieczeństwa oraz refleksja nad nim.

Słowa kluczowe: rodzaje aktywności obywatelskiej, doświadczanie bezpieczeństwa, poczucie bezpieczeństwa, refleksja nad bezpieczeństwem, różnice międzypłciowe

1. WPROWADZENIE TEORETYCZNE

1.1. Aktywność obywatelska

Podstawą istnienia społeczeństwa obywatelskiego jest działalność jego członków na rzecz interesu społecznego, rozumiana jako aktywność obywatelska. Można ją zdefiniować jako aktywność społeczną jednostek będącą wynikiem indywidualnych motywów lub oddolnych inicjatyw społecznych, nastawioną na realizację szeroko

---

¹ Dr Ryszard Klamut, Zakład Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, e-mail: rklamut@prz.edu.pl

² Dziękuję osobom, które pomogły w zbieraniu danych: Marioli Łagunie, Piotrowi Próchniakowi, Wiktorowi Razmusowi, Kindze Wywrot, Krzysztofowi Surowcowi.

rozumianego wspólnego dobra³. Jej celem jest poszerzanie zakresu działań organizowanych przez obywateli, poprawa stylu i jakości ich życia, a także wywieranie wpływu na instytucje państwowe i samorządowe. Działania na rzecz społeczności podnoszą także możliwość osiągnięcia interesu własnego – zaspokajania własnych potrzeb i zainteresowań, a także zadbania o własne bezpieczeństwo. Ten rodzaj aktywności jest wynikiem społecznej kondycji człowieka jako istoty społecznej. Z jednej strony człowiek czuje się zobowiązany do działania na rzecz grupy i realizacji norm grupowych, z drugiej zaś przynależność do społeczności przynosi mu korzyści⁴.

Aktywność obywatelska jest szerokim i niejednorodnym zbiorem działań, które są różnie klasyfikowane, na bazie przyjętych kategorii treściowych lub formalnych⁵. Te wszystkie działania można pogrupować w cztery kategorie na podstawie dwóch formalnych kryteriów, jakie stanowią obszar zaangażowania oraz zależność/niezależność od grupy. Działania mogą być podejmowane indywidualnie bądź zespołowo (wspólnotowo). Mogą jednocześnie dotyczyć kwestii pomocy innym (służba) lub też chęci wywierania wpływu (władza). Służba bazuje na prospołeczności, władza zaś to obszar aktywności politycznej⁶. Uwzględniając jednocześnie oba kryteria Klamut⁷ wyróżnił cztery rodzaje aktywności: **społecznikostwo**, **partycypacja społeczna**, **indywidualna aktywność polityczna** oraz **partycypacja polityczna**. **Społecznikostwo** to zespół indywidualnych działań nastawionych na pomoc innym, **partycypacja społeczna** nastawiona jest także na poprawę jakości życia i pomoc osobom potrzebującym, ale podejmowana przez osoby działające w ramach organizacji. **Indywidualna aktywność polityczna** obejmuje różne działania skoncentrowane na wywieraniu wpływu na instytucje sprawujące władzę, zaczynając od działań służących lepszemu rozumieniu rzeczywistości społeczno-politycznej, przez zabieranie głosu w istotnych społecznie sprawach do udziału w demonstracjach i świadomym wyborze kandydatów do pełnienia stanowisk politycznych. **Partycypacja polityczna** odnosi się zaś do aktywności w ramach grup, stowarzyszeń, partii politycznych w wyborach politycznych i stanowieniu prawa służącego obywatelom.

Najczęściej aktywność obywatelska badana jest jako ogólny poziom aktywności, lub też liczba działań podejmowanych przez ludzi. Tak badaną aktywność obywatelską traktuje się jako kontinuum od niskiego do wysokiego poziomu zaangażowania w

³ R. Klamut, *Aktywność obywatelska jako rodzaj aktywności społecznej – perspektywa psychologiczna*, „Studia Socjologiczne” 208/1 (2013).

⁴ E. Aronson, T. Wilson, E. Akert, *Psychologia społeczna- serce i umysł*, Zysk i S-ka, Poznań 2007; B. Wojciszke, *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Scholar, Warszawa 2009.

⁵ M. Lewicka, *Kup Pan książkę... Mechanizmy aktywności obywatelskiej Polaków*, „Studia Psychologiczne” 42/4 (2004); M. Lewicka, *Dwuścieżkowy model aktywności społecznej: kapitał społeczny czy kulturowy?*, [w:] *Różne oblicza altruizmu*, red. D. Rutkowska, A. Szuster, Scholar, Warszawa 2008; K. Skarżyńska, K. Henne, *Studenci jako obywatele: kapitał ludzki i społeczny jako źródła akceptacji porządku politycznego i ekonomicznego oraz aktywności społecznej*, „Psychologia Społeczna” 21/7(2012); A.M. Omoto, M. Snyder, J.D. Hackett, *Personality and Motivational Antecedents of Activism and Civic Engagement*, „Journal of Personality” 78/6 (2010); A.M. Zalewska, B. Krzywosz-Rynkiewicz, *Psychologiczne portrety młodych Polaków. Rozwojowe i podmiotowe uwarunkowania aktywności obywatelskiej młodzieży*, Wydawnictwo SWPS, Warszawa 2011.

⁶ K. Skarżyńska, *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*, Scholar, Warszawa 2005.

⁷ R. Klamut, *op. cit.*

opisywaną aktywność lub sumę różnych działań nastawionych na interes społeczny. Coraz częściej dostrzega się jednak potrzebę uwzględniania zróżnicowania działań podejmowanych w ramach aktywności obywatelskiej⁸.

Każda aktywność człowieka jest efektem procesów motywacyjnych. W badaniach nad aktywnością obywatelską poszukuje się istotnych czynników motywacyjnych i uwarunkowań osobowościowych, od których zależy poziom i charakter (specyfika) tego rodzaju działalności obywateli, tak istotnego w kontekście jakości funkcjonowania społeczeństwa demokratycznego. W poszukiwaniu źródeł motywacji warto sięgnąć także do czynników podstawowych. Takim podstawowym czynnikiem uaktywniającym działanie człowieka jest bezpieczeństwo.

1.2. Bezpieczeństwo – podstawa do działania

Bezpieczeństwo stanowi przedmiot badań w wielu dziedzinach naukowych opisujących funkcjonowanie człowieka. Jest uwzględniane w badaniach socjologicznych, politologicznych, ekonomicznych, a także w psychologii – w kontekście uwarunkowań ludzkiej aktywności⁹.

Kategoria ta jest przedstawiana w perspektywie obiektywnej lub subiektywnej. W perspektywie obiektywnej, mówiąc o bezpieczeństwie, przedstawiciele różnych dziedzin naukowych koncentrują się na zewnętrznych warunkach życia człowieka, mających wpływ na jego jakość oraz różnego rodzaju zagrożeniach cichających na człowieka. Zagrożenia te mogą mieć różnorodne źródła. Można wskazać na źródła ekonomiczne, społeczne, kulturowe, cywilizacyjne, środowiskowe, polityczne¹⁰.

Problem bezpieczeństwa jednakże nie może być analizowany jedynie w terminach politycznych, socjologicznych, ekonomicznych warunków, ale powinien być także opisywany jako psychologiczny fenomen¹¹. Jedną z podstawowych prawidłowości psychologicznych wskazuje, że człowiek subiektywnie rozumie świat, w którym żyje, i podejmuje określone działania nie tyle w zgodzie z obiektywnymi uwarunkowaniami, ale zgodnie z subiektywnym obrazem sytuacji, w której się znajduje¹². Także bezpieczeństwo jest przeżywane subiektywnie i to jest właściwa perspektywa psychologiczna. Na potrzebę uwzględniania analiz psychologicznych w kwestii bezpieczeństwa zwraca uwagę Daniel Bar-Tal, który od lat analizuje problematykę konfliktu izraelsko-palestyńskiego i

⁸ M. Lewicka, *Kup Pan książkę...*; K. Skarżyńska, K. Henne, *op. cit.*

⁹ D. Bar-Tal, *Contents and origins of the Israelis' beliefs about security*, „International Journal of Group Tensions” 1991/21; D. Bar-Tal, D. Jacobson, *A Psychological Perspective on Security*, „Applied Psychology: An International Review” 47/1 (1998); R. Klamut, *Bezpieczeństwo jako pojęcie psychologiczne*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej: Ekonomia i Nauki Humanistyczne” 19/4 (2012); A. Maslow, *Motywacja i osobowość*, PAX, Warszawa 1990.

¹⁰ D. Jacobson, D. Bar-Tal, *Structure of Security Beliefs among Israeli Students*, „Political Psychology” 16/3 (1995); L. Korzeniowski, *Zarządzanie bezpieczeństwem. Rynek, ryzyko, zagrożenie, ochrona*, [w:] *Zarządzanie bezpieczeństwem*, red. P. Tyrała, PSB, Kraków 2000; M. Pomykała, *Bezpieczeństwo – w poszukiwaniu definicji*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej: Zarządzanie i Marketing” 2010/17.

¹¹ D. Bar-Tal, *Contents and origins of the Israelis' beliefs...*

¹² T. Maruszewski, *Psychologia poznania*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2001; E. Nęcka, J. Orzechowski, B. Szymura, *Psychologia poznawcza*, PWN, Warszawa 2006.

poszukuje sposobów jego rozwiązania¹³. Wskazuje, że zrozumienie kwestii bezpieczeństwa wymaga również analizy psychologicznej, bezpieczeństwo nie istnieje bowiem w oderwaniu od percepcji jednostki. Ludzie postrzegają zdarzenia i warunki zewnętrzne, oceniają je, a następnie tworzą przekonania na temat stanu bezpieczeństwa. Określanie stanu bezpieczeństwa jest zatem oparte na procesach poznawczych¹⁴.

Bezpieczeństwo jest jedną z podstawowych kategorii motywacyjnych. Traktowane jest jako czynnik istotny dla właściwego funkcjonowania, niezbędne do podejmowania aktywności ważnych dla jednostki. Najczęściej jest opisywane w ramach podstawowych czynników motywacyjnych – potrzeb i wartości, lecz także jako poczucie lub przekonanie¹⁵.

Bezpieczeństwo jest rozumiane jako podstawowa potrzeba człowieka i odgrywa ogromną rolę w wartościowaniu otoczenia oraz podejmowaniu działań¹⁶. Abraham Maslow pisze o kategorii potrzeb bezpieczeństwa, których zaspokojenie jest niezbędne do zdrowego funkcjonowania człowieka. Poziom odczuwania zależy od uwarunkowań środowiskowych i okoliczności, ale także od psychologicznej struktury jednostki. Niezaspokojenie potrzeb, również potrzeb bezpieczeństwa, powoduje napięcie wewnętrzne uruchamiające aktywność nastawioną na redukcję tego napięcia¹⁷.

Bezpieczeństwo rozumiane jako wartości w inny sposób motywuje człowieka do działania. Nie jako brak, który domaga się zaspokojenia, ale jako punkt odniesienia dla planowanych w przyszłości działań. Wartości rozumiane są jako przekonania, które dotyczą pożądanego celu, jakie sobie stawiają ludzie, stanowią kategorie ponadsytuacyjne, bardziej ogólne i o względnie stałym charakterze. Nasycone są emocjami, dzięki czemu zawierają w sobie również motywację do działania¹⁸. Bezpieczeństwo jako wartość stanowi szerszą kategorię ogniskującą podejmowanie aktywności nastawionej na bezpieczeństwo rodziny, bezpieczeństwo narodowe, ład (porządek) społeczny, czystość, odwzajemnianie przysług¹⁹.

Pojęciem, które może stanowić kryterium do oceny poziomu odczuwania psychologicznie rozumianego bezpieczeństwa, może być poczucie bezpieczeństwa. Poczucie jest efektem zaspokajania potrzeby i realizacji wartości. Potrzeba i wartości to

¹³ D. Bar-Tal, *Israel-Palestinian conflict: A cognitive analysis*, „International Journal of Intercultural Relations” 1990/14; D. Bar-Tal, *Contents and origins...*; D. Bar-Tal, D. Jacobson, *op. cit.*; D. Bar-Tal, T. Magal, E. Halperin, *The paradox of security views in Israel. A social-psychological explanation*, [w:] *Existential threats and civil-security relations*, red. O. Barak, G. Sheffer, Lexington Books, Lanham 2009.

¹⁴ D. Bar-Tal, D. Jacobson, *op. cit.*

¹⁵ D. Bar-Tal, *Contents and origins...*; D. Bar-Tal, D. Jacobson, *op. cit.*; D. Jacobson, D. Bar-Tal, *Structure of Security Beliefs among Israeli Students*, „Political Psychology” 16/3 (1995); A. Maslow, *op. cit.*; L. Korzeniowski, *Potrzeby i wartości a poczucie bezpieczeństwa menedżerów*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Socjologia” 2006; S.H. Schwartz, *A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations. Chapter 7 in the Questionnaire Development Package of the European Social Survey*, 2003.

¹⁶ A. Bańka, *Spoleczna psychologia środowiskowa*, Scholar, Warszawa 2002.

¹⁷ A. Maslow, *op. cit.*

¹⁸ P. Brzozowski, *Uniwersalność struktury wartości: Koncepcja Shaloma H. Schwartza*, „Roczniki psychologiczne” 2002/5; J. Ciecuch, *Nadzieja jako moderator związku poczucia koherencji z preferencjami wartości*, „Fides et ratio” 2010/2.

¹⁹ S.H. Schwartz, *op. cit.*

pojęcia związane z dynamiką, działaniem, poczucie zaś odnosi się do stanu odczuwania, doświadczania. To stan przeżywania satysfakcji, zadowolenia wynikającego z posiadania określonego (wystarczającego z punktu widzenia jednostki) poziomu bezpieczeństwa²⁰. Bar-Tal wskazuje zaś, że poczucie bezpieczeństwa (lub zagrożenia) jest częścią osobistego repertuaru poznawczo-afektywnego i wyraża się w przekonaniach²¹. Te przekonania w efekcie mają emocjonalne i behawioralne implikacje: wzbudzają reakcje emocjonalne i ukierunkowują intencje na działania²². Przekonania dotyczące bezpieczeństwa mają taki sam charakter jak inne przekonania. Mają naturę subiektywną, zależą od posiadanej wiedzy i psychologicznych dyspozycji osób, które różnie spostrzegają swoje otoczenie i różnicują informacje, a w efekcie interpretują je w określony sposób. Istotny jest także kontekst społeczny: w tworzeniu przekonań ma znaczenie proces socjalizacji i uwarunkowania życia ludzi jako członków grup. Te przekonania są częścią wiedzy społecznej jednostki – stworzonych reprezentacji poznawczych dotyczących zależności społecznych. One kierują także społeczną aktywnością człowieka²³.

Przedstawione charakterystyki bezpieczeństwa w kontekście psychologicznym uwidaczniają jego zróżnicowanie. Wskazane kategorie opisu można odnieść do podstawowych aspektów ludzkiego funkcjonowania – emocjonalności i racjonalności – oraz uwzględnić je w doświadczaniu bezpieczeństwa przez konkretnego człowieka. Taki sposób rozumienia bezpieczeństwa daje możliwość wyróżnienia w jego charakterystyce dwóch aspektów: stanu odczuwania oraz refleksji nad bezpieczeństwem swoim, bliskich i szerszego otoczenia, a także rozumienia jego ważności. Pierwszy aspekt ma charakter emocjonalny i może być określony jako poczucie, drugi ma charakter poznawczy i może być opisany jako refleksja (nad bezpieczeństwem)²⁴.

Obecnie bezpieczeństwo jest najczęściej opisywane i badane jako jedna z wartości w koncepcji Shaloma Schwartza. Interesujący jest jednak także, pod względem istoty doświadczania bezpieczeństwa, kontekst: emocje–racjonalność.

1.3. Aktywność obywatelska a doświadczanie bezpieczeństwa

Każda z przedstawionych kategorii psychologicznego rozumienia bezpieczeństwa jest powiązana z ogólną aktywnością człowieka. Istnieją także badania wskazujące na istnienie zależności między doświadczaniem bezpieczeństwa a szeroko rozumianą aktywnością obywatelską lub pozwalające zakładać istnienie takich zależności. Bezpieczeństwo jako wartość było badane w kontekście preferencji politycznych oraz aktywności obywatelskiej. Badanie przeprowadzone przez Schwartza i współpracowników pokazuje, że bezpieczeństwo jest jedną z kategorii wartości, których uwzględnianie ma znaczenie w głosowaniu na partie centrowo-prawicowe w porównaniu z partiami centrowo-lewicowymi podczas wyborów parlamentarnych we Włoszech²⁵. W badaniach *European Social Survey* (ESS) wyniki pokazują, że bezpieczeństwo jako

²⁰ R. Klamut, *Bezpieczeństwo jako pojęcie...*

²¹ D. Bar-Tal, *Contents and origins ...*

²² D. Jacobson, D. Bar-Tal, *Structure of Security Beliefs...*

²³ D. Bar-Tal, D. Jacobson, *A Psychological Perspective...*

²⁴ R. Klamut, *Bezpieczeństwo jako pojęcie...*

²⁵ G.V. Caprara, S. Schwartz, C. Capanna, M. Vecchione, C. Barbaranelli, *Personality and politics: Values, traits, and political choice*, „Political Psychology” 2006/27.

kategoria wartości jest predyktorem ogólnego poziomu aktywności obywatelskiej w trzech z dwudziestu sześciu badanych krajów Europy. W Finlandii i Hiszpanii zależność jest dodatnia (bezpieczeństwo zwiększa zaangażowanie w aktywność obywatelską), w Holandii zaś zależność jest ujemna (bezpieczeństwo zmniejsza poziom zaangażowania)²⁶.

Inne badania bezpieczeństwa ukazujące jego znaczenie w kontekście aktywności społecznej pokazują, że przekonania dotyczące bezpieczeństwa kierują społeczną aktywnością człowieka. Badania Bar-Tala i Dana Jacobsona dają podstawę do poszukiwania zależności pomiędzy emocjonalnym i poznawczym aspektem doświadczania bezpieczeństwa a aktywnością nastawioną na interes społeczny²⁷.

W badaniu zależności doświadczania bezpieczeństwa – aktywność obywatelska interesujące wydaje się uwzględnienie zmiennej płci. Znaczenie płci w kontekście podejmowania aktywności obywatelskiej nie jest jednoznacznie określone. Maria Lewicka przytacza dane wskazujące, że to mężczyźni charakteryzują się wyższym poziomem ogólnej aktywności²⁸. Również badania ESS analizowane przez Justynę Nyćkowiak przynoszą dane wskazujące na wyższy poziom zaangażowania w aktywność polityczną w grupie mężczyzn w dwudziestu na dwadzieścia dwa kraje, największe różnice widoczne są w Polsce²⁹. Jednakże wyniki ESS analizowane przez Piotra Radkiewicza i Krystynę Skarżyńską wskazują, że płeć nie stanowiła istotnego predyktora ogólnego poziomu aktywności nastawionej na interes społeczny³⁰.

Płeć może mieć także znaczenie w kontekście przeżywania różnych aspektów bezpieczeństwa. Badania Jacobsona i Bar-Tala³¹ wskazują, że w zakresie ogólnego poziomu bezpieczeństwa mieszkańców Izraela (rejonu świata zmagającego się ciągle z problemem wojny) kobiety doświadczają większym stopniu niż mężczyźni odczuć negatywnych wskazujących na poczucie zagrożenia. Dodatkowo, podawanie w badaniach informacji o atakach terrorystycznych i wojnie w Zatoce Perskiej obniżało poczucie bezpieczeństwa u kobiet, mężczyźni zaś opisywali podawane fakty w większym stopniu jako zdarzenia pojawiające się w świecie, bez zaangażowania emocjonalnego w zakresie doświadczania bezpieczeństwa. W odniesieniu do aktualnej sytuacji emocje związane z poczuciem bezpieczeństwa mają większe znaczenie u kobiet niż u mężczyzn, to one w większym stopniu uwzględniają aspekt emocjonalny w ocenie sytuacji. Mężczyźni uruchamiają wówczas w większym stopniu analizę poznawczą.

1.4. Pytania badawcze i hipotezy

W prowadzonych badaniach sformułowano następujące pytania badawcze:

1. Czy istnieje zależność pomiędzy badanymi aspektami doświadczanego bezpieczeństwa (poczucie i refleksja) a różnymi rodzajami aktywności obywatelskiej (społecznikostwo, partycypacja społeczna, indywidualna aktywność polityczna, partycypacja polityczna) i jak wygląda jej zróżnicowanie?

²⁶ P. Radkiewicz, K. Skarżyńska, *Dobro bliskich czy ogółu? Dobroć i uniwersalizm jako determinanty aktywności obywatelskiej w Polsce i innych krajach Europy*, „Studia Psychologiczne” 44/3 (2006).

²⁷ D. Bar-Tal, D. Jacobson, *A Psychological Perspective...*

²⁸ M. Lewicka, *Kup Pan książkę...*

²⁹ J. Nyćkowiak, *Political Activity: Is Trust in Democratic Institutions Really a Relevant Determinant?*, „International Journal of Sociology” 39/1 (2009).

³⁰ P. Radkiewicz, K. Skarżyńska, *op. cit.*

³¹ D. Jacobson, D. Bar-Tal, *Structure of Security Beliefs...*

2. Co ma większe znaczenie w podejmowaniu określonych rodzajów aktywności obywatelskiej – poczucie czy refleksja?

3. Jaką rolę w badanych zależnościach zajmuje płeć?

Do weryfikacji przyjęto trzy hipotezy:

H1. Doświadczenie bezpieczeństwa ma większe znaczenie w aktywnościach indywidualnych (Społecznikostwo i Indywidualna aktywność obywatelska), niż w aktywnościach wspólnotowych (Partycypacja społeczna i Partycypacja polityczna).

H2. Większe znaczenie w podejmowaniu aktywności obywatelskiej odgrywa poczucie bezpieczeństwa niż refleksja nad nim.

H3. Płeć różnicuje zależność doświadczenie bezpieczeństwa – u kobiet większe znaczenie w zaangażowaniu się w aktywność obywatelską odgrywa aspekt emocjonalny (poczucie), dla mężczyzn zaś – aspekt poznawczy (refleksja).

2. METODA

2.1. Osoby badane

Badania przeprowadzono na grupie studentów studiów stacjonarnych i niestacjonarnych oraz dorosłych niestudiujących z terenu Podkarpacia (314 osób). Wiek badanych mieścił się w granicach 19–84 lat, średnia wieku to 33,3 roku, przy zmienności określonej za pomocą odchylenia standardowego $SD = 12,9$ roku. W grupie są 183 kobiety i 131 mężczyzn; większość osób badanych (172) mieszka w mieście, reszta na wsi. W całej badanej grupie 146 osób posiada rodziny, reszta jest stanu wolnego.

2.2. Narzędzia badawcze

W badaniach wykorzystano dwa autorskie kwestionariusze samoopisowe. *Kwestionariusz Aktywności Obywatelskiej* (KAO) został skonstruowany na podstawie modelu teoretycznego Klamuta³² i pozwala określić poziom zaangażowania w cztery rodzaje aktywności: Społecznikostwo (SP), Partycypację społeczną (PS), Indywidualną aktywność polityczną (IAP) oraz Partycypację polityczną (PP). Kwestionariusz składa się z 17 twierdzeń z pięciopunktową skalą odpowiedzi, w której 1 oznacza „zdecydowanie nie”, 5 zaś – „zdecydowanie tak”. Przykładowe stwierdzenia to: „Zdarza mi się poświęcać czas na pomoc osobom spoza rodziny lub grona znajomych (np. robiąc zakupy, pomagając w nauce)” (SP); „Uczestniczę aktywnie w działaniach stowarzyszenia, fundacji czy grupy przy parafii” (PS); „Świadomie wybieram swojego kandydata w wyborach parlamentarnych, analizując różne dostępne informacje” (IAP); „Organizacja polityczna jest miejscem mojego zaangażowania w działania na rzecz innych” (PP). W badaniach weryfikacyjnych publikowanych w innym miejscu³³ rzetelność badanych skal liczona za pomocą współczynnika Alfa Cronbacha wynosiła: SP = 0,76; PS = 0,76; IAP = 0,77 oraz dla PP = 0,82. Analiza confirmacyjna potwierdziła zakładany czteroczynnikowy model jako zadawalająco dopasowany do danych ($\chi^2 = 142,61$; $df = 113$; $p < 0,05$; RMSEA = 0,036; GFI = 0,92; CFI = 0,87; SRMR = 0,067).

Skala Doświadczonego Bezpieczeństwa (SDB). Skala odnosi się do perspektywy doświadczenia własnego bezpieczeństwa w aspektach emocjonalnym oraz poznawczym i

³² R. Klamut, *Aktywność obywatelska jako rodzaj...*

³³ R. Klamut, *Kwestionariusz Aktywności Obywatelskiej – narzędzie do badania różnych rodzajów aktywności obywatelskiej*, „Psychologia Społeczna” (2015, w druku).

służy do badania poziomu poczucia oraz refleksji nad bezpieczeństwem własnym i najbliższych³⁴. Składa się z ośmiu twierdzeń ocenianych na skali pięciostopniowej (1 oznacza „zdecydowanie nie”, 5 zaś – „zdecydowanie tak”), z których trzy odnoszą się do oszacowania poziomu poczucia (przykładowe twierdzenia: „Aktualnie czuję, że mam zaspokojone podstawowe potrzeby dające mi przekonanie o bezpieczeństwie”; „W aktualnej rzeczywistości czuję się bezpiecznie”; w prezentowanym badaniu Alfa Cronbacha wynosi 0,74), a pięć odnosiło się do refleksji nad bezpieczeństwem własnym i najbliższych (przykładowe twierdzenia: „Często myślę o bezpieczeństwie mojej rodzin”; „Często martwię się o przyszłość własną i moich najbliższych”; w prezentowanym badaniu Alfa Cronbacha wynosi 0,74).

3. WYNIKI

3.1. Podstawowe statystyki i korelacje

W zastosowanej procedurze badawczej najpierw obliczono średnie i odchylenia standardowe poszczególnych badanych zmiennych pozwalające oszacować ogólny poziom badanych zmiennych. Uzyskane wyniki przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Parametry opisowe (średnia i odchylenie standardowe) oraz korelacje między rodzajami aktywności obywatelskiej i doświadczanego bezpieczeństwa

Zmienne	M	SD	Poczucie	Refleksja
SP	3,28	0,73	-0,07	0,21**
PS	2,40	0,78	0,09	0,08
IAP	3,51	0,66	0,20**	0,26**
PP	1,99	0,70	0,13*	-0,02
Poczucie	3,51	0,75		
Refleksja	4,16	0,53		

SP – Społecznikostwo; PS – Partycypacja społeczna; IAP – Indywidualna aktywność polityczna; PP – Partycypacja polityczna

Doświadczanie bezpieczeństwa w obu aspektach osiąga wyższy poziom od średniej teoretycznej, w zakresie aktywności obywatelskiej wyższe wyniki charakteryzują aktywności indywidualne (SP i IAP), poniżej średniej teoretycznej kształtuje się poziom PS i najniżej – PP. W tabeli 1 przedstawiono także współczynniki korelacji między badanymi zmiennymi. Proste korelacje wskazują na istnienie zależności między **poczuciem** bezpieczeństwa a aktywnościami politycznymi, zarówno indywidualną (IAP), jak i wspólnotową (PP), oraz **refleksją** nad bezpieczeństwem a aktywnościami indywidualnymi – SP i IAP.

3.2. Znaczenie aspektów doświadczania bezpieczeństwa w wyjaśnianiu angażowania się w różne formy aktywności obywatelskiej

³⁴ R. Klamut, *Bezpieczeństwo jako pojęcie...*

Za pomocą analizy regresji zbadano, czy wyróżnione aspekty doświadczania bezpieczeństwa stanowią predyktory podejmowania poszczególnych form aktywności obywatelskiej (tab. 2).

Tabela 2. Wyniki analizy regresji dla rodzajów aktywności obywatelskiej i doświadczanego bezpieczeństwa; regresja liniowa, metoda wprowadzania

Wymiar wyjaśniany	Kategorie wyjaśniające	BETA	t	p	Parametry modelu
SP	Poczucie	-0,11	-1,95	0,05	$R^2_{\text{skor}} = 0,05$ $F(2,311) = 9,27$ $p < 0,001$
	Refleksja	0,23	4,10	0,001	
IAP	Poczucie	0,17	3,04	0,01	$R^2_{\text{skor}} = 0,09$ $F(2,311) = 15,78$ $p < 0,001$
	Refleksja	0,23	4,17	0,001	
PP	Poczucie	0,14	2,42	0,01	$R^2_{\text{skor}} = 0,01$ $F(2,311) = 3,02$ $p = 0,05$
	Refleksja	-0,05	-0,79	0,42 (ni)	

SP – Społecznikostwo; IAP – Indywidualna aktywność polityczna; PP – Partycypacja polityczna

W tabeli podano wyniki dla tych form aktywności, dla których zależności okazały się istotne, stąd brak Partycypacji społecznej. Uzyskane wyniki wskazują na istotne znaczenie obu aspektów doświadczania bezpieczeństwa w podejmowaniu aktywności obywatelskiej. Odgrywają one rolę w podejmowaniu trzech z czterech badanych rodzajów aktywności obywatelskiej. Wyjaśniają jednak niewielki poziom zmienności. Najmocniej związane są z IAP (wyjaśniają 9% zmienności wyników w tym rodzaju aktywności), w mniejszym stopniu wyjaśniają zmienność wyników w drugim z rodzajów indywidualnej aktywności – SP (5%), a najslabiej zaś, bo jedynie w 1%, w PP.

Poczucie bezpieczeństwa jest predyktorem każdej z form aktywności obywatelskiej powiązanych z doświadczeniem bezpieczeństwa, a w wyjaśnianiu SP i IAP znaczenie ma także aspekt **refleksji** nad bezpieczeństwem. W tych formach aktywności, w których predyktorami są oba aspekty doświadczania bezpieczeństwa, istotniejszą rolę odgrywa **refleksja** – współczynniki określające siłę związku **refleksji** z każdym z dwóch rodzajów aktywności wynoszą $\beta = 0,23$, **poczucia** zaś z IAP $\beta = 0,17$ oraz **poczucia** ze SP $\beta = -0,11$. Ten ostatni wynik jest dodatkowo interesujący, zależność jest bowiem ujemna – to obniżenie poczucia bezpieczeństwa zwiększa działania nastawione na rzecz innych osób potrzebujących pomocy. Pozostałe zależności są pozytywne, można więc wskazać, że wzrost poczucia i refleksji nad bezpieczeństwem zwiększa poziom zaangażowania w aktywności powiązane z bezpieczeństwem.

3.3. Płeć jako czynnik różnicujący zależność doświadczanie bezpieczeństwa – aktywność obywatelska

W dalszej części analiz statystycznych sprawdzona została także rola płci jako zmiennej pośredniczącej w analizowanej podstawowej zależności bezpieczeństwo – aktywność obywatelska. Uzyskane wyniki uwzględniające porównanie analiz regresji dla porównywanych grup płciowych przedstawiono w tabeli 3.

Tabela 3. Wyniki analizy regresji dla rodzajów aktywności obywatelskiej i doświadczanego bezpieczeństwa z uwzględnieniem porównań grup kobiet i mężczyzn; regresja liniowa, metoda wprowadzania

Wymiar wyjaśniający	Kategorie wyjaśniające	K				M			
		BETA	t	p	Parametry modelu	BETA	t	p	Parametry modelu
SP	Poczucie	-0,07	-0,89	0,38	$R^2_{skor} = 0,04$	-0,17	-1,92	0,06 [#]	$R^2_{skor} = 0,05$
	Refleksja	0,23	3,11	0,01	$F(2,180) = 4,94$ $p < 0,01$	0,22	2,54	0,05	$F(2,128) = 4,31$ $p < 0,05$
IAP	Poczucie	0,30	4,26	0,001	$R^2_{skor} = 0,12$	0,01	0,01	0,93	$R^2_{skor} = 0,12$
	Refleksja	0,15	2,16	0,05	$F(2,180) = 12,96$ $p < 0,001$	0,36	4,28	0,001	$F(2,128) = 9,46$ $p < 0,001$
PP	Poczucie	0,21	2,81	0,01	$R^2_{skor} = 0,03$	0,06	0,61	0,54	$R^2_{skor} = 0,007$
	Refleksja	-0,02	-0,28	0,78	$F(2,180) = 3,97$ $p < 0,05$	-0,08	-0,93	0,35	$F(2,128) = 0,54$ $p = 0,59$ (ni)

– trend ($p < 0,06$)

K – kobiety; M – mężczyźni; SP – Społecznikostwo; IAP – Indywidualna aktywność polityczna; PP – Partycypacja polityczna

Wyniki wskazują, że najbardziej istotne różnice między kobietami i mężczyznami dotyczą IAP. W obu grupach płciowych doświadczanie bezpieczeństwa wyjaśnia około 12% zmienności w zakresie IAP, lecz znaczenie poszczególnych aspektów bezpieczeństwa jest różne. Oba aspekty doświadczania bezpieczeństwa są predyktorami tej formy aktywności u kobiet, lecz większe znaczenie odgrywa **poczucie** ($\beta = 0,30$), w grupie mężczyzn zaś znaczenie odgrywa tylko **refleksja** ($\beta = 0,36$). Społecznikostwo jest wyjaśniane u obu płci przez **refleksję** nad bezpieczeństwem w podobnym stopniu ($\beta = 0,23$ u kobiet i $\beta = 0,22$ u mężczyzn). Dodatkowo u mężczyzn pewne znaczenie (na poziomie trendu: $p < 0,06$) odgrywa **poczucie** bezpieczeństwa. Zależność między **poczuciem** bezpieczeństwa a SP u mężczyzn jest ujemna ($\beta = -0,17$), a więc to pogorszenie stanu emocjonalnego w kontekście przeżywania bezpieczeństwa podnosi poziom zaangażowania w aktywność na rzecz potrzebujących. Zależność między bezpieczeństwem a PP jest widoczna tylko u kobiet i dotyczy **poczucia** bezpieczeństwa ($\beta = 0,21$). Można więc wskazać, że wzrost poczucia bezpieczeństwa wiąże się ze wzrostem zaangażowania w społeczną aktywność polityczną kobiet. Aspekt emocjonalny bezpieczeństwa wyjaśnia jednak tylko 3% zmienności w zakresie tego rodzaju aktywności obywatelskiej.

4. DYSKUSJA

W prezentowanym artykule zanalizowano zależności między doświadczaniem bezpieczeństwa i podejmowaniem różnych rodzajów aktywności obywatelskiej. Uzyskane wyniki dotyczące doświadczania bezpieczeństwa wskazują najpierw, że wyróżnienie odrębnych aspektów przeżywania bezpieczeństwa było zasadne. Opisują one różne zjawiska, ich interkorelacja wynosi $r = 0,16$; $p < 0,05$. Wyniki wskazują na posiadanie przez badanych poczucia bezpieczeństwa i wysokiego poziomu refleksji nad bezpieczeństwem swoim i bliskich, co świadczy o pozytywnym emocjonalnym odniesieniu do bezpieczeństwa, a jednocześnie o rozumieniu ważności tej kategorii

doświadczeń. Natomiast wyniki dotyczące aktywności obywatelskiej są odzwierciedleniem istniejącego zaangażowania Polaków w działania na rzecz interesu społecznego. Najwyższy poziom charakteryzuje zaangażowanie w indywidualne działania na rzecz zmiany politycznego *status quo*: od zabierania głosu w ważnych społecznie sprawach do podpisywania petycji czy demonstrowania. Również stosunkowo wysoko plasuje się angażowanie się w pomoc osobom potrzebującym. Aktywności wspólnotowe wymagają już dodatkowych czynników motywacyjnych, stąd wyniki wskazują na niski (PS) i bardzo niski (PP) ich poziom. Polska ma bardzo niski poziom aktywności obywatelskiej w porównaniu z krajami Europy, zwłaszcza jeśli chodzi o zaangażowanie wspólnotowe³⁵ – aktualne badania to potwierdzają.

Uzyskane wyniki pozwalają potwierdzić hipotezę H1. Bezpieczeństwo ma znaczenie zdecydowanie mocniejsze w tych formach aktywności nastawionych na interes społeczny, które są podejmowane indywidualnie, jedynie u kobiet aspekt emocjonalny odgrywa niewielkie znaczenie także w zakresie PP. Doświadczenie bezpieczeństwa to doświadczenie indywidualne. Subiektywnie tworzone odniesienie do rzeczywistości skutkuje podejmowaniem działań indywidualnych zarówno w obszarze służby, jak i władzy. Wydaje się, że motywacja związana z doświadczaniem bezpieczeństwa dotyczy funkcjonowania jednostkowego i nie uwzględnia kontekstu społecznego. Nie ma więc znaczenia jako czynnik motywujący do aktywności realizowanej wspólnie. W takich warunkach większe znaczenie powinny mieć motywy społeczne, nastawione na budowanie także pozytywnych relacji z innymi³⁶.

Hipoteza H2 dotyczyła znaczenia obu aspektów doświadczania bezpieczeństwa w wyjaśnianiu podejmowania różnych form aktywności obywatelskiej. Zakładała, że to aspekt emocjonalny ma większe znaczenie. Uzyskane wyniki nie pozwalają jednoznacznie potwierdzić takiego założenia. **Poczucie** pojawia się jako czynnik wyjaśniający dla trzech z czterech rodzajów badanych aktywności, podczas gdy **refleksja** nad bezpieczeństwem dla dwóch, lecz to aspekt poznawczy jest mocniejszym predyktorem. Oba aspekty doświadczania bezpieczeństwa mają istotne znaczenie. Znaczenie aspektu emocjonalnego jako czynnika powodującego podejmowanie aktywności obywatelskiej, jak każdej aktywności, nie wydaje się zaskoczeniem. To on spełnia podstawową funkcję regulacyjną³⁷. Interesująca jest rola aspektu poznawczego. Nie tylko emocje, ale także refleksja – dostrzeżenie wagi bezpieczeństwa własnego i bliskich, zastanawianie się nad tym problemem i troska o bezpieczeństwo – także motywują do działania takiego, które nastawione jest na poprawę jakości życia, a więc również podniesienia poczucia bezpieczeństwa. Uzyskane wyniki mogą dodatkowo wskazywać, że aktywność obywatelska jest aktywnością intencjonalną, a nie (tylko) nastawioną na obronę i uwzględniającą również poziom poznawczy, oprócz

³⁵ J. Nyćkowiak, *op.cit.*; P. Radkiewicz, K. Skarżyńska, *Dobro bliskich czy ogótu...*

³⁶ J. Grzelak, *Czy stajemy się lepsi? O nieoczekiwanym uspołecznieniu Polaków*, [w:] *Jak Polacy przegrywają? Jak Polacy wygrywają?*, red. M. Drogoz, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005; J. Grzelak, I. Zinserling, *Aktywność społeczna a wartości i orientacje społeczne*, „*Studia Psychologiczne*” 41/3 (2003).

³⁷ S. Epstein, *Cognitive-Experiential Self-Theory*, [w:] *Handbook of Personality: Theory and Research*, red. L. Pervin, Guilford Press, New York 1990.

doświadczeniowego/emocjonalnego, w podejmowaniu działań na rzecz interesu społecznego³⁸.

Uzyskane wyniki w dużej mierze potwierdzają hipotezę H3. Istotną zmienną różnicującą zależność: doświadczanie bezpieczeństwa – aktywność obywatelska jest płęć, chociaż znaczenie aspektów bezpieczeństwa w wyjaśnianiu aktywności obywatelskiej dla każdej z płci nie jest tak jednoznaczne, jak zakładano. Jest różne w zależności od płci, ale też w zależności od rodzaju aktywności. Dla kobiet **poczucie** bezpieczeństwa jest istotne jako predyktor aktywności politycznej – zarówno indywidualnej, jak i wspólnotowej. Znaczenie odgrywa również jednak **refleksja** – w działaniach indywidualnych zarówno nastawionych na służbę, jak i na władzę. Dla mężczyzn istotniejsze znaczenie ma rzeczywiście **refleksja** nad bezpieczeństwem, chociaż w indywidualnym zaangażowaniu pomocowym (SP) pomaga im także w pewnym stopniu aspekt emocjonalny bezpieczeństwa, lecz w kontekście negatywnym (poczucie zagrożenia). Emocjonalne przeżywanie bezpieczeństwa jako czynnika motywacyjnego do podejmowania aktywności obywatelskiej charakteryzuje więc głównie kobiety. Posiadanie poczucia bezpieczeństwa, a więc przekonanie o właściwym funkcjonowaniu podstawowych spraw życiowych, pomaga, by zaangażować się w aktywność polityczną, ale działalność indywidualna jest podejmowana przy dostrzeżeniu ważności doświadczania bezpieczeństwa i troski o nie. To refleksja nad bezpieczeństwem swoim i innych jest potrzebna do zajęcia się osobami w potrzebie.

Zależności między badanymi zmiennymi występują na poziomie istotnym, lecz nie są zbyt wysokie. Można by więc postawić pytanie o to, czy kategoria bezpieczeństwa jest zbyt odległa, by motywować do aktywności obywatelskiej. Bezpieczeństwo jest ważnym czynnikiem motywacyjnym uruchamiającym działania nastawione na minimalizowanie poczucia zagrożenia. Wydaje się zaś, że aktywność obywatelska ma charakter w większym stopniu intencjonalny niż obronny i niekoniecznie służy wprost redukowaniu poczucia zagrożenia. To raczej podejmowanie określonego działania będące wynikiem analizy sytuacji³⁹, stąd doświadczanie bezpieczeństwa jest zbyt podstawową kategorią motywacyjną, żeby ujawniać duże zależności, lecz istotne powiązania istnieją. Może więc warto uwzględnić tę kategorię jako element w budowaniu bardziej złożonych układów zależności wyjaśniających podejmowanie aktywności na rzecz interesu społecznego.

Wydaje się, że warto byłoby uwzględnić kategorię bezpieczeństwa zwłaszcza w sytuacji pogorszenia warunków życia, gdy poziom doświadczanego bezpieczeństwa się zmniejsza. Stabilna sytuacja życiowa nie skłania do koncentrowania się na doświadczaniu bezpieczeństwa. Dla rozumienia znaczenia bezpieczeństwa jako czynnika wyjaśniającego zachowanie człowieka znaczący może być też fakt, że bezpieczeństwo pojawia się głównie w analizach psychologów izraelskich. Wydaje się, że w większym stopniu ma on znaczenie w warunkach zagrożeń niż pokoju.

5. ZAKOŃCZENIE

Zaprezentowane w artykule wyniki badań wskazują, że wyróżnione aspekty bezpieczeństwa okazały się kolejnym czynnikiem mającym znaczenie, chociaż niezbyt wielkie, w podejmowaniu aktywności na rzecz interesu społecznego. Doświadczanie

---

³⁸ S. Epstein, *op.cit.*

³⁹ R. Klamut, *Aktywność obywatelska jako rodzaj...*

bezpieczeństwa ma charakter subiektywny i przejawia się w obu wyróżnionych aspektach jako czynnik wyjaśniający angażowanie się w aktywności podejmowane indywidualnie. Refleksja służy pełniejszemu rozpoznaniu sytuacji, aspekt emocjonalny mobilizuje do uruchomienia określonego, właściwego schematu postępowania.

Przeprowadzone badania mają swoje ograniczenia. Osobami badanymi byli mieszkańcy jednego regionu Polski – Podkarpacia. W celu weryfikacji uzyskanych wyników warto byłoby przeprowadzić badania także w innych regionach lub na próbie ogólnopolskiej. Zastrzeżenia może budzić także duża rozpiętość wieku osób badanych, w większości jednak były to osoby młode i w średnim wieku.

W dalszych badaniach interesujące wydaje się podjęcie badań uwzględniających doświadczanie bezpieczeństwa w kontekście dynamicznym. Doświadczanie bezpieczeństwa nie ma stałego charakteru. Obserwacja sytuacji społecznej oraz dane zawarte w raporcie *Diagnoza społeczna 2013*⁴⁰ wskazują, że obniża się jakość życia Polaków. Wydaje się, że w okolicznościach obniżania się poczucia bezpieczeństwa może się ono stać bardziej znaczącym czynnikiem motywacyjnym w podejmowaniu działań nastawionych nie tylko na interes własny, ale także interes społeczny. Może się stać przyczyną protestów i zmian społecznych, co już można było zaobserwować choćby w okresie powstawania Solidarności i w czasie transformacji ustrojowej⁴¹. Taka sytuacja może się także wiązać z podniesieniem poziomu refleksji nad bezpieczeństwem, co zwiększy jeszcze siłę zaangażowania w aktywność protestacyjną. Większą wartość społeczną (i mniej społecznych kosztów) wydają się jednak mieć takie działania, które są nastawione na poszerzanie wspólnego dobra bez potrzeby reagowania na negatywne sytuacje społeczne.

LITERATURA

- [1] Aronson E., Wilson T., Akert E., *Psychologia społeczna- serce i umysł*, Zysk i S-ka, Poznań 2007.
- [2] Bańka A., *Spoleczna psychologia środowiskowa*, Scholar, Warszawa 2002.
- [3] Bar-Tal D., *Israel-Palestinian conflict: A cognitive analysis*, „International Journal of Intercultural Relations” 1990/14.
- [4] Bar-Tal D., *Contents and origins of the Israelis' beliefs about security*, „International Journal of Group Tensions” 1991/21.
- [5] Bar-Tal D., Jacobson D., *A Psychological Perspective on Security*, „Applied Psychology: An International Review” 47/1 (1998).
- [6] Bar-Tal D., Magal T., Halperin E., *The paradox of security views in Israel. A social-psychological explanation*, [w:] *Existential threats and civil-security relations*, red. O. Barak, G. Sheffer, Lexington Books, Lanham 2009.

---

⁴⁰ J. Czapiński, *Indywidualna jakość i styl życia. Diagnoza Społeczna 2013 Warunki i Jakość Życia Polaków – Raport*, „Contemporary Economics” [Special issue] 2013/7; A. Sułek, *Stan społeczeństwa obywatelskiego. Doświadczenie, działania dla społeczności i kompetencje obywatelskie. Diagnoza Społeczna 2013 Warunki i Jakość Życia Polaków – Raport*, „Contemporary Economics” [Special issue] 2013/7.

⁴¹ I. Krzeźmiński, *Spoleczeństwo obywatelskie i symbole wspólnoty*, [w:] *Jak Polacy przegrávají? Jak Polacy wygrywają?*, red. M. Drogosz, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.

- [7] Brzozowski P., *Uniwersalność struktury wartości: Koncepcja Shaloma H. Schwartza*, „Roczniki Psychologiczne” 2002/5.
- [8] Ciecuch J., *Nadzieja jako moderator związku poczucia koherencji z preferencjami wartości*, „Fides et ratio” 2010/2.
- [9] Czapiński J., *Indywidualna jakość i styl życia. Diagnoza Społeczna 2013 Warunki i Jakość Życia Polaków – Raport*, „Contemporary Economics” [Special issue] 2013/7.
- [10] Caprara G.V., Schwartz S., Capanna C., Vecchione M., Barbaranelli C., *Personality and politics: Values, traits, and political choice*, „Political Psychology” 2006/27.
- [11] Epstein S., *Cognitive-Experiential Self-Theory*, [w:] *Handbook of Personality: Theory and Research*, red. L. Pervin, Guilford Press, New York 1990.
- [12] Grzelak J., *Czy stajemy się lepsi? O nieoczekiwanym uspołecznieniu Polaków*, [w:] *Jak Polacy przegrywają? Jak Polacy wygrywają?*, red. M. Drogosz, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.
- [13] Grzelak J., Zinserling I., *Aktywność społeczna a wartości i orientacje społeczne*, „Studia Psychologiczne” 41/3 (2003).
- [14] Jacobson D., Bar-Tal D., *Structure of Security Beliefs among Israeli Students*, „Political Psychology” 16/3 (1995).
- [15] Klamut R., *Bezpieczeństwo jako pojęcie psychologiczne*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej: Ekonomia i Nauki Humanistyczne” 19/4 (2012).
- [16] Klamut R., *Aktywność obywatelska jako rodzaj aktywności społecznej – perspektywa psychologiczna*, „Studia Socjologiczne” 208/1 (2013).
- [17] Klamut R., *Kwestionariusz Aktywności Obywatelskiej – narzędzie do badania różnych rodzajów aktywności obywatelskiej*, „Psychologia Społeczna” (2015, w druku).
- [18] Korzeniowski L., *Zarządzanie bezpieczeństwem. Rynek, ryzyko, zagrożenie, ochrona*, [w:] *Zarządzanie bezpieczeństwem*, red. P. Tyrała, PSB, Kraków 2000.
- [19] Korzeniowski L., *Potrzeby i wartości a poczucie bezpieczeństwa menedżerów*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Socjologia” 2006.
- [20] Krzemiński I., *Społeczeństwo obywatelskie i symbole wspólnoty*, [w:] *Jak Polacy przegrywają? Jak Polacy wygrywają?*, red. M. Drogosz, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.
- [21] Lewicka M., *Kup Pan książkę... Mechanizmy aktywności obywatelskiej Polaków*, „Studia Psychologiczne” 42/4 (2004).
- [22] Lewicka M., *Dwuścieżkowy model aktywności społecznej: kapitał społeczny czy kulturowy?*, [w:] *Różne oblicza altruizmu*, red. D. Rutkowska, A. Szuster, Scholar, Warszawa 2008.
- [23] Maruszewski T., *Psychologia poznania*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2001.
- [24] Maslow A., *Motywacja i osobowość*, PAX, Warszawa 1990.
- [25] Nęcka E., Orzechowski J., Szymura B., *Psychologia poznawcza*, PWN, Warszawa 2006.
- [26] Nyckowiak J., *Political Activity: Is Trust in Democratic Institutions Really a Relevant Determinant?*, „International Journal of Sociology” 39/1 (2009).

- [27] Omoto A. M., Snyder M., Hackett J. D., *Personality and Motivational Antecedents of Activism and Civic Engagement*, „Journal of Personality” 78/6 (2010).
- [28] Pomykała M., *Bezpieczeństwo – w poszukiwaniu definicji*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej: Zarządzanie i Marketing” 2010/17.
- [29] Radkiewicz P., Skarżyńska K., *Dobro bliskich czy ogótu? Dobroć i uniwersalizm jako determinanty aktywności obywatelskiej w Polsce i innych krajach Europy*, „Studia Psychologiczne” 44/3 (2006).
- [30] Schwartz S.H., *A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations. Chapter 7 in the Questionnaire Development Package of the European Social Survey*, 2003, www.Europeansocialsurvey.org.
- [31] Skarżyńska K., *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*, Scholar, Warszawa 2005.
- [32] Sułek A., *Stan społeczeństwa obywatelskiego. Doświadczenie, działania dla społeczności i kompetencje obywatelskie. Diagnoza Społeczna 2013 Warunki i Jakość Życia Polaków – Raport*, „Contemporary Economics” [Special issue] 2013/7.
- [33] Wojciszke B., *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Scholar, Warszawa 2009.
- [34] Zalewska A.M., Krzywosz-Rynkiewicz B., *Psychologiczne portrety młodych Polaków. Rozwojowe i podmiotowe uwarunkowania aktywności obywatelskiej młodzieży*, Wydawnictwo SWPS, Warszawa 2011.

SECURITY EXPERIENCE AND CIVIC ACTIVITY IN THE CONTEXT OF SEX

Security is one of the main categories that allows the proper functioning of a man. It can be understood objectively and subjectively. In the paper we refer to the subjective, psychological aspect of security and assume that the experience of security influences human activity, in general, and thus also influences a specific action - oriented to public interest. This paper discusses the fundamental relationship between two variables - experience of security and civic activity and poses a question about the nature of this relationship, also taking into account sex differences. Both variables are treated as complex phenomena. Security experience consists of the emotional aspect (sense of security) and cognitive one (reflection on security). Whereas, an active citizenship is characterized by four types of activities: social commitment, social participation, individual political activity and political participation. This model is based on two criteria: field of involvement and attitude of an individual towards a group. The study has been conducted on a group of 314 people using two measures: the Experienced Security Scale and the Civic Activity Questionnaire. The results indicate that the assumed relationship does exist (although is not strong) and actually relates to the activity being performed individually (not in community). Sex differences are an important factor modifying basic relationship in such way that in men reflection on security plays more important role as a predictor of civic activity, while in women both aspects of security are important: sense of security and reflection on it.

Keywords: types of civic activity, sense of security, reflection on security, sex differences.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.57

Przesłano do redakcji: lipiec 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2014

Adam LASKA¹
Renata PIĘTOWSKA-LASKA²

SPOŁECZNA ODPOWIEDZIALNOŚĆ BIZNESU FIRM LOGISTYCZNYCH

W artykule poddano analizie rolę i znaczenie społecznej odpowiedzialności biznesu (CSR) dla współczesnych przedsiębiorstw na przykładzie firm logistycznych. Rozważania skoncentrowano na istocie i zakresie społecznej odpowiedzialności biznesu oraz metodach realizacji w przedsiębiorstwach logistycznych zasad zrównoważonego rozwoju, a zwłaszcza zasad zielonej logistyki i społecznej odpowiedzialności biznesu w sferze relacji z otoczeniem społecznym.

CSR to koncepcja, w której przedsiębiorstwa dobrowolnie decydują się wspierać działania na rzecz lepszego społeczeństwa i czystszej środowiska. Rozumiana jest także jako ciągłe zobowiązanie biznesu do zachowywania się w sposób etyczny oraz wspierania rozwoju ekonomicznego poprzez polepszanie jakości życia pracowników, ich rodzin, jak i społeczności lokalnych oraz całych społeczeństw. Realizacja jej zasad przyczynia się do osiągnięcia zrównoważonego rozwoju globalnego. Praktycy i teoretycy biznesu poszukują możliwości wykorzystania zasad społecznej odpowiedzialności biznesu w logistyce.

Zaangażowanie CSR w branży logistycznej może wynikać z trzech powodów. Po pierwsze z szerokiego kontekstu gospodarczego. Współczesna gospodarka ma charakter globalny, pod każdym względem, a przedsiębiorstwa, aby mogły się rozwijać muszą być aktywne w prowadzeniu działalności gospodarczej wśród grup dostawców i klientów. Po drugie logistyka zajmuje strategiczną pozycję pomiędzy innymi sektorami, co daje jej ogromną różnorodność przedsiębiorstw i sektorów przemysłu. Po trzecie firmy logistyczne znajdują się pod ciągłą presją klientów i społeczeństwa, aby odpowiedzialność społeczna była trwałą składnikiem ich strategii, co wydaje się uzasadnione biorąc pod uwagę silną konkurencję na rynku.

Praktyka pokazuje, że społecznie odpowiedzialna logistyka polega na wdrażaniu narzędzi oceny dostawców pod kątem spełniania przez nich kryteriów społecznych i środowiskowych, implementowaniu kodeksów etycznych i postępowania, procedur działania oraz zintegrowanych programów opartych na ciągłym doskonaleniu.

Słowa kluczowe: społeczna odpowiedzialność biznesu, firmy logistyczne, społecznie odpowiedzialna logistyka, zrównoważony rozwój, zielona logistyka

1. WPROWADZENIE

Globalizacja rynków i towarzyszący jej szybki rozwój różnego rodzaju mediów przyspieszających przepływ informacji przyczyniają się do wzrostu udziału biznesu w życiu społecznym oraz wzrostu bezpośredniego wpływu podmiotów gospodarczych na

---

¹ Dr Adam Laska, Zakład Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, ul. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, tel. 017 865 39 59, autor korespondencyjny e-mail: alaska@prz.edu.pl

² Dr inż. Renata Piętowska-Laska, Katedra Systemów Zarządzania i Logistyki, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, ul. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, tel. 017 865 18 04

kształt społeczeństwa³. Społeczna odpowiedzialność biznesu (CSR, *corporate social responsibility*) to „koncepcja, w której przedsiębiorstwa dobrowolnie decydują się wspierać działania na rzecz lepszego społeczeństwa i czystszej środowiska. Jest procesem, który umożliwia zarządzanie relacjami z różnorodnymi grupami interesariuszy mającymi wpływ na funkcjonowanie przedsiębiorstwa”. Rozumiana jest także jako „ciągłe zobowiązanie biznesu do zachowywania się w sposób etyczny oraz wspierania rozwoju ekonomicznego poprzez polepszenie jakości życia pracowników, ich rodzin, jak i społeczności lokalnych oraz całych społeczeństw”⁴. Realizacja jej zasad przyczynia się do osiągnięcia zrównoważonego rozwoju globalnego. Jednym z podnoszonych tematów dotyczących rozwoju CSR jest jej rola w logistyce (łańcuchach dostaw). Praktycy i teoretycy biznesu poszukują możliwości wykorzystania zasad społecznej odpowiedzialności biznesu do zarządzania łańcuchem dostaw i budowania trwałego oraz opartego na obustronnych korzyściach partnerstwa. Wynikiem podjętych dyskusji są koncepcje, traktujące o problematyce odpowiedzialnego łańcucha dostaw, takie jak⁵ społecznie odpowiedzialna logistyka (LSR, *logistics social responsibility*) czy społecznie odpowiedzialne zakupy (PSR, *purchasing social responsibility*)⁶.

Mimo dużego wkładu w rozwój gospodarczy, początkowo logistyka nie cieszyła się dużym poważaniem. Dopiero od blisko pięćdziesięciu lat można mówić o logistyce jako jednym z ważniejszych wyznaczników wydajności przedsiębiorstw. W tym okresie działania logistyczne zostały tak skonstruowane, aby zmaksymalizować rentowność wszystkich firm w łańcuchu dostaw. Takie podejście do kalkulacji rentowności uwzględnia jedynie koszty ekonomiczne, ignorując koszty społeczne i środowiskowe wynikłe z działalności logistycznej.

Sytuacja uległa zmianie wraz z rozwojem społecznego zainteresowania minimalizowaniem negatywnego wpływu działań gospodarczych na szeroko rozumiane środowisko człowieka. Wraz z pojawieniem się koncepcji zrównoważonego rozwoju również branża logistyczna musiała podjąć działania zmierzające do wzrostu troski o środowisko przyrodnicze i społeczne, tak aby mogła zaspokajać wszystkie potrzeby interesariuszy⁷. Dodatkowym czynnikiem skłaniającym firmy logistyczne do ciągłego doskonalenia w relacjach z otoczeniem są działania podejmowane przez instytucje międzynarodowe i krajowe zmierzające do wprowadzenia i respektowania coraz wyższych standardów w działalności logistycznej.

Współcześnie przed branżą logistyczną pojawiło się zatem wiele wyzwań związanych z koniecznością udzielenia odpowiedzi na pytanie dotyczące postrzegania obowiązków społecznych przez firmy, a zwłaszcza ich wpływu na środowisko.

³ G. Karwacka, *Koncepcja społecznej odpowiedzialności w logistyce*,

http://www.innowrota.pl/sites/default/files/images/G.Karwacka_2.pdf (dostęp: 15.09.2014).

⁴ World Business Council for Sustainable Development, *Corporate Social Responsibility: Meeting Changing Expectations*, Geneva 1999, s. 6; World Business Council for Sustainable Development, *Corporate Social Responsibility: Making Good Business Sense*, Geneva 2000, s. 7.

⁵ M.J. Maloni, M.E. Brown, *Corporate Social Responsibility in the Supply Chain: An Application in the Food Industry*, „Journal of Business Ethics” 2006/68, s. 36.

⁶ A. Rudnicka, *Odpowiedzialność społeczna w globalnych łańcuchach dostaw na przykładzie certyfikacji FairTrade*, „Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Oeconomica” 2011/258, s. 163–164.

⁷ Szerzej: M. Zloch, *Największe wyzwanie to ochrona środowiska, Raport – Odpowiedzialność logistycznego biznesu*, „Logistyka a Jakość” marzec–kwiecień 2011, s. 24–25.

2. POJĘCIE I ZAKRES SPOŁECZNEJ ODPOWIEDZIALNOŚCI BIZNESU

Społeczna odpowiedzialność biznesu to podejście strategiczne i długofalowe, oparte na zasadach dialogu społecznego i poszukiwaniu rozwiązań korzystnych dla wszystkich. U podstaw tych zasad leży koncepcja firmy zorientowanej na interesariuszy. „Interesariusze” to jedno z ważniejszych pojęć, które weszło do słownika biznesowego wraz ze społeczną odpowiedzialnością biznesu. Interesariusze (*stakeholders*) – określane również jako strony zainteresowane – to grupy lub jednostki, które mogą wpływać bądź są pod wpływem działania przedsiębiorstwa za pośrednictwem jego produktów, strategii i procesów wytwórczych, systemów zarządzania i procedur. Można zatem przyjąć, że interesariuszami firmy są w zasadzie wszyscy, ponieważ w globalnym świecie sieć wzajemnych powiązań jest coraz mocniejsza. Jednak z punktu widzenia danej firmy istotne są te relacje z interesariuszami, którymi można zarządzać.

Mówiąc o zakresie społecznej odpowiedzialności biznesu, na ogół wskazuje się na jego dwa podstawowe wymiary⁸: wewnętrzny i zewnętrzny. Wymiar wewnętrzny społecznej odpowiedzialności biznesu odnosi się do takich sfer jak:

- zarządzanie zasobami ludzkimi;
- zdrowie i bezpieczeństwo pracowników;
- elastyczność funkcjonowania;
- ochrona środowiska naturalnego;
- programy etyczne dla pracowników;
- nadzór korporacyjny.
- Wymiar zewnętrzny społecznej odpowiedzialności biznesu to działania skierowane na:
  - prawa człowieka;
  - globalne problemy ekologiczne;
  - społeczności lokalne;
  - partnerów handlowych, dostawców i klientów.

W Europie debata dotycząca społecznej odpowiedzialności biznesu została zainicjowana na Trzecim Europejskim Sympozjum Zarządzania, które odbyło się w 1973 r. Wynikiem tej debaty był dokument nazwany Manifestem z Davos, w którym do celów ekonomicznych każdego przedsiębiorstwa dodano również cele społeczne. Były one konsekwencją zmiany sposobu postrzegania przedsiębiorstwa w jego otoczeniu społecznym. Na każdy podmiot gospodarujący nałożono powinność służenia, spełniania oczekiwań otoczenia przedsiębiorstwa i równoważenia interesów różnych grup, które w nim funkcjonują⁹.

Na początku lat osiemdziesiątych XX w. Archi Carroll stworzył koncepcję określaną mianem „społecznej efektywności korporacji”. Jej podstawowym założeniem było oparcie relacji między przedsiębiorstwami, pracownikami i otoczeniem społecznym na umowie społecznej, której fundamentami były: zasada wolności gospodarowania, a tym samym wolności przedsiębiorców do podejmowania decyzji co do zakresu podejmowanych

---

⁸ A. Laska, *Społeczna odpowiedzialność biznesu a konkurencyjność przedsiębiorstw w Unii Europejskiej*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej” 260, „Zarządzanie i Marketing” 16/1 (2009), s. 106.

⁹ J. Korpus, *Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw w obszarze kształtowania środowiska pracy*, Placet, Warszawa 2006, s. 61.

działań, prawna zasada równości szans rynkowych oraz zasada równości szans zatrudnienia wynikająca z przesłanek etycznych.

Koniec ubiegłego i początek obecnego stulecia wraz z intensyfikacją zmian społeczno-gospodarczych doprowadził do podjęcia prób sprecyzowania definicji i zasad funkcjonowania społecznej odpowiedzialności biznesu. W 2001 r. w dokumencie Komisji Europejskiej *Green Paper. Promoting a European framework for Corporate Social Responsibility* stwierdzono, że społeczna odpowiedzialność biznesu to „konceptcja, zgodnie z którą przedsiębiorstwa dobrowolnie uwzględniają względy społeczne i ekologiczne w codziennej działalności operacyjnej i w swoich kontaktach z interesariuszami”. W dokumencie tym omówiono również zasady odpowiedzialności biznesu oraz sposoby jej wdrażania na poziomie europejskim.

Różnorodność podejść i rozumienia koncepcji społecznej odpowiedzialności biznesu znalazła odzwierciedlenie w sferze definicyjnej. Wskazuje się na pewne prawidłowości i mechanizmy funkcjonowania przedsiębiorstwa wobec otoczenia zewnętrznego, na przykład stwierdzając, że społeczna odpowiedzialność biznesu zaczyna się tam, gdzie kończy się oddziaływanie norm prawa. Zatem można przyjąć, że społeczna odpowiedzialność biznesu to akceptacja przez przedsiębiorstwo społecznego zobowiązania poza wymaganiami prawa.

W literaturze wskazuje się cztery podstawowe poziomy społecznej odpowiedzialności biznesu:

1. odpowiedzialność ekonomiczna (maksymalizacja zysku, doskonalenie efektywności, ciągły rozwój);
2. odpowiedzialność prawna (bezwzględne przestrzeganie przepisów prawa, norm warunkujących produkcję bezpiecznych wyrobów, przestrzeganie postanowień „umowy społecznej” zarówno w wymiarze wewnętrznym, jak i zewnętrznym funkcjonowania przedsiębiorstwa);
3. odpowiedzialność etyczna (przestrzeganie obowiązujących w danym społeczeństwie, czy kręgu kulturowym norm, obyczajów, zwyczajów społecznych, norm moralnych);
4. odpowiedzialność filantropijna (sponsoring i działalność dobroczynna, np. w dziedzinie sztuki, edukacji, społeczności lokalnej).

Współcześnie przedsiębiorstwa w aspekcie społecznej odpowiedzialności biznesu mogą korzystać z dwóch standardów, umożliwiających prowadzenie procedur w sposób kontrolowany. Popularnym standardem odpowiedzialności jest AA1000¹⁰, który stanowi narzędzie ułatwiające określenie celów strategicznych, mierzenie postępów w osiąganiu tych celów oraz przeprowadzenie audytu organizacji. Drugim spośród standardów jest

---

¹⁰ AccountAbility 1000 (AA1000) – standard zapewniający systematyczne, wszechstronne i wiarygodne podnoszenie jakości społecznej i etycznej obliczalności (*accountability*) organizacji, a także innych aspektów jej działania. Ramy standardu AA1000 zostały opracowane przez organizację AccountAbility pochodzącą z Wielkiej Brytanii. Miał on odpowiadać na potrzeby organizacji związane z włączaniem procesów angażowania interesariuszy do codziennej pracy. Standard ten dostarcza użytkownikom wskazówek, jak stworzyć systematyczny proces angażowania interesariuszy, aby mógł generować wskaźniki, cele i systemy raportowania konieczne do skutecznego wpływania na decyzje, działania i ogólną pracę organizacji.

SA8000¹¹ będący uniwersalną normą przeznaczoną do stosowania w systemie niezależnej weryfikacji, określającym wymogi w zakresie odpowiedzialności społecznej, jakie dana firma powinna spełniać przede wszystkim w aspekcie w obrębie relacji z pracownikami¹².

W 2010 r. Międzynarodowa Organizacja Standaryzacji opublikowała normę ISO 26000¹³ stanowiącą jedną z najważniejszych wykładni CSR, która:

- przyczynia się do zrównoważonego rozwoju, zdrowia i dobrobytu społeczeństwa;
- uwzględnia oczekiwania interesariuszy;
- jest zgodna z obowiązującym prawem i międzynarodowymi normami;
- jest spójna z organizacją i z praktykowanymi w niej relacjami.

Zakres oddziaływania społecznej odpowiedzialności biznesu wskazuje jednocześnie zakres odnoszonych przez przedsiębiorstwo korzyści. W literaturze najczęściej wskazuje się na trzy podstawowe obszary: zewnętrzny, wewnętrzny i społeczny. Do korzyści zewnętrznych przedsiębiorstwa zalicza się:

- wzrost zainteresowania inwestorów;
- zwiększenie lojalności konsumentów i interesariuszy;
- budowanie pozytywnego wizerunku firmy;
- uwiarygodnienie misji firmy;
- poprawę relacji ze społecznością i władzami lokalnymi;
- poprawę reputacji firmy;
- wzrost konkurencyjności;
- obniżenie kosztów i wzrost sprzedaży.
- Wśród korzyści wewnętrznych przedsiębiorstwa można wymienić:
- wzrost efektywności firmy;
- ograniczenie ryzyka działalności;
- podnoszenie poziomu kultury organizacyjnej firmy;

---

¹¹ Social Accountability 8000 (SA8000) – Bilansowanie Społeczne. Międzynarodowy standard bilansowania społecznego jest inicjatywą powołaną przez Social Accountability International (SAI). Celem SA8000 jest zapewnienie etycznych fundamentów oferowanych usług i towarów. SA8000 to dobrowolny standard, który może być stosowany w organizacjach różnej wielkości i w stosunku do przedsiębiorstw z dowolnej branży. Może zastąpić lub uzupełnić kodeksy odpowiedzialności społecznej specyficzne dla danej spółki lub branży. SA8000 ustala podstawowe standardy regulujące kwestie: zatrudniania dzieci, stosowania pracy przymusowej, spełniania zaleceń bezpieczeństwa środowiska pracy, wolności zrzeszania się i prawa do negocjacji zbiorowych, stosowania dyskryminacji, przymusu fizycznego lub psychicznego, przestrzegania dopuszczalnej liczby godzin pracy, systemów wynagradzania i zarządzania.

¹² B. Rok, *Odpowiedzialny biznes w nieodpowiedzialnym świecie*, Akademia Rozwoju Filantropii w Polsce. Forum Odpowiedzialnego Biznesu, Warszawa 2004, s. 40.

¹³ ISO 26000 *Guidance on social responsibility* – norma międzynarodowa dotycząca społecznej odpowiedzialności. Norma nie podlega certyfikacji. ISO 26000 stanowi przewodnik po ideach odpowiedzialnego biznesu. Definiuje CSR jako: „Odpowiedzialność organizacji za wpływ jej decyzji i działań (produkty, serwis, procesy) na społeczeństwo i środowisko, poprzez przejrzyste i etyczne zachowanie”.

- kształtowanie pozytywnego wizerunku firmy wśród pracowników;
- pozyskanie i utrzymanie najlepszych pracowników;
- zwiększenie poczucia identyfikacji pracowników z firmą.
- Natomiast korzyści społeczne to:
- nagłośnienie i rozwiązywanie istotnych problemów społecznych;
- edukowanie społeczeństwa;
- poprawa stanu środowiska naturalnego;
- dostęp do informacji o firmie;
- poszanowanie praw człowieka.

Każdy z tych obszarów ma swoją specyfikę. Korzyści zewnętrzne oddziałują na poprawę efektów gospodarowania głównie przez sferę wizerunkowo-reputacyjną przedsiębiorstwa. Uzasadnia to wzrastający udział w zarządzaniu przedsiębiorstwem służb *public relations*. Obszar korzyści wewnętrznych odnosi się głównie do dziedziny zarządzania zasobami ludzkimi, a w szerszym kontekście – do funkcjonującej w przedsiębiorstwie kultury organizacyjnej. Natomiast obszar korzyści społecznych dotyczy głównie istotnych problemów i kwestii szeroko pojętego społeczeństwa¹⁴.

3. WPŁYW LOGISTYKI NA ŚRODOWISKO PRZYRODNICZE I SPOŁECZNE

Logistyka to proces planowania, realizowania i kontrolowania sprawnego i efektywnego ekonomicznie przepływu surowców, materiałów, wyrobów gotowych oraz odpowiedniej informacji z punktu pochodzenia do punktu konsumpcji w celu zaspokojenia wymagań klienta¹⁵. Procesy logistyczne są jednymi z pierwszych, w których rozpoczęto poszukiwania rozwiązań proekologicznych. Potrzeba realizacji procesów logistycznych z uwzględnieniem skutków oddziaływania na środowisko naturalne oraz społeczeństwo została określona mianem *logistics social responsibility*¹⁶. Dotychczasowe działania w ramach LSR koncentrowały się na: logistyce zwrotnej, proekologicznym zarządzaniu łańcuchem dostaw, warunkach pracy, bezpieczeństwie transportu i magazynowania czy etycznych zachowaniach wobec kontrahentów. W 2008 r. praktycy i teoretycy logistyczni w ramach raportu *The Future Supply Chain 2016*¹⁷ określili podstawowe zadania, przed którymi stoi obsługa logistyczna współczesnych łańcuchów dostaw. Do najważniejszych zaliczono konieczność tworzenia transparentnych łańcuchów dostaw, w których produkt musi być produkowany, dostarczany, zużywany oraz utylizowany w sposób gwarantujący redukcję emisji CO₂, zmniejszenie zużycia energii, lepsze planowanie popytu i zmniejszenie kosztów całego procesu, a także dodatkowo musi gwarantować rozwój działań w zakresie logistyki zwrotnej (*reusing, recycling*) również przez proekologiczne pakowanie i magazynowanie¹⁸.

¹⁴ A. Laska, *op. cit.*, s. 106–107.

¹⁵ J.J. Coyle, E.J. Bardi Jr, J.C. Langrey, *Zarządzanie logistyczne*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2002, s. 51–52.

¹⁶ C.R. Carter, M.M. Jennings, *Logistics Social Responsibility: An Integrative Framework*, „Journal of Business Logistics” 23/1 (2002), s. 12.

¹⁷ *The Future Supply Chain 2016. Serving Consumers in a Sustainable Way*, report by GCI and Capgemini.

¹⁸ G. Karwacka, *op. cit.*, s. 2–3.

Działalność w obszarze logistyki jest związana z wieloma niekorzystnymi skutkami dla szeroko rozumianego otoczenia. Do głównych szkodliwych czynników należy zaliczyć zanieczyszczanie powietrza, generowanie hałasu, wytwarzanie odpadów, powodowanie wypadków i przyczynianie się do globalnego ocieplenia. Transport ładunków w skali samej Unii Europejskiej jest źródłem niemal 54% całkowitej emisji tlenków azotu, 45% tlenku węgla, 23% niemetanowych lotnych związków organicznych. Odpowiada również za ponad 41% emisji prekursorów ozonu troposferycznego oraz 23% emisji CO₂ i niemal 20% innych gazów cieplarnianych¹⁹.

Społeczne skutki działalności firm logistycznych mogą się przejawiać w trzech głównych obszarach, a mianowicie – w obszarze produkcji, transportu i magazynowania. Skutki społeczne obejmujące obszar produkcji mogą dotyczyć wszystkich patologii zarządzania tym obszarem. Można tu wskazać następujące przykłady: dyskryminująca polityka zatrudnienia, współpraca z dostawcami wykorzystującymi pracowników, oferowanie niskiej płacy i praca w zagrażającym, ryzykownym środowisku. Społeczne skutki działalności transportu mogą obejmować na przykład wydłużanie czasu pracy, niskie wynagrodzenia, koszty społeczne wypadków. Społeczne skutki magazynowania mogą przybrać formę dyskryminowania pracowników, pozbawienia ich szkoleń, niezapewnienia niezbędnego sprzętu dla pracowników itp.

Koszty te muszą być likwidowane lub minimalizowane w obliczu wzrastającej roli branży logistycznej w gospodarce światowej oraz wzrastającej presji uczestnictwa w rozwiązywaniu problemów społecznych i środowiskowych. Jednocześnie firmy logistyczne powinny dostrzegać, że stosowanie zasad zrównoważonego rozwoju może się przyczynić do²⁰:

- utrzymania klientów, którzy zajmują się kwestiami społecznymi i środowiskowymi;
- uzyskania przewagi konkurencyjnej dzięki innowacyjności produktów;
- przyciągnięcia i zatrzymania wykwalifikowanych pracowników, którzy troszczą się o zrównoważony rozwój;
- zwiększenia wydajności przez zmniejszenie zużycia energii;
- utrzymania licencji, która pozwala im działać;
- zachęcenia inwestorów do poszukiwania organizacji działających w zrównoważony sposób;
- utrzymanie dobrej reputacji i wizerunku marki przedsiębiorstwa.

Aby zrealizować takie założenia, firmy logistyczne w obszarze środowiska muszą wdrażać zasady tak zwanej zielonej logistyki, a w obszarze relacji społecznych – włączyć się w ruch społecznej odpowiedzialności biznesu.

¹⁹ A.J. Badyda, *Zagrożenia środowiskowe ze strony transportu*, „Nauka” 2010/4, s. 115.

²⁰ *Accounting for Sustainability: Practical Insights*, red. A.G. Hopwood, J. Unerman, J. Fries, Earthscan, London 2010, s. 33.

4. ZIELONA LOGISTYKA

Działania logistyczne obejmują takie obszary, jak: produkcja, dystrybucja, przechowywanie, transport i gospodarka magazynowa. W związku z tym logistyka jest ważnym elementem systemu gospodarczego, nie tylko na poziomie krajowym, ale także w szerszym kontekście globalnym. Poświadczą to fakt, że istnieją obecnie koncepcje systemów logistycznych w każdej sferze społeczeństwa i gospodarki narodowej.

W początkowym okresie rozwoju logistyki szybki rozwój technologiczny i konieczność nowych koncepcji transportu prowadziły do niezrównoważonego rozwoju. W analizach działań logistycznych pomijany był aspekt ekologiczny, gdyż nie był on kluczowym elementem świadomości społecznej. W ciągu ostatnich 20–30 lat sytuacja się zmieniła.

Pierwsze obawy dotyczące szkodliwego oddziaływania logistyki i transportu na środowisko zostały zarejestrowane w 1950 r., przy czym większość z istotnych badań poświęconych temu zagadnieniu pochodzi z połowy lat sześćdziesiątych XX w. Pierwsze prace badawcze odnoszące się bezpośrednio do zielonej logistyki pochodzą z początków lat dziewięćdziesiątych XX w. Wskazywano w nich, że już w tym okresie kwestie ochrony środowiska stały się najważniejszą siłą oddziałującą na gospodarkę. Większość kadr kierowniczych branży logistycznej było przekonanych, że lata dziewięćdziesiąte będą „dekadą środowiska”²¹.

Rosnące znaczenie ekologii w zarządzaniu miało dla zarządzania logistycznego dwie konsekwencje. Pierwsza z nich była związana z rozszerzeniem zakresu logistyki o tak zwaną logistykę odwrotną, oznaczającą zmianę kierunku dystrybucji, gdzie oprócz tradycyjnego ruchu od producenta do konsumenta, pojawił się również kanał zwrotny – od konsumenta do producenta, który z racji odpowiedzialności za produkt zobowiązany jest do jego utylizacji po okresie użytkowania. Działania logistyki odwrotnej można podzielić na cztery główne grupy:

1. gromadzenie;
2. badania, wybór i procesy sortowania;
3. przerób;
4. redystrybucja.

Dруга z konsekwencji była związana ze zmianą sposobu funkcjonowania kadry zarządzającej w branży logistycznej. Musiała ona w planowaniu strategii firm logistycznych w coraz większym zakresie uwzględniać takie elementy, jak: gospodarowanie odpadami oraz minimalizowanie zanieczyszczenia środowiska – tym samym istniała potrzeba tworzenia zielonej logistyki.

Koncepcja zielonej logistyki obejmuje strategie i działania w zakresie operacji logistycznych, które są zaprojektowane w taki sposób, aby posiadały mniej negatywny wpływ na środowisko. Korzyści wynikające z zastosowania tej koncepcji w poszczególnych firmach może być wiele, a mianowicie: oszczędność energii, niższe koszty operacyjne i możliwość pozycjonowania na rynkach, na których obiekt jest zgodny z normami ochrony środowiska.

Jednocześnie szybko okazało się, że projektowanie zielonej logistyki tylko w jednym, określonym punkcie w łańcuchu dostaw nie przynosi większych korzyści. Dlatego też zielona logistyka jest zbiorem zorganizowanych działań, które składają się z: planowania

---

²¹ P. Murphy, R.F. Poist, C.D. Braunschweig, *Management of Environmental Issues in Logistics: current status and future potential*, „Transportation Journal” 34/1 (1994), s. 48–56.

produkcji ekologicznej, ekologicznego transportu, zmniejszania ilości odpadów, oszczędności energii, oszczędności miejsca, oszczędności zasobów, planowania zielonego zarządzania łańcuchem dostaw i posiadania „zielonego” konsumenta.

Badania wykazały również, że przepisy i monitorowanie norm przedsiębiorstw logistycznych nie wystarczą i że przedsiębiorstwa w ramach łańcucha dostaw potrzebują narzędzi, które poprowadzą je przez identyfikację ekologicznie wrażliwych punktów i zaproponują wdrożenie ekologicznych koncepcji do istniejących systemów logistycznych²².

Odpowiedzią na zapotrzebowanie firm, konsumentów, a także środowisk rządowych było stworzenie systemu norm ISO 14000. Wdrożenie podejścia opartego na tym systemie zarządzania pomaga firmom skupić uwagę na kwestiach ochrony środowiska i dostosowania ich do głównego nurtu procesu decyzyjnego w korporacji. ISO 14000 pomaga zintegrować systemy zarządzania środowiskowego firm, które handlują ze sobą zarówno w wymiarze lokalnym, jak i globalnym. W procesy ISO nie są w pełni zaangażowane wszystkie kraje lub poziomy działalności. Jednocześnie ważne jest to, że w normy ISO 14000 wpisane są zasady zrównoważonego rozwoju. Korzyści dla firm logistycznych z wdrożenia ISO 14000 mogą być wieloaspektowe. Można do nich zaliczyć: minimalizowanie negatywnego oddziaływania firm na środowisko, właściwy wizerunek marketingowy, zyski otrzymywane z działań oszczędnościowych (energia, zasoby, miejsce) itp. Można mówić również o obniżaniu kosztów dzięki nawiązaniu współpracy z innymi „zielonymi” firmami, co zapewnia określony poziom jakości towarów i usług.

Kolejnym obszarem oddziałującym na branżę logistyczną są instytucje Unii Europejskiej. Współcześnie przejawia się to opracowaniem europejskiego modelu zrównoważonej logistyki. Pojęcie to obejmuje trzy główne obszary: społeczeństwo, gospodarkę i środowisko, w różnych aspektach ich funkcjonowania, a mianowicie:

1. społeczeństwo: bezpieczeństwo, zdrowie, sprawiedliwość;
2. gospodarka: zatrudnienie, konkurencyjność, efektywność, dynamika, wybór;
3. środowisko: zmiany jakości powietrza, hałasu, użytkowania gruntów, różnorodność biologiczna, odpady i klimat.

Jednocześnie należy zauważyć, że „zrównoważona logistyka” to przede wszystkim inicjatywy i działania wynikające z powszechnego rozumienia potrzeby uwzględniania przy określaniu własnych celów biznesowych konieczności racjonalnego gospodarowania zasobami naturalnymi, a także dostrzegania potrzeb i uwarunkowań społecznych (w tym szeroko rozumianego bezpieczeństwa) jako kluczowych priorytetów. Zrównoważona logistyka to nie tylko spełnienie oczekiwań i wymagań nakładanych na przykład przez regulacje Unii Europejskiej, ale przede wszystkim to naturalny kierunek rozwoju każdego przedsiębiorstwa, które chce konkurować na rynku lokalnym czy światowym w sposób odpowiedzialny i perspektywiczny²³.

---

²² M. Złoch, J. Kaliński, *Logiści są odpowiedzialni. Raport – Społeczna odpowiedzialność biznesu*, „Logistyka a Jakość” marzec–kwiecień 2011, s. 18–23.

²³ *Zrównoważona logistyka kierunkiem rozwoju*, <http://www.logistyczny.com.pl> (dostęp: 15.09.2014).

5. SPOŁECZNA ODPOWIEDZIALNOŚĆ BIZNESU W LOGISTYCE

Logistyka i transport mogą odgrywać bardzo pozytywną rolę w rozwoju gospodarczym społeczeństwa, mogą wręcz stanowić podstawę dla rozwoju na poziomie lokalnym, jak i globalnym, a także przyczyniać się do rozwoju dobra społecznego, zarówno w obszarze stabilnego wzrostu gospodarczego, jak i sytuacji nagłych, na przykład przez dostarczanie pomocy w sytuacji katastrofy humanitarnej. Jednocześnie wzrasta presja zarówno społeczna, jak i klientów oraz innych grup interesariuszy na społeczne zaangażowanie firm logistycznych, co ma zapewnić korzyści w postaci etycznego postępowania i uwzględniania interesów społecznych.

Uzasadnienie dla zaangażowania CSR w branży logistycznej wydaje się oczywiste. Po pierwsze wynika ono z szerokiego kontekstu gospodarczego. Współczesna gospodarka ma charakter globalny pod każdym względem, a przedsiębiorstwa, aby mogły się rozwijać, muszą być aktywne w prowadzeniu działalności gospodarczej wśród grup dostawców i klientów na świecie. Jednocześnie sektor logistyki jest bardzo ważny na poziomie rynków krajowych, dla których ma fundamentalne znaczenie w wymiarze ich rozwoju gospodarczego, powiązań handlowych i rozwoju przedsiębiorstw. Po drugie logistyka zajmuje strategiczną pozycję między innymi sektorami, co daje jej możliwość kontaktu z ogromną różnorodnością przedsiębiorstw i sektorów przemysłu, a to pozwala na czerpanie wzorów i zawiązywanie współpracy w obszarze CSR. Po trzecie firmy logistyczne znajdują się pod ciągłą presją klientów i społeczeństwa, aby odpowiedzialność społeczna była trwałym składnikiem ich strategii, co wydaje się uzasadnione, biorąc pod uwagę silną konkurencję na rynku, wymuszającą ciągłe poszukiwanie czynnika przewagi konkurencyjnej.

Firmy logistyczne mają kilka kluczowych grup interesariuszy, a mianowicie:

- pracowników – kierowcy ciężarówek, kierowcy, pracownicy magazynowi, personel przeładunkowy, personel dostawczy i obsługi klienta, kadra zarządzająca;
- administrację państwową – lokalne, krajowe i międzynarodowe organy regulacyjne;
- klientów – korporacyjni, indywidualni, rząd;
- inwestorów – indywidualnych, instytucjonalnych, inwestorów bazujących na wartościach etycznych i społecznych, Społecznie Odpowiedzialne Inwestowanie (SRI, *socially responsible investment*);
- dostawców – sektor motoryzacyjny, przemysł celulozowo-papierniczy, sektor energetyczny, linie lotnicze i morskie itd.;
- partnerów *joint venture* – małe i średnie przedsiębiorstwa (MŚP), koncerny międzynarodowe;
- agencje i fundacje pomocowe;
- społeczności – w okolicy lokalizacji baz, portów i szlaków transportowych, społeczności lokalne.

Z doświadczeń firm logistycznych wynika, że formy działań w zakresie CSR są bardzo różnorodne²⁴, w tym:

- opracowanie strategii w zakresie CSR i raportów społecznych (np. British Airways);
- zaangażowanie pracowników w działalność społeczności na poziomie lokalnym (np. DHL);
- pomoc dla małych firm i organizacji społeczeństwa obywatelskiego w zakresie kształcenia, usług klientów, logistyki i marketingu;
- globalna pomoc logistyczna projektów (np. Exel i Partnerstwo cyfrowe);
- katastrofy (np. działalność DHL w Ameryce Środkowej po przejściu huraganu);
- konflikt związany z przebudową łańcucha dostaw (np. DHL w Kosowie).

Możliwości zaangażowania społecznej odpowiedzialności biznesu w branży logistycznej przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Możliwości zaangażowania społecznej odpowiedzialności biznesu (CSR, *corporate social responsibility*) w branży logistycznej

Obszary CSR	Znaczenie dla sektora logistyki	Kluczowi interesariusze	Możliwe działania z zakresu CSR
Reputacja	Niektóre usługi kurierskie mogą być bardzo widoczne w niektórych krajach i społecznościach lokalnych, z racji dużej częstotliwości dostaw do klientów w sektorze publicznym i prywatnym. Umożliwia to również postrzeganie tych firm jako dbających o przestrzeganie wysokich standardów	Kierowcy ciężarówek, kierowcy, społeczności lokalne, partnerzy <i>joint venture</i>	<i>Corporate community</i> może być skutecznym narzędziem pozwalającym na ukształtowanie wizerunku firmy mającej pozytywny wpływ na społeczność. Firmy logistyczne z dobrą reputacją w zakresie CSR mogą się stać partnerem z wyboru we współpracy biznesowej z innymi firmami, które same są zaangażowane w CSR
Wartości korporacyjne	Działalność na rynku globalnym może być bardzo ryzykowna z punktu widzenia kosztów, spełniania oczekiwań klientów, terminów dostaw i zgodności z przepisami, bez dobrze zorganizowanego i zintegrowanego zarządzania łańcuchem dostaw	Agencje rządowe, klienci	Firmy mogą stosować międzynarodowe standardy w obszarach, w których krajowe ramy prawne mogą nie być opracowane, lub współpracować z właściwymi instytucjami rządowymi w celu opracowania takich standardów. Wiele przedsiębiorstw na podstawie swoich wartości podejmuje zobowiązania do etycznego postępowania, muszą być one

²⁴ Do najpowszechniej stosowanych narzędzi realizacji odpowiedzialnego biznesu należą: kampanie społeczne – działania ukierunkowane na zmianę postaw lub zachowań wybranej grupy odniesienia pomocy mediów jako nośnika przekazu; marketing zaangażowany społecznie (*cause related marketing*) – uwzględnianie w działalności firmy celów marketingowych oraz potrzeb społecznych; programy etyczne dla pracowników – przedsięwzięcie mające na celu integrowanie pracowników firmy wokół wspólnych wartości.

Obszary CSR	Znaczenie dla sektora logistyki	Kluczowi interesariusze	Możliwe działania z zakresu CSR
			jednak poparte silnym przywództwem w zarządzaniu strukturami
Korupcja	Częsty ruch transgraniczny naraża sektor towarowy i transport na nadużycia, przemyt lub w skrajnych wypadkach – na terroryzm	Społeczności lokalne, partnerzy <i>joint venture</i> , rządy	Oparcie się w swej działalności na rygorystycznie przestrzeganym kodeksie postępowania w biznesie może skutecznie zniechęcić do nielegalnej działalności tego typu interesariuszy. Jeżeli firma logistyczna odmówi współpracy z klientami, którzy nie opierają swoich praktyk biznesowych na podobnych normach postępowania, firmy nastawione na łamanie przepisów utracą możliwość działania. Niezbędna okazuje się również ścisła współpraca ze służbami zapewniającymi w tym zakresie ład i bezpieczeństwo
Zapobieganie i rozwiązywanie konfliktów	W obecnej sytuacji międzynarodowej występują zagrożenia terrorystyczne (np. rozsyłanie węgla czy skażenia produktów żywnościowych)	Rząd	Firmy logistyczne mogą współpracować z rządami i innymi instytucjami w znalezieniu sposobu minimalizacji tego ryzyka
Łagodzenie konsekwencji katastrof	W wyniku klęsk żywiołowych, takich jak trzęsienia ziemi, wybuchy wulkanów, powodzie itp., konieczna jest często znaczna pomoc humanitarna, która musi dotrzeć do określonych miejsc. Nawet stosunkowo niewielkie wydarzenie, jak zburzony most z powodu powodzi, może mieć wpływ na sektor logistyczny	Agencje pomocowe i charytatywne, rządy	Firmy logistyczne mają umiejętności i doświadczenie, aby szybko i skutecznie reagować w przypadku klęsk żywiołowych przez zapewnienie koordynacji i transport pomocy, materiałów budowlanych, żywności, zapewnienie tymczasowych schronów, wynajdywanie nowych dróg itp. Firmy logistyczne nie tylko mogą pomóc z racji posiadania doskonałej znajomości warunków lokalnych, ale również mogą osiągnąć korzyści w obszarze reputacji społecznej, co z kolei może znaleźć przełożenie na dostęp do nowej bazy klientów i generowanie nowych kanałów dystrybucji. W niektórych wypadkach brak aktywności może mieć negatywny wpływ na działalność, jeśli komunikacja i kanały dystrybucji są uszkodzone
Lokalne społeczności	Budowanie portów, dróg i autostrad, linii kolejowych i lotnisk może się wiązać ze znacznym oporem społeczności lokalnych	Społeczności lokalne, rząd	Firmy logistyczne dobrze znające społeczności lokalne i istniejące szlaki transportowe mogą być użyteczne dla firm budowlanych w procesie planowania nowych, znaczących zmian drogowych/kolejowych/lotniczych. Mogą również pomóc społecznościom leżącym poza głównymi szlakami

Obszary CSR	Znaczenie dla sektora logistyki	Kluczowi interesariusze	Możliwe działania z zakresu CSR
			komunikacyjnymi w dotarciu do nich
Osoby ubiegające się o azyl / imigracja	Ruchy migracyjne mogą się przyczynić do znacznych strat firm logistycznych. Według danych z 2001 r. firma zarządzająca Eurotunelem straciła ok. 20 mln funtów z powodu przemieszczania się nielegalnych imigrantów	Agencje rządowe, partnerzy, dostawcy <i>joint venture</i>	Migracja transgraniczna przynosi firmom logistycznym coraz większe zagrożenia w transporcie osób i towarów. W obszarze tym mogą one współpracować z władzami państwowymi i innymi zainteresowanymi stronami, w celu poszukiwania korzystnych rozwiązań dla obu stron
Zdrowie	Działalność logistyczna o zasięgu globalnym może się przyczynić do rozprzestrzeniania występujących w środowiskach lokalnych chorób. Pracownicy tych firm są szczególnie narażeni na tego typu zagrożenia	Kierowcy ciężarówek, kierowcy, społeczności lokalne, władze zdrowotne	Firmy logistyczne dzięki znajomości obszarów, które obejmują łańcuchem dostaw, mogą się stać doskonałym nośnikiem wszelkich kampanii zdrowotnych
Rozwój przedsiębiorstw	Firmy logistyczne świadczące usługi we wszystkich częściach świata mogą, dzięki swoim umiejętnościom i zasobom, stać się podstawą rozwoju obszarów do tej pory wykluczonych z rywalizacji ekonomicznej	Pracownicy, klienci korporacyjni, partnerzy <i>joint venture</i>	Umiejętności i doświadczenia, w tym planowanie trasy, formy obsługi klienta, mogą być przekazywane między największymi międzynarodowymi firmami logistycznymi oraz małymi i średnimi firmami lokalnymi. Wzmacnia to lokalną gospodarkę poprzez występujące sprzężenia zwrotne w dostarczaniu cennej wiedzy firmom międzynarodowym, które poznają ewentualnego partnera w dystrybucji
Wykluczenie cyfrowe	Duże firmy logistyczne posługują się wysoko zaawansowaną technologią informatyczną. Poziom technologii, które używają, może się okazać niedostosowany do poziomu wiedzy lokalnych społeczności, w których prowadzą swą działalność	Pracownicy, społeczności lokalne, lokalne firmy	Stary sprzęt komputerowy, który byłby poddany recyklingowi lub zniszczony może zostać przeniesiony do lokalnych firm/organizacji na wzór modelu „Partnerstwa cyfrowego”
Lokalna jakość środowiska	Wypadki komunikacyjne są istotną przyczyną zgonów. Oprócz tragedii ludzkiej, firmy mogą stanąć w obliczu wysokich kosztów finansowych w wypadku, kiedy wykazały w tym obszarze niedbałość, mogą również doświadczyć negatywnego wpływu na reputację firmy	Lokalne społeczności, środowiska	Uczestnictwo firm logistycznych w rządowych i społecznych akcjach mających na celu obniżenie liczby wypadków
Bezpieczeństwo produktów	Odpowiedzialność za przewożone towary, zwłaszcza te niebezpieczne, i zdarzające się sytuacje kryzysowe związane z wyciekami substancji niebezpiecznych takich jak substancje chemiczne (kwasy, ługi,	Ochrona środowiska, społeczności lokalne	Respektowanie przepisów regulujących ten obszar, dbałość o zapewnienie bezpieczeństwa przewozu towarów zgodne z własnymi regulaminami

Obszary CSR	Znaczenie dla sektora logistyki	Kluczowi interesariusze	Możliwe działania z zakresu CSR
	amoniak itd.)		
Bezpieczeństwo pracownika	Pracownicy firm logistycznych mogą czuć presję, aby wydłużyć czas pracy, a nawet złamać ograniczenia prędkości ze względu na narzucone czasy dostaw	Kierowcy ciężarówek, kierowcy	Konieczność funkcjonowania systemu sieci wsparcia dla pracowników. W razie potrzeby należy rozważyć wprowadzenie wewnętrznych kontroli czasu pracy, stanu zdrowia pracowników, poziomu zadowolenia z pracy

Zródło: opracowanie własne na podstawie: *Logistics and transport companies. Expectations and opportunities at the leading edge of corporate social responsibility*, http://www.commddev.org/files/1339_file_Logistics.pdf (dostęp: 15.09.2014).

Firmy logistyczne stoją zatem obecnie wobec konieczności ustosunkowania się do występujących współcześnie wyzwań związanych ze społecznymi oczekiwaniami wzięcia na siebie dużego zakresu obowiązków społecznych – zwłaszcza jeżeli chodzi o wpływ na środowisko naturalne i społeczne. W szerszym kontekście jest to pytanie o rolę zrównoważonego rozwoju w funkcjonowaniu tych organizacji.

Podjęcie działań w zakresie zrównoważonego rozwoju wymusza nieco inne spojrzenie na funkcje realizowane przez przedsiębiorstwo. Zrównoważony rozwój firmy logistycznej jest szansą na uzyskanie wartości dodanej w aspektach środowiskowych, ekonomicznych i społecznych, lecz również staje się dużym wyzwaniem.

Na poziomie organizacji wdrażanie zasad społecznej odpowiedzialności do logistyki (łańcucha dostaw) wiąże się z wieloma barierami. Do głównych barier można zaliczyć:

- brak zaangażowania naczelnego kierownictwa;
- brak świadomości konsumentów w kwestiach społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw;
- ograniczenia finansowe;
- brak dbałości o reputację firmy;
- brak świadomości szerszego kontekstu CSR;
- brak planowania strategicznego w obszarze CSR;
- niechęć ze strony partnerów do wdrażania społecznej odpowiedzialności;
- brak narzędzi do mierzenia korzyści z wdrożenia CSR.

Mimo istniejących ograniczeń praktyka pokazuje, że odpowiedzialne zarządzanie logistyką (łańcuchem dostaw) może przynieść realne korzyści partnerom relacji. Stąd wiele podmiotów gospodarczych decyduje się na monitorowanie procesów zachodzących we wszystkich ogniwach łańcucha dostaw. Wdrażane są także narzędzia oceny dostawców pod kątem spełniania przez nich kryteriów społecznych i środowiskowych, implementowane kodeksy etyczne i postępowania, procedury działania oraz zintegrowane programy oparte na ciągłym doskonaleniu²⁵.

6. ZAKOŃCZENIE

Jak wynika z podjętej analizy, zdecydowana większość firm logistycznych pozytywnie odpowiedziała na wyzwania współczesności, podejmując liczne działania w postaci zielonej logistyki – jeżeli chodzi o środowisko naturalne (zmniejszanie emisji gazów

²⁵ A. Rudnicka, *op. cit.*, s. 167.

cieplarnianych, logistyka odwrotna związana z recyklingiem i utylizacją produktów po fazie użytkowania), i działania społecznej odpowiedzialności biznesu – jeżeli chodzi o relacje ze społeczeństwem.

Duże zainteresowanie firm logistycznych zrównoważonym rozwojem wynika przede wszystkim z tego, że zrównoważony rozwój jest postrzegany jako źródło innowacji, zwłaszcza organizacyjnych i technologicznych, które przekładają się na zwiększone zyski. Jednocześnie postrzeganie przedsiębiorstwa logistycznego jako „zielonej” firmy skutkuje obniżeniem kosztów działalności gospodarczej i przyczynia się do wzmocnienia atutów marketingowych i reputacyjnych.

Firmy logistyczne w swej działalności mogą korzystać z wielu metod i środków przyczyniających się do rozwiązania nieraz trudnych kwestii ekologicznych i społecznych, zarówno w wymiarze lokalnym, jak i międzynarodowym. Należy się spodziewać, że branża logistyczna nadal będzie wdrażać zasady zrównoważonego rozwoju i podejmować działania społecznie odpowiedzialne na skalę odpowiadającą roli, jaką logistyka odgrywa we współczesnych systemach gospodarowania.

LITERATURA

- [1] *Accounting for Sustainability: Practical Insights*, red. A.G. Hopwood, J. Unerman, J. Fries, Earthscan, London 2010.
- [2] Badyda A.J., *Zagrożenia środowiskowe ze strony transportu*, „Nauka” 2010/4.
- [3] Carter C.R., Jennings M.M., *Logistics Social Responsibility: An Integrative Framework*, „Journal of Business Logistics” 23/1 (2002).
- [4] Coyle J.J., Bardi E.J., Langrey Jr. J.C., *Zarządzanie logistyczne*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2002.
- [5] Karwacka G., *Koncepcja społecznej odpowiedzialności w logistyce*, http://www.innowrota.pl/sites/default/files/images/G.Karwacka_2.pdf.
- [6] Korpus J., *Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw w obszarze kształtowania środowiska pracy*, Placet, Warszawa 2006.
- [7] Laska A., *Społeczna odpowiedzialność biznesu a konkurencyjność przedsiębiorstw w Unii Europejskiej*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej” 260, „Zarządzanie i Marketing” 16/1 (2009).
- [8] *Logistics and transport companies. Expectations and opportunities at the leading edge of corporate social responsibility*, http://www.commddev.org/files/1339_file_Logistics.pdf.
- [9] Maloni M.J., Brown M.E., *Corporate Social Responsibility in the Supply Chain: An Application in the Food Industry*, „Journal of Business Ethics” 2006/68.
- [10] Murphy P., Poist R.F., Braunschweig C.D., *Management of Environmental Issues in Logistics: current status and future potential*, „Transportation Journal” 34/1 (1994).
- [11] Rok B., *Odpowiedzialny biznes w nieodpowiedzialnym świecie*, Akademia Rozwoju Filantropii w Polsce. Forum Odpowiedzialnego Biznesu, Warszawa 2004.
- [12] Rudnicka A., *Odpowiedzialność społeczna w globalnych łańcuchach dostaw na przykładzie certyfikacji FairTrade*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Oeconomica” 2011/258.

- [13] *The Future Supply Chain 2016. Serving Consumers in a Sustainable Way*, report by GCI and Caggemini.
- [14] World Business Council for Sustainable Development, *Corporate Social Responsibility: Making Good Business Sense*, Geneva 2000.
- [15] World Business Council for Sustainable Development, *Corporate Social Responsibility: Meeting Changing Expectations*, Geneva 1999.
- [16] Złoch M., *Największe wyzwanie to ochrona środowiska, Raport – Odpowiedzialność logistycznego biznesu, „Logistyka a Jakość” marzec–kwiecień 2011.*
- [17] Złoch M., Kaliński J., *Logistycy są odpowiedzialni. Raport – Społeczna odpowiedzialność biznesu, „Logistyka a Jakość” marzec–kwiecień 2011.*
- [18] *Zrównoważona logistyka kierunkiem rozwoju*, <http://www.logistyczny.com.pl>.

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY OF LOGISTICS COMPANIES

The article analyzes the role and importance of corporate social responsibility (CSR) for the modern enterprise exemplified by logistics companies. The considerations were focused on the nature and scope of corporate social responsibility and methods of implementation in logistics companies the principles of sustainable development, in particular those of green logistics and corporate social responsibility in the sphere of relations with the social environment.

CSR is a concept in which companies voluntarily decide to support efforts for better society and cleaner environment. Is also understood as a continuous commitment of business to behave ethically and to promote economic development by improving the quality of life for employees, their families, communities and the entire societies. Following its policy contributes to the achievement of sustainable global development. Business practitioners and theoreticians are looking for ways to use the principles of corporate social responsibility in logistics.

CSR commitment in the logistics industry may result from three reasons. Firstly, from the broad economic context. Modern economy is global, in every respect, and companies that can grow must be active in a business activity among groups of suppliers and customers. Secondly, logistics is a strategic position between the other sectors, what gives a huge variety of companies and industries. Thirdly, logistics companies are under constant pressure from customers and society as the social responsibility should a permanent component of their strategy, which seems reasonable taking into account high competition in the market.

Practice shows that socially responsible logistics lies in the implementation of tools to assess suppliers in terms of meeting social and environmental criteria, implementation of codes of ethics and conduct, operating procedures and integrated programs based on continuous improvement.

Keywords: corporate social responsibility, logistics companies, socially responsible logistics, sustainable development, green logistics.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.58

Przesłano do redakcji: październik 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2014

Grzegorz LEW¹

WALORY INFORMACYJNE SPRAWOZDANIA FINANSOWEGO JEDNOSTEK MIKRO

Wynik finansowy jest podstawowym miernikiem efektywności prowadzenia działalności gospodarczej. Aby skutecznie zarządzać wynikiem finansowym niezbędne są informacje na temat elementów wpływających na jego postać i zmiany. Tymi informacjami są informacje dotyczące przychodów i kosztów. Zakres merytoryczny kont księgowych jest często zdeterminowany potrzebami sprawozdawczymi. A zatem o tym co jest ewidencjonowane na kontach księgowych decyduje często postać sprawozdań finansowych, które zobowiązana jest sporządzać dana jednostka gospodarcza. Również osoby, które są osobami z zewnątrz, a są zainteresowane informacjami o sytuacji finansowej, wynikach działalności oraz zmianach sytuacji finansowej jednostki gospodarczej są skazane na korzystanie z tych informacji, które dana jednostka im przekaze. Syntetycznym zestawieniem elementów kształtujących wynik finansowy jest sprawozdanie finansowe. Zadaniem sprawozdań finansowych jednostek gospodarczych jest informowanie zainteresowanych podmiotów i osób o sytuacji finansowej, wynikach działalności oraz zmianach sytuacji finansowej jednostki gospodarczej. Nowelizacja ustawy o rachunkowości wprowadziła pojęcie jednostki mikro i nowy uproszczony wzór sprawozdania finansowego dla tego typu jednostek. Zmiana ta ma na celu dostosowanie szczegółowości informacji prezentowanych w sprawozdaniu finansowym do rozmiarów prowadzenia działalności gospodarczej. Sprawozdania finansowe mikro jednostek są mocno uproszczone. Powoduje to istotny spadek walorów informacyjnych tych sprawozdań. Problemem, który się pojawia jest możliwość zaspokojenia potrzeb informacyjnych różnych adresatów takich sprawozdań finansowych. Celem artykułu jest poddanie krótkiej analizie zakresu ujawnień informacji zawartych w sprawozdaniach finansowych mikrojednostek i ich wykorzystaniu do celów zarządczych.

Słowa kluczowe: sprawozdanie finansowe, mikro jednostka, rachunkowość.

1. WPROWADZENIE

Jednostki gospodarcze działające na rynku, niezależnie od skali prowadzonej działalności gospodarczej za główny swój krótkoterminowy cel uważają zysk finansowy, a w długim czasie – wzrost wartości przedsiębiorstwa dla właścicieli. Funkcję celu dotyczącego maksymalizacji zysku można przedstawić za pomocą wzoru:

$$WF = P - K \rightarrow \text{maksimum} \quad (1)$$

gdzie:

WF – wynik finansowy,

P – przychody z działalności gospodarczej,

K – koszty prowadzenia działalności gospodarczej.

---

¹ Dr inż. Grzegorz Lew, Zakład Finansów i Bankowości, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, ul. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, tel. (017) 865-19-14, e-mail: lewgrzes@prz.edu.pl

W celu maksymalizacji wartości zysku przedsiębiorstwa optymalizują w procesach zarządczych wartości przychodów (starając się je maksymalizować) i kosztów (starając się je minimalizować). W celu zarządzania tymi zmiennymi przedsiębiorstwa potrzebują wiarygodnych, rzetelnych i aktualnych informacji zarówno o przychodach, jak i kosztach uzyskiwanych lub ponoszonych podczas działań, które wykonują w trakcie prowadzenia działalności gospodarczej.

Kluczową rolę w przekazywaniu niezbędnych informacji potrzebnych do zarządzania przychodami i kosztami, a co za tym idzie – wynikiem finansowym odgrywa rachunkowość finansowa. „Produktem finalnym” rachunkowości finansowej są sprawozdania finansowe, które w sformalizowany sposób komunikują podmiotom i osobom zainteresowanym dane na temat sytuacji finansowej, wyników działalności oraz zmian sytuacji finansowej jednostki gospodarczej.

Dzięki temu, że przy sporządzaniu sprawozdań finansowych przestrzega się ustalonych w przepisach prawnych zasad, można je również wykorzystać do porównywania² sytuacji finansowej, wyników działalności oraz zmian sytuacji finansowej różnych jednostek działających w interesującym ich użytkowników segmencie rynku lub branży. Sprawozdanie finansowe jest narzędziem pozwalającym na szybką analizę danych finansowych, które przedstawia w uporządkowany, syntetyczny sposób. Konstrukcja sprawozdań finansowych zdeterminowana jest wymogami prawnymi zawartymi zarówno w regulacjach krajowych, jak i międzynarodowych.

W praktyce istnieje wielu adresatów informacji zawartych w sprawozdaniach finansowych jednostek gospodarczych. Przede wszystkim są to podmioty zewnętrzne, takie jak: urząd statystyczny, urzędy skarbowe, samorządy lokalne, banki, potencjalni i obecni inwestorzy oraz interesariusze wewnętrzni, czyli właściciele i zarządzający tymi jednostkami. W większości wypadków zgłaszają oni zapotrzebowanie na informacje o relatywnie dużym poziomie agregacji, prezentujące w syntetyczny sposób potrzebne im informacje.

W celu zaspokojenia podstawowych potrzeb informacyjnych, zwłaszcza zewnętrznych adresatów, wystarczające są sprawozdania finansowe, których zawartość merytoryczna przedstawiona jest w załączniku 1 do ustawy o rachunkowości³. Środowisko polskich przedsiębiorców ciągle postuluje o upraszczanie przepisów regulujących zasady prowadzenia działalności gospodarczej w Polsce. Ustawodawca, wychodząc naprzeciw tym postulatom, co jakiś czas wprowadza różne zmiany w polskim prawie gospodarczym, które mają „ułatwić życie” przedsiębiorcom. Niestety spora część tych zmian ma charakter ilościowy, a nie jakościowy, co dzięki weryfikacji tych zmian w praktyce można określić mianem „psucia”, w różnym rozumieniu tego słowa, prawa.

W roku 2014 w ustawie o rachunkowości wprowadzono pojęcie jednostki mikro (mikrojednostki⁴) i w konsekwencji tego wprowadzono pewne uproszczenia ich

² *Sprawozdanie finansowe według polskich i międzynarodowych standardów rachunkowości*, red. G.K. Świdorska, W. Więclaw, Difin, Warszawa 2012, s. 60.

³ Ustawa z 29 września 1994 r. o rachunkowości DzU 2013, poz. 330 ze zm.

⁴ Według Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/34/UE z 26 czerwca 2013 r. w sprawie rocznych sprawozdań finansowych, skonsolidowanych sprawozdań finansowych i powiązanych sprawozdań niektórych rodzajów jednostek, zmieniającą dyrektywę Parlamentu Europejskiego i

dotyczące. Podstawową zmianą było wprowadzenie załącznika 4 do tej ustawy określającej postać uproszczonego sprawozdania finansowego dla tego typu jednostek gospodarczych.

Celem artykułu jest poddanie krótkiej analizie zakresu ujawnień informacji zawartych w sprawozdaniach finansowych mikrojednostek i ich wykorzystaniu do celów zarządczych. W tym wypadku z celem zarządczym wykorzystania sprawozdania finansowego mamy do czynienia w sytuacji inicjowania podejmowania decyzji na podstawie informacji zawartych w tym sprawozdaniu finansowym. Od jakości i sposobu prezentacji informacji w sprawozdaniu finansowym uzależniona jest forma decyzji podjętych na podstawie tych informacji.

2. POJĘCIE MIKRO JEDNOSTKI W REGULACJACH PRAWNYCH

Definicja mikrojednostki w uregulowaniach międzynarodowych zawarta jest w Dyrektywie Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/34/UE⁵. Artykuł 3, ust. 1 dyrektywy określa mikrojednostki jako jednostki, które na dzień bilansowy nie przekraczają limitów w przypadku co najmniej dwóch z trzech następujących kryteriów:

- a) suma bilansowa: 350 000 euro,
- b) przychody netto ze sprzedaży: 700 000 euro,
- c) średnia liczba zatrudnionych w roku obrotowym: 10 osób.

Z kolei ustawa o rachunkowości⁶ w swoim art. 3, ust. 1a pod pojęciem mikrojednostki rozumie:

- 1) spółki handlowe, z wyłączeniem wymienionych w art. 2, ust. 1, pkt. 2, jeżeli w roku obrotowym, za który sporządzają sprawozdanie finansowe, oraz w roku poprzedzającym ten rok obrotowy, a w wypadku jednostek rozpoczynających działalność w roku obrotowym, w którym rozpoczęły działalność, nie przekroczyły co najmniej dwóch z następujących trzech wielkości:
  - a) 1 500 000 zł – w wypadku sumy aktywów bilansu na koniec roku obrotowego,
  - b) 3 000 000 zł – w wypadku przychodów netto ze sprzedaży towarów i produktów za rok obrotowy,
  - c) 10 osób – w wypadku średniorocznego zatrudnienia w przeliczeniu na pełne etaty,
- 2) stowarzyszenia, związki zawodowe, organizacje pracodawców, izby gospodarcze, fundacje, przedstawicielstwa przedsiębiorców zagranicznych, w rozumieniu przepisów o swobodzie działalności gospodarczej, społeczno-zawodowe organizacje rolników, organizacje samorządu zawodowego, organizacje samorządu gospodarczego rzemiosła i Polskie Biuro Ubezpieczycieli Komunikacyjnych – jeżeli nie prowadzą działalności gospodarczej,
- 3) osoby fizyczne, spółki cywilne osób fizycznych, spółki jawne osób fizycznych oraz spółki partnerskie, jeżeli przychody netto tych jednostek ze sprzedaży towarów, produktów i operacji finansowych wyniosły równowartość w walucie polskiej nie mniej niż 1 200 000 euro i nie więcej niż 2 000 000 euro za poprzedni

---

Rady 2006/43/WE oraz uchylająca dyrektywy Rady 78/660/EWG i 83/349/EWG, Dz.U.U.E.L. 2013 nr 182, s. 19.

⁵ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/34/UE...

⁶ Ustawa z 29 września 1994 r. o rachunkowości...

rok obrotowy, a w wypadku jednostek rozpoczynających działalność albo prowadzenie ksiąg rachunkowych w sposób określony ustawą – w roku obrotowym, w którym rozpoczęły działalność albo prowadzenie ksiąg rachunkowych w sposób określony ustawą.

Z przytoczonych definicji wynika, że w rozumieniu prawa polskiego pod pojęciem mikrojednostek rozumie się szerszy zakres podmiotów niż wynika to z uregulowań unijnych. Jest to zrozumiałe, ponieważ poszczególne państwa członkowskie Unii Europejskiej w swoich uregulowaniach prawnych mają prawo – i z niego korzystają – do uszczegółowienia przepisów unijnych, jeżeli tylko te nie stoją w sprzeczności z uregulowaniami UE.

3. ZAWARTOŚĆ INFORMACYJNA SPRAWOZDANIA FINANSOWEGO MIKROJEDNOSTEK

Dyrektywa 2013/34/UE⁷ określa, że roczne sprawozdanie finansowe stanowi złożoną całość składającą się, w wypadku każdej jednostki, z co najmniej następujących elementów: bilansu, rachunku zysków i strat oraz informacji dodatkowej do sprawozdania finansowego, poprzedzone ogólnymi informacjami, takimi jak między innymi nazwa jednostki.

Postać bilansu sprowadza się do prezentacji pozycji oznaczonych literami we wzorze bilansu określonego w załącznikach III lub IV do dyrektywy, o ile dane pozycje mają zastosowanie, czyli w wypadku dotyczącym ujęcia w ewidencji księgowej wartości, które należy wykazać w tych pozycjach. Postać bilansu dla mikrojednostek przewidziana przez dyrektywę przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Wzór bilansu dla mikrojednostek

Aktywa	Pasywa
A. Aktywa trwałe	A. Kapitał własny
B. Aktywa obrotowe	B. Rezerwy na zobowiązania
	C. Zobowiązania
	D. Rozliczenia międzyokresowe kosztów i przychodów
Aktywa razem:	Pasywa razem:

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/34/UE z 26 czerwca 2013 r. w sprawie rocznych sprawozdań finansowych, skonsolidowanych sprawozdań finansowych i powiązanych sprawozdań niektórych rodzajów jednostek, zmieniającą dyrektywę Parlamentu Europejskiego i Rady 2006/43/WE oraz uchylającą dyrektywy Rady 78/660/EWG i 83/349/EWG, Dz.U.U.E.L. 2013 nr 182.

W przedstawionym bilansie mikrojednostki prezentują bardzo ograniczony zakres informacji. Dyrektywa 2013/34/UE⁸ pozwala również mikrojednostkom pominąć informację dotyczącą rozliczeń międzyokresowych kosztów i przychodów, co dodatkowo ogranicza obligatoryjny zakres ujawnień w bilansie.

W wypadku rachunku zysków i strat przepisy te pozwalają na prezentację skróconego rachunku zysków i strat, który wykazuje oddzielnie następujące pozycje, o ile wystąpiły w danej mikrojednostce:

⁷ Art. 4, ust. 1 Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/34/UE...

⁸ Art. 36, ust. 1 Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/34/UE...

- 1) przychody netto ze sprzedaży,
- 2) pozostałe przychody,
- 3) koszt surowców i materiałów,
- 4) koszty osobowe,
- 5) korekty wartości,
- 6) pozostałe koszty,
- 7) podatki,
- 8) zysk lub strata.

W informacji dodatkowej do sprawozdania finansowego wszystkie jednostki ujawniają następujące informacje, jeżeli informacje te wystąpiły⁹:

- a) przyjęte zasady polityki rachunkowości,
- b) zmiany w kapitale z aktualizacji wyceny, w wypadku gdy aktywa trwałe są wyceniane według wartości zaktualizowanej,
- c) założenia do wyceny oraz zmiany dokonane, w wypadku gdy instrumenty finansowe lub składniki aktywów niebędące instrumentami finansowymi są wyceniane według wartości godziwej,
- d) całkowitą kwotę wszelkich zobowiązań finansowych, gwarancji i poręczeń lub zobowiązań warunkowych nieuwzględnionych w bilansie, ze wskazaniem charakteru i formy wierzytelności zabezpieczonych rzeczowo, wszelkie zobowiązania dotyczące emerytur oraz jednostek powiązanych lub stowarzyszonych są ujawniane odrębnie,
- e) kwotę zaliczek i kredytów udzielonych członkom organów administrujących, zarządzających i nadzorujących, ze wskazaniem oprocentowania, głównych warunków oraz wszelkich kwot spłaconych, odpisanych lub umorzonych, a także zobowiązań zaciągniętych w ich imieniu tytułem gwarancji i poręczeń wszelkiego rodzaju, ze wskazaniem kwoty ogółem dla każdej kategorii,
- f) kwotę i charakter poszczególnych pozycji przychodów lub kosztów o wyjątkowej wielkości lub nadzwyczajnym charakterze,
- g) kwoty zobowiązań finansowych jednostki, które staną się wymagalne po upływie ponad pięciu lat, oraz wszystkie wierzytelności jednostki zabezpieczone rzeczowo przez jednostkę, ze wskazaniem charakteru i formy zabezpieczenia,
- h) średnią liczbę zatrudnionych w roku obrotowym.

Dodatkowo dyrektywa zawiera możliwość zwolnienia mikrojednostek z obowiązku sporządzania informacji dodatkowej, jeżeli wszelkie wymagane informacje zostaną ujawnione w przypisach do bilansu. Zawartość merytoryczna poszczególnych elementów sprawozdania finansowego dla mikrojednostek odznacza się większym stopniem syntetyczności niż w wypadku sprawozdań finansowych innych jednostek, prowadzących działalność gospodarczą w większym rozmiarze. Podstawowym argumentem przemawiającym na korzyść takiej szczegółowości prezentowanych informacji jest jej dostosowanie do rozmiarów prowadzonej działalności.

W ustawie o rachunkowości¹⁰ podejście do zakresu prezentacji informacji w sprawozdaniu finansowym mikrojednostek jest bardzo podobne. Jednak występują istotne różnice, które powodują konieczność zaprezentowania tych sprawozdań w celu porównania ich zakresu informacyjnego.

⁹ Art. 16, ust. 1 Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/34/UE...

¹⁰ Ustawa z 29 września 1994 r. o rachunkowości...

Ustawa o rachunkowości określa, że w zakres sprawozdania finansowego mikrojednostki wchodzi:

- 1) informacja ogólna,
- 2) bilans,
- 3) informacje uzupełniające do bilansu,
- 4) rachunek zysków i strat.

Informacje ogólne powinny zawierać dane, które dotyczą prezentacji:

- 1) firmy, siedziby i adresu albo miejsca zamieszkania i adresu oraz numeru we właściwym rejestrze sądowym lub ewidencji,
- 2) wskazania czasu trwania działalności jednostki, jeżeli jest ograniczony,
- 3) wskazania okresu objętego sprawozdaniem finansowym,
- 4) wskazania zastosowanych zasad rachunkowości przewidzianych dla jednostek mikro z wyszczególnieniem wybranych uproszczeń,
- 5) wskazania, czy sprawozdanie finansowe zostało sporządzone przy założeniu kontynuowania działalności gospodarczej przez jednostkę w dającej się przewidzieć przyszłości oraz czy nie istnieją okoliczności wskazujące na zagrożenie kontynuowania przez nią działalności,
- 6) omówienia przyjętych zasad (polityki) rachunkowości, w tym metod wyceny aktywów i pasywów (także amortyzacji), pomiaru wyniku finansowego oraz sposobu sporządzenia sprawozdania finansowego w zakresie, w jakim ustawa pozostawia jednostce prawo wyboru.

Część informacji prezentowanych w tej części polskiego sprawozdania finansowego mikrojednostek ma odzwierciedlenie w informacji dodatkowej wynikającej z przepisów międzynarodowych.

Bilans w sprawozdaniu finansowym mikrojednostki według ustawy o rachunkowości zaprezentowano w tabeli 2.

Tabela 2. Wzór bilansu dla mikrojednostek

AKTYWA	PASYWA
A. Aktywa trwałe, w tym środki trwałe B. Aktywa obrotowe, w tym: – zapasy – należności krótkoterminowe	A. Kapitał (fundusz) własny, w tym: – kapitał (fundusz) podstawowy – należne wpłaty na kapitał podstawowy (wielkość ujemna) B. Zobowiązania i rezerwy na zobowiązania, w tym: – rezerwy na zobowiązania – zobowiązania z tytułu kredytów i pożyczek
Aktywa razem:	Pasywa razem:

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Ustawa z 29 września 1994 r. o rachunkowości DzU 2013, poz. 330 ze zm.

Postać tego wzoru bilansu jest obszerniejsza od tego, który jest wymagany przez przepisy międzynarodowe.

Z kolei informacje dodatkowe, które w ustawie o rachunkowości przyjmują nazwę informacji uzupełniających do bilansu, powinny zawierać:

- 1) kwotę wszelkich zobowiązań finansowych, w tym z tytułu dłużnych instrumentów finansowych, gwarancji i poręczeń lub zobowiązań warunkowych

- nieuwzględnionych w bilansie, ze wskazaniem charakteru i formy wierzytelności zabezpieczonych rzeczowo; wszelkie zobowiązania dotyczące emerytur oraz jednostek powiązanych lub stowarzyszonych są ujawniane odrębnie,
- 2) kwotę zaliczek i kredytów udzielonych członkom organów administrujących, zarządzających i nadzorujących, ze wskazaniem oprocentowania, głównych warunków oraz wszelkich kwot spłaconych, odpisanych lub umorzonych, a także zobowiązań zaciągniętych w ich imieniu tytułem gwarancji i poręczeń wszelkiego rodzaju, ze wskazaniem kwoty ogółem dla każdej kategorii,
  - 3) udziały (akcje) własne, w tym:
    - a) przyczyny nabycia udziałów (akcji) własnych dokonanego w roku obrotowym,
    - b) liczbę i wartość nominalną nabytych oraz zbytych w roku obrotowym udziałów (akcji), a w wypadku braku wartości nominalnej, ich wartość księgową, jak też część kapitału podstawowego, którą te udziały (akcje) reprezentują,
    - c) w wypadku nabycia lub zbycia odpłatnego – równowartość tych udziałów (akcji),
    - d) liczbę i wartość nominalną lub – w razie braku wartości nominalnej – wartość księgową wszystkich udziałów (akcji) nabytych i zatrzymanych, jak również część kapitału podstawowego, którą te udziały (akcje) reprezentują.

Wzór ostatniego elementu sprawozdania finansowego mikrojednostek, czyli rachunku zysków i strat w wersji minimalnej, określony jest w postaci:

- A. Przychody podstawowej działalności operacyjnej i zrównane z nimi, w tym:
  - zmiana stanu produktów (zwiększenie – wartość dodatnia, zmniejszenie – wartość ujemna),
- B. Koszty podstawowej działalności operacyjnej:
  - I. Amortyzacja,
  - II. Zużycie materiałów i energii,
  - III. Wynagrodzenia, ubezpieczenia społeczne i inne świadczenia,
  - IV. Pozostałe koszty,
- C. Pozostałe przychody i zyski, w tym aktualizacja wartości aktywów,
- D. Pozostałe koszty i straty, w tym aktualizacja wartości aktywów,
- E. Podatek dochodowy,
- F. Zysk/strata netto ($A - B + C - D - E$)
(dla jednostek mikro nieprowadzących działalności gospodarczej) lub
- G. Wynik finansowy netto ogółem ($A - B + C - D - E$), w tym:
  - I. Nadwyżka przychodów nad kosztami (wartość dodatnia),
  - II. Nadwyżka kosztów nad przychodami (wartość ujemna).

Również w wypadku rachunku zysków i strat zakres ujawnień wynikający z ustawy o rachunkowości jest szerszy niż w rachunku zysków i strat unormowanym przez dyrektywę Unii Europejskiej. A zatem można stwierdzić, że sprawozdania finansowe mikrojednostek zarówno w normach polskich, jak i zagranicznych niewiele się od siebie różnią. Potwierdza to również podobne potraktowanie sprawozdania mikrojednostek w Międzynarodowych Standardach Sprawozdawczości Finansowej¹¹. Zasady te także

¹¹ *Międzynarodowy Standard Sprawozdawczości Finansowej dla Małych i Średnich Przedsiębiorstw*, IASCF, SKwP, KIBR, Warszawa 2011.

niewiele się różnią od tych zawartych w ustawie o rachunkowości i dyrektywie 2013/34/UE.

4. OCENA MOŻLIWOŚCI WYKORZYSTANIA INFORMACJI ZAWARTYCH W SPRAWOZDANIACH FINANSOWYCH MIKROJEDNOSTEK

Z powodu niedużych różnic w konstrukcji i zakresie ujawnień w sprawozdaniach finansowych mikrojednostek uregulowanych w przepisach międzynarodowych i krajowych dalsza część rozważań koncentrować się będzie na sprawozdaniu finansowym mikrojednostki, które zostało przedstawione w ustawie o rachunkowości.

Ustawodawca dał organom zatwierdzającym w mikrojednostkach możliwość wyboru sporządzania sprawozdania finansowego według załącznika 4 lub załącznika 1 ustawy o rachunkowości i to z możliwością ich rozszerzenia. W istotny sposób wpływa to na pojemność informacyjną sprawozdań finansowych sporządzanych w mikrojednostkach. A zatem wiąże się z tym, które jednostki gospodarcze będą skłonne skorzystać z daleko idących uproszczeń, dotyczących sprawozdawczości finansowej, a oferowanych przez załącznik 4 ustawy o rachunkowości.

Wydaje się, że w wielu jednostkach gospodarczych prowadzonych w mniejszym rozmiarze sprawozdawczość finansowa traktowana jest jako przykry obowiązek formalny, który nie wiadomo dlaczego, został zawarty w ustawie o rachunkowości. Cały dział księgowy traktowany jest jako miejsce powstawania kosztów, które nie generuje dla przedsiębiorstwa żadnej wartości dodanej, poza koniecznym ustaleniem dochodu do opodatkowania, który to obowiązek powstaje na podstawie odrębnych przepisów niewynikających z ustawy o rachunkowości¹². A zatem – czy prowadzenie rachunkowości w takich jednostkach ma sens, jeżeli sprawozdania finansowego nikt nie czyta, nie analizuje i nie wyciąga na jego podstawie wniosków. Może warto, w sytuacji kiedy ustawodawca uzasadnia wprowadzone zmiany dotyczące mikrojednostek ułatwieniami dla przedsiębiorców, rozważyć dokonanie rzeczywistego uproszczenia i wyłączenia z obowiązku stosowania ustawy o rachunkowości tych jednostek, które nie spełniają warunków 64 artykułu ustawy o rachunkowości. W artykule tym przedstawiono jednostki, których roczne sprawozdanie finansowe podlega obowiązkowemu badaniu przez biegłego rewidenta. W jednostkach, które nie spełniają wymogów tego artykułu, w świetle obowiązujących przepisów nigdy nie dokonuje się badania sprawozdania. W tej sytuacji pojawia się pytanie, co powoduje, że w tych jednostkach prowadzona jest rachunkowość na zasadach ustalonych przez ustawę o rachunkowości, a nie według zasad podatkowych.

Jedną z możliwych odpowiedzi może być stwierdzenie, które wskazuje na możliwości zarządczego wykorzystania informacji płynących ze sprawozdania finansowego. Te potrzeby usprawiedliwiają zdecydowanie szerszy zakres ujawnień w sprawozdawczości finansowej niż w ewidencjach podatkowych. Najbardziej rozwiniętą formą ewidencji podatkowych jest Podatkowa księga przychodów i rozchodów¹³, która przychody prezentuje w dwóch kategoriach, a koszty w czterech. Przez wielu jej użytkowników

¹² Obowiązek ten wynika z ustawy z 15 lutego 1992 r. o podatku dochodowym od osób prawnych DzU 2014, poz. 851 ze zm. lub ustawy z 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych DzU 2012, poz. 361 ze zm.

¹³ Rozporządzenie Ministra Finansów z 26 sierpnia 2003 r. w sprawie prowadzenia podatkowej księgi przychodów i rozchodów DzU 2014, poz. 1037 ze zm.

uważana jako zupełnie niewystarczająca dla celów zarządczych, z powodu ubożego zakresu informacyjnego.

W takim razie należy się zastanowić, czy uproszczenia w sprawozdawczości finansowej dotyczące nowo wprowadzonych mikrojednostek zmierzają w dobrą stronę. Czy może jest to zmiana ilościowa, a nie jakościowa. Przecież w dobie powszechnego wykorzystywania systemów informatycznych do ewidencji księgowej sporządzenie nawet rozbudowanego sprawozdania finansowego nie nastęrcza relatywnie większego problemu.

W bilansie mikrojednostki aktywa przedstawiane są w trzech kategoriach: środki trwałe, bez uwzględnienia środków trwałych w budowie i zaliczek na nie, zapasy oraz należności krótkoterminowe. W aktywach trwałych nie ma wyodrębnienia należności długoterminowych, a w aktywach obrotowych brak niezwykle istotnej pozycji dotyczącej należności z tytułu dostaw i usług, która powinna być wyodrębniona z pozycji należności krótkoterminowe. W pasywach wręcz zdumiewa brak pozycji wynik finansowy, który co prawda, można odczytać z rachunku zysków i strat, ale taka sama wartość wyniku finansowego w bilansie oraz rachunku zysków i strat jest formą kontroli poprawności sporządzenia sprawozdania finansowego oraz istotną informacją dotyczącą jego stosunku do kapitałów własnych, kapitałów ogółem czy aktywów.

Braki te nie są uzupełnione w informacji uzupełniającej. Informacja uzupełniająca wymaga ujawniania danych dotyczących zobowiązań finansowych, gwarancji, poręczeń, kredytów, zaliczek udzielanych członkom organów stanowiących w jednostce, czy o udziałach lub akcjach własnych. Wątpliwe wydaje się powszechne występowanie tych danych w jednostkach mikro, które przecież działalność gospodarczą prowadzą w niewielkim zakresie.

Rachunek zysków i strat zaczyna wartość, którą ustala się umownie poprzez dokonanie korekty przychodów ze sprzedaży produktów, towarów i materiałów o różnicę między stanem zapasów produktów i czynnych oraz biernych rozliczeń międzyokresowych kosztów na początek i koniec roku oraz odjęcia kosztów wytworzenia produktów na własne potrzeby. Takie podejście do prezentacji jednej z najistotniejszych pozycji, jaką jest przychód ze sprzedaży produktów lub towarów, wydaje się niewłaściwe. Tak zagregowane informacje o przychodach są mało przydatne do ich analizy. Koszty prezentuje się w scalonej wersji, dotyczącej tylko kluczowych kosztów, co samo w sobie jest istotną informacją, lecz w celach zarządczych zbyt ubogą.

5. WNIOSKI

Podsumowując, należy stwierdzić, że zmiany te chociaż oczekiwane przez przedsiębiorców, którzy w rzeczywistości nie korzystają z informacji zawartych w sprawozdaniach finansowych, nie są zmianami optymalnymi. Przydatność zarządcza tak skonstruowanych sprawozdań finansowych jest znikoma. A zatem dla celów zarządczych jednostki spełniające warunki zakwalifikowania ich do jednostek mikro powinny rozważyć możliwość sporządzania sprawozdania finansowego według załącznika 1 do ustawy o rachunkowości lub istotnego rozwińnięcia zakresu informacyjnego sprawozdania finansowego dla mikrojednostki. Zapewne lepszym rozwiązaniem byłoby zwolnienie większej liczby jednostek gospodarczych z obowiązku prowadzenia rachunkowości na rzecz ewidencji podatkowych niż komplikowanie zasad rachunkowości przez wprowadzanie kolejnej kategorii jednostek, których sprawozdanie finansowe i tak przecież nie jest kontrolowane przez biegłych rewidentów pod kątem zgodności z ustawą o rachunkowości.

LITERATURA

- [1] Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/34/UE z 26 czerwca 2013 r. w sprawie rocznych sprawozdań finansowych, skonsolidowanych sprawozdań finansowych i powiązanych sprawozdań niektórych rodzajów jednostek, zmieniająca dyrektywę Parlamentu Europejskiego i Rady 2006/43/WE oraz uchylająca dyrektywy Rady 78/660/EWG i 83/349/EWG, Dz.U.UE.L. 2013 nr 182, s. 19.
- [2] *Międzynarodowy Standard Sprawozdawczości Finansowej dla Małych i Średnich Przedsiębiorstw*, IASCF, SKwP, KIBR, Warszawa 2011.
- [3] Rozporządzenie Ministra Finansów z 26 sierpnia 2003 r. w sprawie prowadzenia podatkowej księgi przychodów i rozchodów DzU 2014, poz. 1037 ze zm.
- [4] *Sprawozdanie finansowe według polskich i międzynarodowych standardów rachunkowości*, red. G.K. Świdarska, W. Więclaw, Difin, Warszawa 2012, s. 60.
- [5] Ustawa z 15 lutego 1992 r. o podatku dochodowym od osób prawnych DzU 2014, poz. 851 ze zm.
- [6] Ustawa z 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych DzU 2012, poz. 361 ze zm.
- [7] Ustawa z 29 września 1994 r. o rachunkowości DzU 2013, poz. 330 ze zm.

INFORMATIONAL VALUES OF FINANCIAL STATEMENTS OF THE MICRO ENTITIES

The financial result is a basic measure of the efficiency of doing business. To effectively manage financial results, information on the elements affecting this form and change is essential. This information is information about income and expenses. People who are outsiders, and are interested in information about the financial position, results of operations and changes in financial position of the entity are doomed to the use of this information, which will provide them the entity. Synthetic collection of elements of the financial results is the financial statement. The task of the financial statements of a business entity is to inform interested stakeholders and people of financial position, about the results of operations and changes in financial position of the entity. The amendment to the Accounting Act introduced the concept of micro units and a new simplified model of financial statements for these types of units. This change is intended to bring the detail of the information presented in the financial statement to the size of business. The financial statements of micro-entities are highly simplified. This results in a significant decrease in value of information on these statements. The problem that arises is the ability to meet the information needs of different recipients of such financial statements. The aim of this article is to undergo a brief analysis of the scope of the disclosure of the information contained in the financial statements micro entities and their use for the purpose of management.

Keywords: financial statements, micro unit, accounting.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.59

Przesłano do redakcji: październik 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2014

Marcin MERKWA¹

U ŹRÓDEŁ NOWOŻYTNEGO ROZUMIENIA PRAW JEDNOSTKI NA PRZYKŁADZIE KONCEPCJI UPRAWNIENÍ NATURALNYCH THOMASA HOBBSA

W artykule podjęto próbę scharakteryzowania kluczowych elementów nowożytnego rozumienia uprawnień jednostki na przykładzie doktryny Thomasa Hobbesa. Pierwsza część pracy stanowi wskazanie konstytutywnych elementów nowożytności, ze szczególnym uwzględnieniem nowożytnego modelu prawa natury. Posłużono się w tej części proponowanym, między innymi przez Norberto Bobbio, rozróżnieniem dwóch pojęciowych modeli prawa naturalnego. Wskazano również wpływ kartezjańskiego sposobu postrzegania świata na rozwój doktryny uprawnień naturalnych. Druga część pracy stanowi analizę doktryny uprawnień naturalnych Hobbesa. W części tej omówiono zarówno samo pojęcie uprawnień naturalnego, jak i sposób pojmowania prawa natury przez angielskiego filozofa. Starano się wykazać, że dorobek myśliciela może zostać uznany za kamień milowy w procesie zerwania z arystotelesowską tradycją postrzegania człowieka i świata. Takie twierdzenie zostaje uprawnione między innymi dzięki przeciwstawieniu koncepcji uprawnień naturalnych nakazom prawa natury. Zwrócono również uwagę na proces transformacji omawianych uprawnień w uprawnienia, które mają przysługiwać, wedle Hobbesa, suwerenowi. Mechanizm powstawania społeczności państwowej przedstawiono z perspektywy kartezjanizmu Hobbesa, co pozwoliło na ukazanie owej transformacji przez pryzmat ruchu, będącego jednym z podstawowych aspektów doktryny myśliciela. W ostatniej części wskazano również, że podstawowe uprawnienia jednostek nie mogą zostać, w doktrynie analizowanego myśliciela, przeniesione i taki sposób ich postrzegania pozwala uznać dorobek Hobbesa za istotny w rozwoju koncepcji fundamentalnych praw przysługujących jednostce.

Słowa kluczowe: uprawnienia naturalne, uprawnienia, Thomas Hobbes.

1. KONSTITUTYWNE ELEMENTY NOWOŻYTNOŚCI

Za idee, które ukonstytuowały nowożytną teorię polityki i odcisnęły znaczące piętno na wieku XVI i w początkach XVII, uznaje się takie koncepty jak umowa społeczna, głosowanie większościowe, reprezentacja polityczna, wola powszechna i wreszcie naturalne i polityczne uprawnienia (*natural and political subjective-rights*). Określenie granicy między nowożytnością a czasami przednowożytnymi jest istotne między innymi ze względu na fakt, że takie rozróżnienie konstatuje „semantykę społeczeństwa nowożytnego”². Jak zauważa Daniele Stasi nowożytnością powszechnie określa się okres,

---

¹ Mgr Marcin Merkwa, Katedra Prawa i Administracji, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, Al. Powstańców Warszawy 6, 35-959 Rzeszów, tel. 17 865 10 63, e-mail: mmerkwa@prz.edu.pl

² D. Stasi, *Filozofia porządku polityczno-prawnego w nowożytności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 59.

w którym kluczową rolę odgrywały odkrycia geograficzne, rozwój nauki czy też zakończenie jedności religijnej i politycznej. Okres przednowożytny, pokrywający się z epoką średniowiecza, cechują podporządkowanie wiedzy objawieniu boskiemu i jedność, mającą swe źródła w Bogu³. W kontekście rozpatrywanego w tej pracy problemu kluczowe wydaje się wskazanie cesury między średniowieczem a nowożytnością na podstawie rozróżnienia między nowożytnymi ideami prawa naturalnego a konceptami wyrosłymi w ramach myślenia chrześcijańskiego. W takim ujęciu nowożytność jawić się będzie jako oderwanie się różnego rodzaju koncepcji od teologicznej podstawy, zawierającej idee, takie jak prawo natury czy też prawo boskie, zbawienie czy sprawiedliwość boska⁴.

Ciekawy sposób nakreślenia wspomnianej cesury prezentuje Bobbio. Analizując relacje między koncepcją prawa naturalnego a ideą państwa, Norberto Bobbio dokonuje rozróżnienia między nowożytnością a średniowieczem, które zasadza się na różnych sposobach określania fundamentów idei prawa naturalnego w tych dwóch epokach. W okresie średniowiecza dominował model określany przez Bobbio jako „arystotelesowski”, zgodnie z którym podstawą każdego społeczeństwa jest rodzina, która stanowi fundament dla większych społeczności, w tym dla doskonałego zrzeczenia, jakim jest *polis*. Drugi z modeli teorii prawa naturalnego, którego istotę stanowi uznanie dychotomii między stanem natury a cywilizowanym społeczeństwem, zdominował filozofię polityki od Hobbesa, przez Locke’a i Kanta, aż do Hegla⁵.

Jak zauważa Bobbio, ów drugi model zasadza się na fundamentalnym rozróżnieniu pomiędzy stanem natury a cywilizowanym społeczeństwem. Kluczowymi elementami dla tej konstrukcji pojęciowej jest, po pierwsze, wspomniany stan przedpaństwowy, będący punktem wyjścia dla wszelkich rozważań o państwie, jego powstaniu i podstawach istnienia. Kolejnym elementem jest przeciwstawienie stanu natury społeczeństwu – państwo jako organizacja społeczna jest antytezą stanu naturalnego. Podstawą, choć niewyłączną, stanu natury są poszczególne jednostki, które nawet jeśli nie żyją w społeczeństwie, to jednak są zdolne do procesu socjalizacji (mówiąc o tym, że jednostki nie są wyłączną podstawą stanu natury, Bobbio ma na myśli to, iż w omawianym stanie mogą istnieć naturalne zrzeczenia ludzi, takie jak chociażby rodzina). Stan natury jest ponadto zawsze przedstawiany jako okres wolności i równości, a przejście ludzkości od owego pierwotnego okresu w społeczeństwo, a więc zorganizowanie państwa, nie jest konieczne. Ten element charakterystyki jest uwypuklony w dziełach takich myślicieli jak Hobbes czy Locke – dobrowolne akty zrzeczenia jednostek, które są wyrazem woli opuszczenia stanu natury, pozwalają uznać społeczeństwo za sztuczny twór, wytwór nie natury, a kultury. Taki sposób określenia powstania organizacji państwowej każe również uznać zgodę za podstawę legitymacji zrzeczenia politycznego⁶.

Wskazanie konstytutywnych elementów nowożytnego modelu nie oznacza, że był to jednolity, powielany przez wszystkich autorów model opisywania organizacji państwowej. Bobbio zwraca uwagę, że w XVII i XVIII w. pojawiło się wiele wariacji

³ *Ibidem*, s. 69.

⁴ *From Irenaeus to Grotius: A Sourcebook in Christian Political Thoughts*, red. O. O'Donovan, J. Lockwood O'Donovan, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Cambridge 1999, s. 550.

⁵ N. Bobbio, *Thomas Hobbes and the Natural Law Tradition*, The University of Chicago Press, Chicago 1993, s. 1.

⁶ *Ibidem*, s. 2.

dotyczących zarówno stanu natury, jak i charakteru umowy społecznej. I tak na przykład niektórzy z myślicieli postrzegali ów stan jako fakt historyczny, podczas gdy inni uznawali go jedynie jako użyteczną fikcję, pozwalającą opisać naturę człowieka i sposób powstawania państwa. Ponadto był on postrzegany zarówno jako stan wojny, jak też jako stan pokoju, a jednostki w nim egzystujące jako pozostające bądź to w izolacji, bądź też w przedpaństwowych zrzeszeniach takich jak rodzina. *Pactum societatis*, a więc umowa zrzeszająca, nie we wszystkich teoriach była jedyną umową zawieraną przez jednostki. Niektórzy z myślicieli uznawali za konieczne zawarcie jeszcze umowy dodatkowej, *pactum subjectionis*, zawieranej między ludem a władcą. Ponadto często podnoszony był problem trwałości umowy społecznej, a więc możliwości wypowiedzenia posłuszeństwa panującemu władcy. Niezależnie jednak od tych modyfikacji – zauważa Bobbio – żadna z nich nie powodowała zmiany tych elementów, które uznane zostały za konstytutywne dla omawianego modelu⁷.

W opozycji do omawianej grupy idei znajduje się model, który można określić jako arystotelesowski. Arystoteles w *Polityce*, opisując sposób powstania państwa, stwierdza: „najpierw tedy konieczną jest rzeczą, aby się łączyły ze sobą istoty, które bez siebie istnieć nie mogą, a więc żeńska i męska w celu płodzenia [...]. Z obu tych wspólnot powstaje tedy najpierw dom, czyli rodzina [...]. Pierwsza wspólnota większej ilości rodzin dla zaspokojenia potrzeb, wychodzących poza dzień bieżący stanowi gminę wiejską [...]. Pełna w końcu wspólnota, stworzona z większej ilości gmin wiejskich, która niejako już osiągnęła kres wszechstronnej samowystarczalności, jest państwem; powstaje ono dla umożliwienia życia, a istnieje, aby życie było dobre”⁸. Model oparty na założeniu przyjętym przez Arystotelesa utrzymywał się aż do wieku XVII (na przykład Jan Bodin definiował państwo jako sprawiedliwy rząd na wieloma rodzinami⁹). Do kluczowych elementów modelu przednowożytnego należy zaliczyć przede wszystkim to, że rozstrzygnięcie o pochodzeniu państwa rozpoczynało się, pisze Bobbio, od konkretnego, historycznie zdeterminowanego rodzaju społeczności, jakim była rodzina. Ponadto państwo nie zostaje przeciwstawione rodzinie, stanowi jej ciągłość i pewną formę rozwoju. Stan natury nie jest stanem izolacji – to okres, który można określić jako „czas rodzin”. Konsekwencją tego jest również uznanie, że jednostki, nie żyjąc w alienacji, lecz we wspólnotach rodzinnych, od narodzin podlegają władzy, na przykład rodzicielskiej. Powstanie państwa w omawianym modelu nie jest następstwem dobrowolnej umowy, a ekspansji terytorialnej czy wzrostu populacji. Legitymacją władzy nie jest więc zgoda, a konieczność, natura rzeczy¹⁰.

Porównanie przytoczonych wcześniej elementów dwóch modeli pozwala wskazać na „wielkie dychotomie charakteryzujące rozwój filozofii polityki do Hegla”¹¹. Są to: racjonalistyczna lub socjologiczno-historyczna koncepcja państwa, uznanie państwa za antytezę bądź dopełnienie stanu naturalnego, atomistyczno-indywidualistyczna lub organicystyczna koncepcja państwa, wyidealizowana koncepcja stanu natury

⁷ *Ibidem*, s. 3–4.

⁸ Arystoteles, *Polityka*, tłum. L. Piotrowicz [w:] Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. I, Warszawa 2003, I, 1, 4–8.

⁹ J. Bodin, *Six Books of Commonwealth*, tłum. M.J. Tooley, I, I. Tekst dostępny na stronie: <http://www.constitution.org/bodin/bodin.txt> (data dostępu: 28.10.2014).

¹⁰ N. Bobbio, *op. cit.*, s. 8–9.

¹¹ *Ibidem*, s. 9.

(przejawiająca się w istnieniu w nim uprawnień naturalnych) lub realistyczny sposób postrzegania jednostek (jako zawsze żyjących w różnego rodzaju społecznościach, a więc z natury mających nierówną pozycję). Ponadto różnice związane są z umownym lub naturalistycznym określeniem podstawy państwa i określeniem legitymacji władzy w umowie lub – w wypadku modelu asystotelesowskiego – naturze rzeczy¹².

Nowożytnie („subiektywne”) rozumienie uprawnień, które przynioszą wieki XVI i XVII, wymagało zerwania z dorobkiem średniowiecza przede wszystkim w aspekcie postrzegania jednostki. Tak długo jak jednostka uznawana była za część świata, element pewnej złożoności, a jej znaczenie było mniejsze niż niektórych innych bytów, koncepcja uprawnień naturalnych nie mogła zostać w pełni rozwinięta. Pojawienie się w średniowieczu idei uprawnień naturalnych musiało zostać dopełnione przez oderwanie człowieka od jednolitego porządku moralnego świata i związanego z nim postrzegania natury. Jak zauważa Gary B. Herbert: obie strony jakiegokolwiek przednowożytnego konfliktu mogły być w błędzie, lecz niemożliwa była sytuacja, by obu przysługiwało uprawnienie – istnienie niezależnego od człowieka porządku naturalnego uniemożliwiało wystąpienie konfliktu uprawnień¹³. Konieczne było przekształcenie pojęcia natury, a więc również roli człowieka w świecie, a także odrzucenie zależności tegoż od Boga¹⁴. Nowa koncepcja natury musiała powstać na gruzach fizyki Arystotelesa, rządzonej takimi zasadami, jak celowość każdego ruchu¹⁵, na którą atak prowadzony był między innymi w ramach analizy rzutu poziomego i swobodnego spadania. Świat zaczął być redukowany do materii, ale nie tej, która znana była z filozofii Arystotelesa, a takiej, której właściwości mogły zostać wyrażone w języku matematyki. Jakościowe elementy świata już dla Galileusza mają swe źródło w poznaniu zmysłowym. Galileusz, Kartezjusz, Kepler, tworząc podstawy nowego, matematycznego, postrzegania świata, zrywają między innymi z arystotelesowską doktryną ruchu; ruch jest już niezależny od ciała, tak samo „naturalne” jest dla przedmiotu poruszać się, jak być w stanie spoczynku. Nie można jednak postrzegać w kartezjańskiej mechanice bezpośrednich źródeł dla idei uprawnień subiektywnych – uwolnienie myśli europejskiej od autorytetu Arystotelesa miało również takie konsekwencje, które uniemożliwiają odnalezienie w niej podstawy, czy to dla subiektywnych, czy nawet obiektywnych uprawnień: kolor, smak i zapach stały się domeną subiektywnych zmysłów, jak pisze Herbert: „użytecznym złudzeniem umysłu [...]. Kartezjańska natura to miejsce zderzeń, nie konfliktów, oporu, lecz nie przeciwności. Konflikt i ból, znane elementy świata, w którym żyjemy, nie odnajdują się w kartezjańskiej mechanice. Nie mogą być też z niej wyprowadzone. Maszyny dla przykładu nie mogą odczuwać strachu lub pożądania. Mogą podlegać zmianom, lecz nie mogą cierpieć z powodu straty; z pewnością też nie mogą mieć uprawnień naturalnych, które mogłyby być naruszone przez działanie innej cielesnej maszyny”¹⁶.

---

¹² *Ibidem*.

¹³ G.B. Herbert, *A Philosophical History of Rights*, Transaction Publishers, New Brunswick 2002, s. 83.

¹⁴ *Ibidem*, s. 83.

¹⁵ Zobacz szerzej: F. Copleston, *Historia filozofii*, t. I: *Grecja i Rzym*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1998, s. 363–375.

¹⁶ G. B. Herbert, *op. cit.*, s. 89.

2. UPRAWNIENIA NATURALNE W DOKTRYNIE THOMASA HOBBSA

Mimo że kartezjanizm nie stanowił bezpośredniego źródła nowożytnej koncepcji uprawnień naturalnych, to jednak oddziaływał na nią na wiele sposobów, między innymi kształtując postawę filozoficzną takich myślicieli jak Thomas Hobbes. Według Hobbesa naturą rzeczy jest ruch, ciągły i nieskończony – nie jest więc prawdą, jak chciał Kartezjusz, że nie ma znaczenia, czy ciało porusza się, czy też pozostaje w stanie spoczynku. Sposób pojmowania ruchu, materii czy też w ogóle definiowania natury jest istotny dla oceny dorobku Hobbesa, gdyż przekładał się w znaczym stopniu na postrzeganie jednostek ludzkich jako takich, a także relacji, w jakich one pozostawały, zarówno między sobą, jak i z organizacją państwową. Herbert pisze, że ciało, które Hobbes definiował jako „to, co nie zależy od naszego pomyslenia i co wypełnia jakąś część przestrzeni albo co nią ma równą rozciągłość”¹⁷, może zostać zredukowane do sumy indywidualnych ruchów, z których najmniejszym jest *conatus*, definiowany w *De Corpore* następująco: „tendencją ruchową jest ruch w przestrzeni w czasie mniejszym niż to, co jest dane, czyli wyznaczony bądź to przez wyraźne wskazanie, bądź przez zwiążanie liczby, to znaczy: że jest to ruch w punkcie”¹⁸ – „nie ma nic w hobbesowskim wszechświecie, czego nie dotyczy lub co może uciec od tej ciągłej opozycji i konfliktu ruchów”¹⁹. Ten sposób postrzegania ruchu i natury prowadzić musi do konkluzji, że każda rzecz może być przedmiotem oddziaływania innej – przedmioty, „ich istnienie i konkretne cechy współzależą od natury rzeczy, z którymi pozostają w relacjach”²⁰ – „życie wszak samo nie jest niczym innym niż ruchem i nie może w nim nie być pożądania czy też obawy, podobnie jak nie może w nim nie być wrażeń zmysłowych”²¹.

Kluczowym elementem teorii zbudowanej przez Hobbesa było przeciwstawienie nowego sposobu pojmowania człowieka temu, które znane było z tradycji arystotelesowsko-tomistycznej. W *Lewiatanie* Hobbes stwierdza, że „natura uczyniła wszystkich ludzi [...] równymi”²². Naturalna równość wszystkich ludzi jest to również równość nadziei, że każdy może osiągnąć cele, które sobie wyznaczył – dążenie do nich prowadzi do rywalizacji i nieufności, które – obok żądzy sławy – stanowią główne przyczyny konfliktów²³. W często cytowanym fragmencie Hobbes pisze: „jest więc oczywiste, że gdy ludzie żyją, nie mając nad sobą mocy, która by ich wszystkich trzymała w strachu, to znajdują się w stanie, który zwie się wojną; i to w stanie takiej wojny, jak gdyby każdy był w wojnie z każdym innym. Albowiem wojna polega nie tylko na walce czy też na rzeczywistym zmaganiu: czasem wojny jest odcinek czasu, w którym dostatecznie jest wyraźne zdecydowanie na walkę. [...] Natura wojny polega nie na rzeczywistym zmaganiu, lecz na widocznej do tego gotowości w ciągu tego czasu [...]”²⁴. Taki sposób pojmowania człowieka i stanu natury stawia Hobbesa w opozycji do tradycji,

¹⁷ T. Hobbes, *O ciele*, [w:] T. Hobbes, *Elementy filozofii*, t. I, tłum. Cz. Znamierowski, PWN, Warszawa 1956, VIII, I, s. 118.

¹⁸ *Ibidem*, XV, II, s. 227–228.

¹⁹ G. B. Herbert, *op. cit.*, s. 92.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ T. Hobbes, *Lewiatan czyli materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego*, tłum. Cz. Znamierowski, Fundacja Aletheia, Warszawa 2009, I, VI, 58, s. 177–178.

²² *Ibidem*, I, XIII, 1, s. 204.

²³ *Ibidem*, I, XIII, 6, s. 206.

²⁴ *Ibidem*, I, XIII, 8, s. 206–207.

w tym dorobku Grocjusza. Indywidualizm, zauważa Michael Shortall, jawi się jako centralna kategoria pojmowania moralnego i politycznego porządku w teorii Hobbesa²⁵. Widoczne jest to przede wszystkim w sposobie definiowania prawa naturalnego i uprawnień naturalnych. Hobbes pisze, że „UPRAWNIENIEM PRZYRODZONYM, które pisarze nazywają zazwyczaj *ius naturale*, jest wolność, jaką ma każdy człowiek, używania swej własnej mocy wedle swej własnej woli dla zachowania własnej istoty, to znaczy własnego życia; i co za tym idzie, wolność czynienia wszystkiego, co w swoim własnym sądzie i rozumieniu będzie on uważał za najstosowniejszy środek do tego zachowania”²⁶. Simone Goyard-Fabre nazywa tę definicję programem, filozoficzną deklaracją Hobbesa. Uprawnienie, według badaczki, będąc w doktrynie angielskiego filozofa uprawnieniem naturalnym (*ius naturale*), ma charakter indywidualny i może być też postrzegane jako źródło jednostkowej woli. Jest wolnością, władzą, a jego celem jest samozachowanie²⁷.

Uprawnienie przyrodzone nie ma już źródła w zobowiązaniu do czynienia tego, co słuszne, a w wolności, która jednostkom w stanie natury umożliwia czynić wszystko to, co konieczne dla ochrony życia (w stanie natury człowiek ma uprawnienie do każdej rzeczy, w tym i do ciała drugiego człowieka): „subiektywny element *ius* [...] wychodzi na pierwszy plan i uzyskuje prymat nad innymi elementami sprawiedliwości i prawa”²⁸. Wspomniane uprawnienie, które pozwala jednostkom w stanie natury sięgnąć po wszystko, co konieczne do ochrony życia, jeśli nie zostanie ograniczone, uniemożliwia powstanie społeczeństwa – nie jest bowiem możliwe zapewnienie pokoju i bezpieczeństwa, choćby w najmniejszym stopniu. Stąd fundamentalne prawa naturalne, z których pierwsze nakazuje ludziom „dążyć do pokoju, jak dalece tylko ma nadzieję go osiągnąć, a gdy go osiągnąć nie może, wolno mu szukać wszelkich środków i rzeczy dlań korzystnych w wojnie i ich używać”²⁹, a drugie – zrezygnować z uprawnienia do wszystkich rzeczy, a więc ograniczyć swoją wolność tak dalece, jak będzie to konieczne dla osiągnięcia pokoju i ochrony samego siebie³⁰. Wspomniane, wyrażone w *Lewiatanie* (Hobbes w swoich dziełach przytaczał niejednorodnie listy prawa natury) pierwsze prawo zawiera, jak zauważył już sam filozof, zarówno pierwsze podstawowe prawo natury, a więc dążenie do pokoju, jak i najbardziej podstawowe uprawnienie przyrodzone: „bronić samego siebie wszelkimi środkami, jakie są możliwe”³¹. Trzecim prawem natury sformułowanym przez Hobbesa w *Lewiatanie* jest obowiązek dopełniania zawartych umów; prawo to, bez którego „umowy [...] są próżne i nie są niczym innym niż pustymi słowami [...] jest źródłem i pierwowzorem SPRAWIEDLIWOŚCI”³².

Mechanizm transformacji praw naturalnych w uprawnienia przysługujące Lewiatanowi stanowi jeden z kluczowych punktów teorii Hobbesa. Jednostka ludzka,

²⁵ M. Shortall, *Human Rights and Moral Reasoning: A Comparative Investigation by Way of Three Theorists and Their Respective Traditions of Enquiry: John Finnis, Ronald Dworkin and Jürgen Habermas*, Pontificia Università Gregoriana, Roma 2009, s. 83.

²⁶ T. Hobbes, *Lewiatan*, I, XIV, I, s. 210–211.

²⁷ S. Goyard-Fabre, *Metamorphosis of the Idea of Right in Thomas Hobbes's Philosophy*, [w:] C. Walton, P.J. Johnson, *Hobbes's 'Science of Natural Justice'*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, Boston, Lancaster, 1987, s. 153 n.

²⁸ M. Shortall, *op. cit.*, s. 84.

²⁹ T. Hobbes, *Lewiatan*, I, XIV, 4, s. 212.

³⁰ *Ibidem*, I, XIV, 4, 5, s. 21–212.

³¹ *Ibidem*, I, XIV, 4, s. 212.

³² *Ibidem*, I, XV, 1–2, s. 227.

działając pod dyktatem rozumu, decyduje się ograniczyć swoje uprawnienia, podjąć wszelkie kroki, które będą mogły zapewnić jej bezpieczeństwo. W *The Elements of Law* Hobbes zauważa, że możliwe są rezygnacja z uprawnienia lub jego przeniesienie³³, podobnie rzecz się ma w *Lewiatanie*, gdzie zrzeczenie się uprawnienia może przyjąć formę rezygnacji lub jego przeniesienia. Jednakże w pierwszym z tekstów rezygnacja oznacza swoistą deklarację jednostki, że nie będzie czynić tego, do czego jest uprawniona; w *Lewiatanie* Hobbes przedstawia definicję, którą można by uznać za bardziej „mechanistyczną”. Filozof pisze, że „ten bowiem, co się uprawnienia zrzeka lub je innemu oddaje, nie daje temu innemu uprawnienia, którego ten ostatni nie miałby przedtem, albowiem z natury nie ma rzeczy, do której każdy człowiek nie miałby uprawnienia. Rezygnując ze swego uprawnienia, człowiek tylko ustępuje z drogi temu drugiemu, iżby ten mógł korzystać ze swego własnego uprawnienia przyrodzonego bez przeszkody z jego strony, lecz nie bez przeszkody ze strony innych ludzi. Tak więc, gdy jeden człowiek zrzeka się swego uprawnienia, to wychodzi na korzyść drugiego tylko to, że zmniejszają się dla niego przeszkody w korzystaniu z jego własnego przyrodzonego uprawnienia”³⁴. Ograniczenie uprawnień naturalnych, będące faktycznie jedynie „zejściem z drogi” i podyktowane nakazami prawa naturalnego, nie skutkuje jednak ograniczeniem wolności jednostki w stosunku do innych jednostek – wszystkie jednostki, nakładając ograniczenia, pozostają równe w wolności. Mamy w tym wypadku do czynienia, jak to określa Goyard-Fabre, z równowagą sił, która czyni zadość zasadzie *quod tibi fieri non vis, alteri non feceris*³⁵. Uprawnienia suwerena w państwie Hobbesa, obejmujące między innymi prawo do karania, rozstrzygania sporów, a także stanowienia prawa, są – jak zauważa sam filozof – niemożliwe do oddzielenia od suwerena; nie mogą zostać przekazane i jako oznaka suwerenności pozwalają rozpoznać, kto jest w państwie podmiotem władzy suwerennej³⁶. Do powstania Lewiatana prowadzi „realna jedność wszystkich w jednej i tej samej osobie powstała na mocy ugody każdego człowieka z każdym innym, tak jak gdyby każdy człowiek powiedział każdemu innemu: «daję upoważnienie i przekazuję moje uprawnienia do rządzenia moją osobą temu oto człowiekowi albo temu zgromadzeniu pod tym oto warunkiem, że i ty przekazesz mu swoje uprawnienia i upoważnisz go do wszystkich jego działań w sposób podobny». Gdy to się stanie, wielość ludzi zjednoczona w jedną osobę nazywa się PAŃSTWEM, po łacinie CIVITAS. I tak powstanie ten wielki LEWIATAN, a raczej (mówiąc z większym szacunkiem ten bóg śmiertelny [...])³⁷.

Nieograniczona władza suwerena nie oznacza, że w państwie Hobbesa obywatele nie cieszą się wolnością. Wskazane już zostało, że wolność oznacza w doktrynie analizowanego myśliciela brak zewnętrznych przeszkód. Tak pojmowana wolność naturalna nie jest sprzeczna z determinizmem: brak zewnętrznej przeszkody, a więc tego, co zakłócić może ruch, daje człowiekowi możliwość działania zgodnie z własną wolą, mimo że pragnienia człowieka, jego skłonności mają swe źródło w określonej przyczynie, która z kolei uwarunkowana jest w nieprzerwanym łańcuchu przyczyn, a więc są

³³ Hobbes, *The Elements of Law*, I, 15, 3.

³⁴ T. Hobbes, *Lewiatan*, I, XVI, 5, s. 213.

³⁵ S. Goyard-Fabre, *Metamorphosis of the Idea of Right in Thomas Hobbe's Philosophy*, s. 159.

³⁶ T. Hobbes, *Lewiatan*, II, XVIII, 16, s. 268.

³⁷ *Ibidem*, II, XVII, 13, s. 258.

konieczne³⁸. Pisząc o wolnościach i prawach poddanych, Hobbes wskazuje z jednej strony na obszar, w którym prawo milczy (brak reguły ustalonej przez suwerena pozwala czynić lub nie czynić w zależności od własnego sądu o rzeczach³⁹), a także na tę sferę, na którą wpływa podstawowe, przysługujące każdemu człowiekowi prawo do samozachowania. Umowa, w której umocowanie ma władza suwerenna, zawarta jest w celu ochrony zdrowia i życia – suweren nie może nakazać człowiekowi, by sam pozbawił się życia, okaleczył czy przyznał do popełnionych zbrodni lub uczestniczyć w wojnie⁴⁰. Nie można się zrzec podstawowego uprawnienia przysługującego ludziom z natury, a więc prawa, by się chronić; konsekwencją tego jest między innymi to, że „zobowiązanie poddanych w stosunku do suwerena trwa tak długo i nie dłużej, niż trwa moc, dzięki której jest on zdolny ich ochraniać”⁴¹.

3. ZAKOŃCZENIE

Dorobek Hobbesa, zwłaszcza jego teoria uprawnień naturalnych, jest źródłem wielu interpretacji. Wątpliwości budzi samo uprawnienie naturalne przysługujące jednostkom, postrzegane jako źródło chaosu występującego w stanie natury lub wprost przeciwnie – jako konieczny element przystosowania jednostki do tego stanu. Nie ma również w literaturze zgody co do tego, czy w doktrynie Hobbesa można mówić o przeciwstawieniu praw naturalnych prawu naturalnemu. Brak również jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy dorobek myśliciela jest jedynie konsekwencją wcześniejszych przełomów, dokonanych w filozofii Ockhama i Gersona, czy stanowi *novum* w teorii uprawnień. Niektórzy z autorów widzą w doktrynie angielskiego myśliciela jedynie aberrację od głównego nurtu, w jakim rozwijała się teoria praw podmiotowych.

Przedstawiona w artykule doktryna Hobbesa pozwala jednak na uznanie jego dorobku za znaczący element w rozwoju idei praw podmiotowych. Hobbes nie tylko ujął i wyraził wprost tezy poprzednich myślicieli, ale również nadał im kształt, który można określić jako „nowożytny”. Postawił cezurę pomiędzy średniowiecznym sposobem postrzegania jednostki a nowożytnym rozumieniem jej roli w świecie i chociażby z tego względu jego dorobek ma istotne znaczenie w rozwoju uprawnień subiektywnych, a więc także doktryny praw człowieka.

LITERATURA

- [1] Arystoteles, *Polityka*, tłum. L. Piotrowicz [w:] idem, *Dzieła wszystkie*, t. I, Warszawa 2003.
- [2] Bobbio N., *Thomas Hobbes and the Natural Law Tradition*, The University of Chicago Press, Chicago 1993.
- [3] Bodin J., *Six Books of Commonwealth*, tłum. M.J. Tooley, I, I, <http://www.constitution.org/bodin/bodin.txt>.
- [4] Copleston F., *Historia filozofii*, t. I: *Grecja i Rzym*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1998.

---

³⁸ *Ibidem*, II, XXI, 4, s. 296.

³⁹ *Ibidem*, II, XXI, 18, s. 306.

⁴⁰ *Ibidem*, II, XXI, 16, s. 305.

⁴¹ *Ibidem*, II, XXI, 21, s. 308.

- [5] Goyard-Fabre S., *Metamorphosis of the Idea of Right in Thomas Hobbes's Philosophy*, [w:] C. Walton, P.J. Johnson, *Hobbes's 'Science of Natural Justice'*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, Boston, Lancaster 1987.
- [6] Herbert G.B., *A Philosophical History of Rights*, Transaction Publishers, New Brunswick 2002.
- [7] Hobbes T., *Lewiatan czyli materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego*, tłum. Cz. Znamierowski, Fundacja Aletheia, Warszawa 2009.
- [8] Hobbes T., *O ciele*, [w:] idem, *Elementy filozofii*, t. I, tłum. Cz. Znamierowski, PWN, Warszawa 1956.
- [9] *From Irenaeus to Grotius: A Sourcebook in Christian Political Thoughts*, red. O. O'Donovan, J. Lockwood O'Donovan, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Cambridge 1999.
- [10] Shortall M., *Human Rights and Moral Reasoning: A Comparative Investigation by Way of Three Theorists and Their Respective Traditions of Enquiry: John Finnis, Ronald Dworkin and Jürgen Habermas*, Pontificia Università Gregoriana, Roma 2009.
- [11] Stasi D., *Filozofia porządku polityczno-prawnego w nowożytności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009.

FOUNDATIONS OF MODERN UNDERSTANDING OF HUMAN RIGHTS ON THE EXAMPLE OF THE THOMAS HOBBS' THEORY OF NATURAL RIGHTS

In the paper the author made an effort to characterize key elements of modern understanding of natural rights on the example of Thomas Hobbes' doctrine. In the first part of the article fundamental features of modern times were indicated and the Conceptual Model of Natural Law was described in particular. In this part the distinction between two models of natural law made, among others, by Norberto Bobbio was used. Moreover, an influence of Cartesian understanding of world on development of natural rights was shown. The second part of the paper consists of an analysis of Hobbes' natural rights doctrine. The notion of subjective right, as well as the way of understanding the natural law by the English philosopher were presented. The author aimed to point out that the Hobbes achievements might be acknowledge as a milestone in a process of breaking off with Aristotle's tradition of perceiving the human and the world. Particular attention was paid to the process of transformation of natural rights into the rights, which, according to Hobbes, are supposed to be appointed to sovereign. The process of developing a state-society was presented from the perspective of Hobbes' Cartesianism and this perspective enabled to present the transformation through the motion that is one of the essential aspect of the Hobbes' doctrine. Finally, it was indicated in the paper that the subjective rights, according to Hobbes, cannot be transferred and such way of their analysis allow to treat the Hobbes achievements as a significant part of development a theory of fundamental rights.

Keywords: natural rights, rights, Thomas Hobbes.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.60

Przesłano do redakcji: listopad 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2014

Tomasz MISIAK¹

CONVERGENCE OR DIVERGENCE OF BASIC MACROECONOMIC VARIABLES IN THE DISTRICTS OF PODKARPACIE PROVINCE

The paper presents the results of statistical analyses of σ and β real convergence processes of selected macroeconomic variables at the level of districts in Podkarpackie Province. The study comprises the data on unemployment rates, real gross wages, business investments *per capita* and gross industrial production sold *per capita* in the period 2002–2011 obtained from the Bank of Local Data in Central Statistical Office. Moreover, the taxonomic indicator of development for Podkarpackie Province was calculated and also subjected to statistical analysis. The main purpose of the study is to verify the hypothesis on the existence of the convergence of the analysed variables and the taxonomic indicator of development, calculated at the level of the districts in Podkarpacie. Σ -convergence analysis was based on the indicators of the spatial variation of the above mentioned variables, i.e.: maximum, minimum, the ratio of maximum/minimum, the coefficients of variation based on the quartile deviation (V_Q), the standard deviation (V_S) and the average deviation (V_d). Owing to the values of the calculated coefficients of variation there was observed spatial heterogeneity of the analysed variables and the taxonomic indicator of development, whereas their changes over time allowed the identification of the phenomenon of σ -convergence or σ -divergence. The analysis of β real convergence consisted in the estimation of the parameters of the equation of ‘pure convergence’ of Barro’s type. Furthermore, in order to take into account the spatial heterogeneity of the analysed variables, the real convergence equations were extended by introducing individual fixed effects. The equations proposed in the article were estimated using a panel method by means of the instrumental variables method that is the most appropriate one for this type of equations, namely generalized method of moments.

Keywords: convergence, divergence, labor market, taxonomic indicator of development, local unemployment rate, real gross wages, industrial production sold per capita, generalized method of moments (GMM).

1. INTRODUCTION

Convergence effect, not only in theoretical considerations but also empirical studies is defined as a process in which different initial values of basic macroeconomic variables at the level of countries, regions and sub-regions become equal². Therefore, this notion refers to the convergence of the ratios typical of economic development, i.e., growth rate and the level of GDP *per capita*, production sold and investment, however, also other

---

¹ Tomasz Misiak, PhD, Faculty of Economics, Rzeszów University of Technology, al. Powstańców Warszawy 10, 35-959 Rzeszów, tel. (017) 8651403, email: tmisiak@prz.edu.pl.

² Cf. Ł. Jabłoński, T. Tokarski, *Taksonomiczne wskaźniki przestrzennego zróżnicowania rozwoju powiatów*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” t. LXXXVIII/2013, p.267.

variables can be analysed, e.g., the ones concerning labour market, such as average real gross wages or unemployment rates.

Owing to the determination of the process of real convergence it is possible to answer the question whether countries, regions or subregions that substantially differ in the initial levels of the analysed variables, widen or narrow the development gap between them. The narrowing of a development gap between, e.g., regions or sub-regions, measured using appropriate macroeconomic indexes, denotes the existence of the process of real convergence. Accordingly, the increase in development variations between countries, regions or subregions signifies the process of real divergence³.

Therefore, the main purpose of the present paper is an attempt to statistically analyse the processes of σ - and β - real convergence/divergence of the selected macroeconomic variables at the level of districts in Podkarpackie Province. The analysis was conducted on the basis of the statistical data relating to district registered unemployment rates, real gross wages, business investments *per capita* and industrial production sold *per capita*⁴ for 2002-2011, which are available on the official website of Central Statistical Office (CSO) (www.stat.gov.pl). Moreover, on the basis of the analysed variables, there was calculated a taxonomic indicator, which is a geometric mean of two indicators: ED (taxonomic distance indicator in Euclidean space) and RD (taxonomic distance indicator in rectilinear space), which was also analysed in terms of convergence/divergence.

The present paper is divided into a few sections. Section 2 describes theoretical aspects of the processes of σ - and β - real convergence/divergence of macroeconomic variables. Section 3 comprises the analyses of the intraregional variation of the above mentioned macroeconomic variables in Podkarpackie Province and also the process of σ -convergence/divergence. In section 4 there are included the estimations of the parameters of convergence/divergence equations for the variables analysed in the paper. This part is followed by a summarising section which also contains conclusions.

2. METHODS OF CONVERGENCE/DIVERGENCE ANALYSIS

In the majority of the analyses of the process of β -convergence, the starting point is the equation of the increase in the labour efficiency ratio that ensues from the model proposed by R.M. Solow [1956], which reads as follows:

$$\ln(y_{it}/y_{i0}) = \alpha - (1 - e^{-\beta t}) \cdot \ln(y_{i0}) + \zeta_{it} \quad (1)$$

where, y_{i0} – the level of product per worker (or other macroeconomic variable, e.g., GDP or production sold) in i -region, subregion in the initial period; y_{it} – the level of product per worker in t - period; α – a constant; ζ_{it} – random component describing random shocks in i -region, subregion in i -period.

In equation (1), parameter β determines the rate of unconditional (absolute) convergence, which informs about the percentage of the distance a country, region or subregion covers towards achieving steady state within one period, e.g., over a year. β parameter is calculated by the method of non-linear least squares or estimated by the

³ T. Misiak, A. Sulima, T. Tokarski, *Czy w polskich powiatach występuje efekt konwergencji realnej?* [in:] W. Kwiatkowska, E. Kwiatkowski (ed.) *Wzrost gospodarczy i polityka makroekonomiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2010, p. 198.

⁴ Certainly, GDP per capita is a better yardstick for this type of analyses, however CSO does not estimate GDP at the level of districts.

method of least squares (LS). Subsequently, the speed of β -convergence is calculated using the following equation: $b = (1 - e^{-\beta t})$. Frequently, due to the shortcomings of the above mentioned estimation methods for panel data, generalized method of moments (hereafter: GMM) is applied.

To fully describe the process of β -convergence a few equations of convergence describing the relationship between the growth rate of regional GDP *per capita* in t -year and the value of this variable in the previous year ($t - 1$) were used.

Basing on equation (1) the equation of 'pure convergence' can be determined; in the literature it is also called Barro's equation which reads as follows⁵:

$$\Delta \ln(y_{it}) = \alpha_0 + \beta \ln(y_{it-1}) \quad (2)$$

where: y_{it} – the value of, e.g., real production sold *per capita* in i -district (where $i = 1, 2, \dots, 25$) in t -year or other macroeconomic variable analysed in the paper, $\Delta \ln(y_{it})$ – growth rate of the production sold *per capita* in i -district, α_0 – a constant with no direct economic interpretation, β – parameter explaining the influence of the value of production sold *per capita* from the previous year on the growth rate of this variable in t -year.

Therefore, negative value of β parameter estimated in equation (2) signifies the existence of β -convergence, or else, that the district with lower level of, e.g., production sold *per capita* develops quicker than the districts with higher production sold *per capita*, irrespective of the values of the remaining economic quantities. Positive value of β parameter implies the existence of β -divergence. When β -parameter equals zero, there is no correlation between the growth rate and the initial level of a given macroeconomic variable.

In the case of the analyses of β -convergence of the registered unemployment rates, the correlation between the changes of the unemployment rate in t -year and the unemployment rate in the previous year is described with the following equation of convergence/divergence:

$$\Delta u_{it} = \alpha_0 + \beta u_{it-1} \quad (3)$$

where u_{it} denotes the unemployment rate in i -district in t -year.

Furthermore, equations (2 and 3) were extended using the procedure based on fixed effects, i.e., variation of arbitrary constants. The use of this procedure enabled taking into account spatial heterogeneity of the analysed macroeconomic variables, as well as achieving the results which were closer to the estimations of conditional convergence⁶.

Hence, equation (2) was transformed into:

⁵ See.: *inter alia*: B. Gramic, *Convergence in per-capita GDP across European regions*, "Economic and Business Review" 2006, vol. 8, no. 2, pp. 185-208, or M. Sassi, *OLS and GWR approaches to agricultural convergence in the EU-15*, "International Advances in Economic Research" 2010, vol. 16, no.1.

⁶ The procedure of fixed effects was first used in the research on convergence between countries by: N. Islam, *What Have We Learnt From the Convergence Debate*, „Journal of Economic Surveys" 2003, vol. 17(3), whereas in the research on convergence between regions this method was applied, among others, by: F. Canova, A. Marcet, *The poor stay poor: non-convergence across countries and regions*, "CEPR Discussion Papers" 1995, no. 1295, V. Meliciani, F. Peracchi, *Convergence in per capita GDP across European regions: a reappraisal*, "Empirical Economics" 2006, vol. 31, and M. Sassi [2011] *Convergence across the EU regions: Economic composition and structural transformation*, "International Advances in Economic Research" 2011, vol. 17.

$$\Delta \ln(y_{it}) = \alpha_0 + \sum_{j=1}^n \phi_j d_j - \beta \ln(y_{it-1}) \quad (4)$$

where: d_j – dummy variable for j non-base district.
Equation (3) has the form:

$$\Delta u_{it} = \alpha_0 + \sum_{j=1}^n \phi_j d_j + \beta u_{it-1} \quad (5)$$

It is worth emphasising that whereas α_0 parameter in equations (4 and 5) is a constant only for the base district, the estimated ϕ_j parameters allows the determination of the number of which the growth rate *ceteris paribus* of the analysed macroeconomic variable in a given district in Podkarpackie Province was higher (lower) than in the base district if it had similar values of macroeconomic variables to those of the base district.

Moreover, on the basis of the above equations one can attempt the determination of long-term theoretical values of the variables being analysed. For this purpose, it has to be assumed that in equation (2) $x_t = \ln y_{it}$, hence the equation has the form:

$$\forall t \in \mathfrak{N} - \{0\} \quad x_t - x_{t-1} = \alpha + \beta x_{t-1} \quad (6)$$

Equation (6) can be transformed into:

$$\forall t \in \mathfrak{N} - \{0\} \quad x_t = \alpha + (1 + \beta)x_{t-1} \quad (7)$$

and if $(1 + \beta)$ is replaced with γ , equation (7) reads as follows:

$$\forall t \in \mathfrak{N} - \{0\} \quad x_t = \alpha + \gamma x_{t-1} \quad (8)$$

It ensues from equation (8) that for any $n \in \mathfrak{N}$ the correlation between the value of the variable in n period and the initial value of this variable (i.e., in the year $t=0$) is described by the relation:

$$x_n = \alpha \sum_{i=0}^{n-1} \gamma^i + \gamma^n x_0 \quad (9)$$

If $\beta \in (-1, 0)$, then $\gamma \in (0, 1)$, and estimating the limit (where $n \rightarrow +\infty$) from x_n a long-period theoretical value of explanatory variable is obtained:

$$x^* = \lim_{n \rightarrow \infty} x_n = \alpha \frac{1}{1 - \gamma} = -\frac{\alpha}{\beta} \quad (10)$$

where $x^* = \ln y^*$, thus $y^* = e^{\frac{\alpha}{\beta}}$. Equation (3), referring to the growth in unemployment rate, can be transformed as follows:

$$u_t - u_{t-1} = \alpha + \beta u_{t-1} \quad (11)$$

Equation (11) is analogous to equation (6), thus long-period theoretical value of unemployment rate equals $u^* = -\frac{\alpha}{\beta}$.

Equations (2-5) were estimated using generalized method of moments (GMM).

The hypothesis on σ -convergence in the groups of the examined regions was verified using measures of relative variation, i.e., the coefficients of variation based on standard deviation (V_S), quartile deviation (V_Q) and the average deviation (V_d)⁷. Therefore, what ensues from the values of these coefficients declining over time is the existence of σ -convergence, whereas from the increasing ones – deepening disproportions between regions, i.e., σ -divergence. It is worth emphasising that to examine longer time series also the σ -convergence approach is applied, which is based on the equation of σ -convergence regression⁸. However, owing to a relatively short period of analysis, i.e., 2002-2011 (ten periods), in the examination of σ -convergence only the coefficients of variation (V_S , V_{Q_i} and V_d) were applied.

3. SPATIAL VARIATION OF MACROECONOMIC VARIABLES AT THE LEVEL OF DISTRICTS IN PODKARPACKIE PROVINCE

Spatial variation of the macroeconomic variables from 2002-2011 analysed in the paper is depicted in table 1 and figure 1. The following conclusions of economic nature can be drawn from these data and from the analysed statistical data:

- Throughout the entire period of the analysis the highest values of real gross wages were recorded in the capital city of the province (city district of Rzeszów). Average gross wages in this district amounted to about PLN 2500 in 2002 and PLN 3301 in 2011. The level of wages recorded in the capital city of Podkarpacie was almost twice lower than in Lubiński District (Dolnośląskie Province) or Jastrzębie Zdrój (Śląskie Province), in which there was registered the highest level of average real gross wages at the level of Polish districts and amounted to over PLN 6300 in 2011. Interestingly, in 2011 in Warsaw the average real gross wages were about PLN 1300 lower than in the districts Lubiński and Jastrzębie Zdrój.
- The minimum values of average real gross wages were recorded in the districts: Nizański (2002-2005), Strzyżowski (2006-2008), Łańcucki (2009) Krośnieński (2010) and again in Strzyżowski (2011). In 2011 the minimum average real gross wages in Podkarpacie Province was about PLN 900 lower than the average maximum wages.

⁷ Cf., e.g., J. Józwiak, J. Podgórski, *Statystyka od podstaw*, PWE, Warszawa 2000, pp. 52-53.

⁸ Cf. M. Próchniak, R. Rapacki, *Konwergencja typu beta (β) i sigma (σ) w krajach transformacji w latach 1990-2005*, [in:] R. Rapacki (ed.), *Wzrost gospodarczy w krajach transformacji. Konwergencja czy dywergencja?*, PWE, Warszawa 2009, p.147, or K. Malaga *Konwergencja gospodarcza w krajach OECD w świetle zagregowanych modeli wzrostu*, Prace habilitacyjne, nr 10, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2004.

Table 1. The variation of macroeconomic variables in Podkarpackie Province in 2002-2011

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Real gross wages [PLN]										
max	2500	2595	2614	2698	2789	2949	3216	3258	3341	3301
	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów
min	1919	1979	2012	1998	2082	2212	2334	2361	2438	2446
	Niżański	Niżański	Niżański	Niżański	Strzyżowski	Strzyżowski	Strzyżowski	Łańcucki	Krośnieński	Strzyżowski
max/ min	1,30	1,31	1,30	1,35	1,34	1,33	1,38	1,38	1,37	1,35
The coefficient of variation										
V_Q	0,04	0,05	0,05	0,04	0,05	0,04	0,05	0,05	0,05	0,04
V_S	0,06	0,07	0,07	0,07	0,07	0,07	0,08	0,08	0,07	0,07
V_d	0,05	0,05	0,05	0,05	0,06	0,06	0,06	0,06	0,05	0,05
Registered unemployment rate [%]										
max	27,1%	31,9%	30,4%	29,1%	27,1%	22,9%	25,7%	25,7%	25,9%	24,1%
	Bieszczadzki	Bieszczadzki	Bieszczadzki	Bieszczadzki	Bieszczadzki	Leski	Bieszczadzki	Bieszczadzki	Leski	Niżański
min	9,8%	9,3%	8,1%	8,3%	6,7%	4,8%	5,3%	7,2%	7,6%	7,1%
	Rzeszów	Rzeszów	Krosno	Krosno	Krosno	Krosno	Rzeszów	Rzeszów	Krosno	Krosno
max/ min	2,77	3,43	3,75	3,51	4,04	4,77	4,85	3,57	3,41	3,39
The coefficient of variation										
V_Q	0,08	0,09	0,11	0,10	0,11	0,17	0,23	0,12	0,13	0,14
V_S	0,19	0,24	0,24	0,24	0,27	0,29	0,32	0,27	0,28	0,26
V_d	0,13	0,17	0,17	0,17	0,20	0,22	0,25	0,20	0,22	0,20
Business investments per capita [thousand PLN]										
max	4,80	3,86	3,88	4,34	4,10	4,81	5,72	5,48	4,94	7,50
	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Tarnobrzegi
min	0,14	0,20	0,24	0,27	0,21	0,31	0,23	0,19	0,32	0,45
	Przemyski	Krośnieński	Strzyżowski	Strzyżowski	Strzyżowski	Strzyżowski	Strzyżowski	Strzyżowski	Strzyżowski	Strzyżowski
max/ min	34,22	19,11	15,88	16,07	19,61	15,51	24,77	28,73	15,28	16,51
The coefficient of variation										
V_Q	0,59	0,37	0,38	0,33	0,50	0,50	0,40	0,41	0,42	0,76
V_S	1,05	0,83	0,82	0,74	0,73	0,76	0,73	0,76	0,66	0,83
V_d	0,70	0,59	0,61	0,51	0,57	0,58	0,53	0,52	0,51	0,66
Industrial production sold per capita [thousand PLN]										
max	23,85	27,38	33,62	30,44	35,26	39,06	34,93	32,02	34,39	36,99
	Mielecki	Mielecki	Mielecki	Mielecki	Mielecki	Mielecki	Mielecki	Mielecki	Stalowowol.	Mielecki
min	1,02	1,06	0,92	0,89	0,73	0,96	0,88	0,84	0,89	0,90
	Przemyski	Przemyski	Przemyski	Przemyski	Przemyski	Przemyski	Przemyski	Przemyski	Przemyski	Przemyski
max/ min	23,35	25,84	36,50	34,03	48,62	40,56	39,84	38,07	38,66	41,20
The coefficient of variation										
V_Q	0,65	0,73	0,73	0,80	0,81	0,65	0,65	0,58	0,62	0,61
V_S	0,83	0,84	0,85	0,84	0,85	0,87	0,83	0,81	0,83	0,79
V_d	0,68	0,70	0,69	0,70	0,69	0,69	0,67	0,65	0,65	0,63

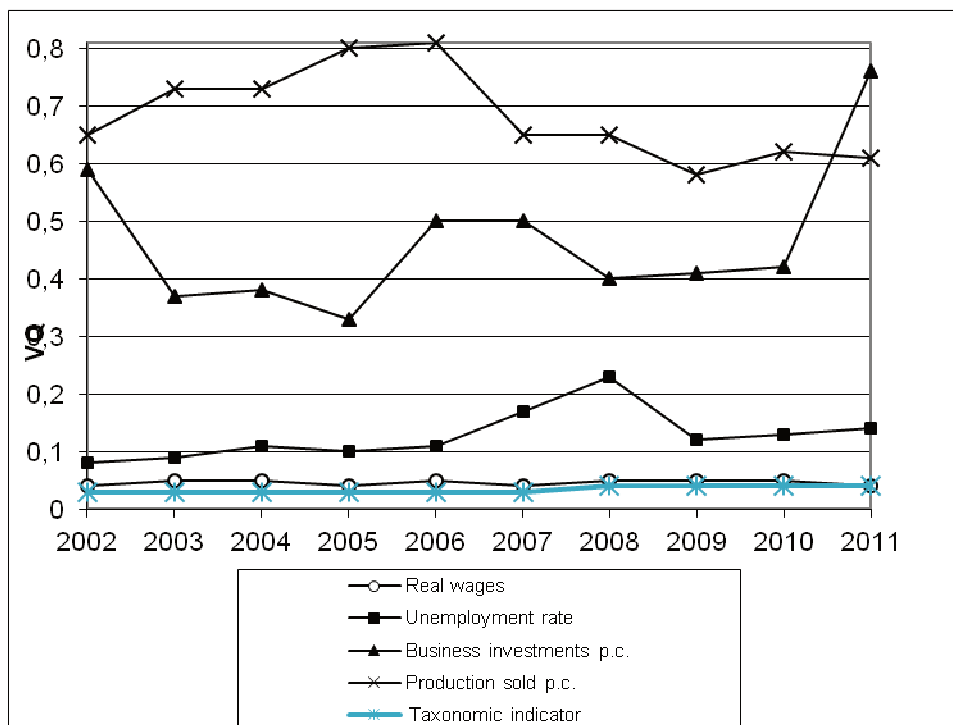
Source: self-estimations on the basis of CSO's data from www.stat.gov.pl

- While comparing the maximum-minimum wages ratio, one can conclude that the maximum values of this variable were increasing slightly faster than its minimum levels, which ensues from the fact that this coefficient was characterised by a slight growth tendency. Therefore, it can imply that this variable is influenced by real σ -convergence. Taking into consideration the estimated coefficients of variation for

real gross wages, it transpires that even though these coefficients in 2011 were at a similar or somewhat higher level than in 2002, this growth was almost imperceptible, as, depending on the method of estimating the coefficient of variation, it amounted to about 0,01.

Fig. 1. The coefficients of variation (V_Q) of the analysed variables in Podkarpackie Province

Source: self-estimations on the basis of the data from www.stat.gov.pl.

- While analysing the maximum-minimum wages ratio, it can be observed that in Podkarpackie Province it ranged from 1,3 (2002) to 1,38 (2009) as well as that it was one of the lowest levels of this coefficient amidst Polish provinces. It signifies that the average maximum gross wages were only from 30 to 38% higher than the average minimum wages.
- Among Polish provinces, this coefficient was characterised by the highest spatial heterogeneity in Dolnośląskie Province, where the maximum-minimum wages ratio was included in the range from ~2 to 2,5 throughout the entire period of the analysis.
- While considering spatial variation of registered unemployment rates, one can reach the conclusion that this variable was more spatially varied than average real gross wages. The maximum unemployment rates were recorded in the districts: Bieszczadzki (2002-2006 and 2008-2009), Leski (2007 and 2008) and Nizański

(2011). The highest unemployment rate in Podkarpackie Province was registered in Bieszczadzki District in 2003, which amounted to almost 32% of the workforce⁹.

- The lowest unemployment rates were registered in big urban agglomerations, i.e., in Rzeszów in 2002-2003 and 2008-2009 and in Krosno in 2004-2007 and 2010-2011. It should be emphasised that the maximum as well as the minimum values of this macroeconomic variable were characterised by a declining tendency in 2003-2007, and from 2008 the values of this variable started to increase, which was mainly caused by a global economic crisis which started in September 2008 in the USA, and the results of which are visible particularly in the analyses of Polish labour market, since, as opposed to commodity market, labour market in Poland transpired to be sensitive to the economic situation in the world.
- While analysing the obtained ratios of maximum-minimum unemployment rates, it can be concluded that the maximum values of this variable were from 2,77 (2002) to 4,85 (2008) times higher than the minimum registered unemployment rates in Podkarpackie Province. After 2008, the ratios of maximum-minimum unemployment rates started to decline and in 2011 reached the level of ~3,4, which was mainly caused by the increase in unemployment rates, particularly in the districts where the level of this variable was the lowest, i.e., Rzeszów and Krosno.
- The highest level of gross business investments *per capita* was characteristic of Rzeszów District, where the investments amounted to from about PLN 3600 to PLN 5480 over a year. However, the highest level of this variable was registered in 2011 in Tarnobrzeski District, which was caused by huge investments in 2011 in Tarnobrzeg Special Economic Zone (*inter alia*, by Pilkington company which invested about PLN 220 mln). The lowest level of the business investments *per capita* was characteristic of Strzyżowski District, in which average business investments *per capita* ranged from PLN 190 to PLN 450.
- After analysing the variation of industrial production sold *per capita*, it transpires that the highest level of this variable was typical of Mielecki District, where industrial production sold *per capita* ranged between PLN 23850 (2002) and PLN 37000 (2011). Przemyski District had the lowest level of this variable; industrial production sold *per capita* did not exceed PLN 1000 over a year.

To compare economic development of the districts in Podkarpackie Province there were estimated taxonomic indicators of this development based on the distance of a particular district in Euclidean and rectilinear space from a certain hypothetical model-

⁹ The issue of spatial variation of district unemployment rates in Poland has been discussed more extensively in: A. Adamczyk, T. Tokarski, R.W. Włodarczyk, *Zróżnicowanie bezrobocia w województwach małopolskim i podkarpackim*, „Wiadomości Statystyczne” nr. 5/2008, A. Adamczyk, T. Tokarski, R.W. Włodarczyk, *Przestrzenne zróżnicowanie płac w Polsce*, „Gospodarka Narodowa” nr 9/2009, Ł. Jabłoński, T. Tokarski, *Taksonomiczne wskaźniki przestrzennego zróżnicowania rozwoju powiatów*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” t. LXXXI/2010, T. Tokarski *Przestrzenne zróżnicowanie bezrobocia rejestrowanego w Polsce w latach 1999-2006*, „Gospodarka Narodowa” nr 7-8/2008, T. Tokarski, *Regionalne zróżnicowanie bezrobocia*, „Wiadomości Statystyczne” nr 5/2010 lub w pracy T. Misiak, A. Sulima, T. Tokarski, *Czy w polskich powiatach występuje efekt konwergencji realnej?* [in:] W. Kwiatkowska, E. Kwiatkowski (ed.) *Wzrost gospodarczy i polityka makroekonomiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2010.

district. A model-district is such an object which would be characterised by the maximum value of every stimulant (from the ones included in taxonomical analysis) and the minimum value of every destimulant¹⁰. For this purpose, the following simple taxonomic procedure was applied¹¹:

- I. The set of stimulants and destimulants was determined. In this set, the stimulants of economic development are the previously analysed: industrial production sold *per capita*, business investments *per capita*, real gross wages, and the destimulant – unemployment rate.
- II. Destimulant was transformed into stimulant estimating its inverse.
- III. The stimulants obtained in that way (industrial production sold *per capita*, business investments *per capita*, real gross wages, and the inverse of unemployment rate) were standardised using the equation:

$$s_{ijt} = \frac{x_{ijt}}{\max_{i,t}(x_{ijt})} \quad (12)$$

where the indexes: i refer to districts, j – simulants, t – years; x_{ijt} is the value of j -simulant in i -district in t -year. Standardised simulants s_{ijt} , determined by equation (12) are characterised by the fact that the value of each one lies within the range [0;1]. Value 1 denotes that in i -district in t -year, j -simulant obtained the maximum value among the districts over the entire analysed period. Whereas the value of this simulant equals 0, j -simulant in i -district in t -year obtained the minimum possible value.

- IV. Subsequently, there were estimated the coefficients of economic development basing on the distance in Euclidean space:

$$ED_{it} = \sqrt{\frac{\sum_{j=1}^6 (1 - s_{ijt})^2}{6}} \quad (13)$$

and also in rectilinear space:

¹⁰ In taxonomic analyses a stimulant is considered to be a variable the high value of which signifies a desired level of the examined phenomenon, whereas a destimulant is a feature the high value of which describes undesirable level of a given phenomenon. Thus, a stimulant of economic development of the provinces are, e.g., wages, and a destimulant – unemployment rate.

¹¹ This type of the coefficients of taxonomic development of provinces and/or districts were used in the papers by: Edigarian A., P. Kościelniak, T. Tokarski, M. Trojak, *Taksonomiczne wskaźniki rozwoju ekonomicznego powiatów* [in:] D. Tomczak (ed.) *Capability to social Progress In Poland's regions*, Warsaw University Press, Warsaw 2011 or P. Dykas, P. Kościelniak, T. Tokarski [2013] *Taksonomiczne wskaźniki rozwoju ekonomicznego województw i powiatów* [in:] M. Trojak, T. Tokarski *Statystyczna analiza zróżnicowania ekonomicznego i społecznego Polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013.

$$RD_{it} = \frac{\sum_{j=1}^6 |1 - s_{ijt}|}{6} \quad (14)$$

Taxonomic indicators (13-14) measure the distance included in the range [0;1] in Euclidean and rectilinear space of i -district in t -year from hypothetical model-district. If the value of the indicator (13) or (14) equalled 0, a given district would be characterised by a maximum value of every of the examined stimulants. The higher the value of this indicator, the lower the level of economic development of a given province.

- V. Subsequently, the indicators (13-14) – in order to obtain one, synthetic indicator – were averaged using geometric mean, and the data concerning the variation of the obtained indicator have been presented in table 2.

Table 2. The variation of taxonomic indicator in Podkarpackie Province in 2002-2011

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Taxonomic indicator										
max	0,89	0,89	0,89	0,89	0,89	0,89	0,88	0,88	0,87	0,87
	Niżański	Przemyski	Strzyżowski	Strzyżowski	Strzyżowski	Strzyżowski	Strzyżowski	Strzyżowski	Strzyżowski	Strzyżowski
min	0,73	0,73	0,73	0,73	0,72	0,69	0,68	0,69	0,70	0,69
	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów	Rzeszów
max/ min	1,23	1,21	1,22	1,23	1,24	1,28	1,29	1,27	1,25	1,27
The coefficient of variation										
V_Q	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,04	0,04	0,04	0,04
V_S	0,05	0,05	0,05	0,05	0,06	0,06	0,07	0,06	0,06	0,06
V_d	0,04	0,04	0,04	0,04	0,04	0,05	0,05	0,04	0,04	0,05

Source: self-estimations on the CSO's data from www.stat.gov.pl

It ensues from the data presented in table 2 that the most economically developed district in Podkarpackie Province was Rzeszów District, for which the calculated taxonomic indicator was the lowest and ranged between 0,68 (2008) and 0,73 (2002-2005). The least developed districts of Podkarpackie Province as regards the estimated taxonomic indicator were Niżański, Przemyski and Strzyżowski.

4. INTRAREGIONAL β -CONVERGENCE OF THE SELECTED MACROECONOMIC VARIABLES IN PODKARPACIE PROVINCE

The main purpose of the present paper is the attempt to determine whether in Podkarpackie Province there is intraregional real β -convergence or divergence of the analysed variables, i.e.: registered unemployment rates, real gross wages, business investments *per capita*, industrial production sold *per capita* and also the estimated taxonomic indicator. Hence, in tables 3 and 4 there have been presented the results of the estimations of the equations (2-3) and (4-5) using generalized methods of moments (GMM). From these estimations the following conclusions of economic nature can be drawn:

Table 3. The parameters of equations (2-3) estimated using GMM

variable	Real gross wages	Registered unemployment rate	Industrial production sold <i>per capita</i>	Business investments <i>per capita</i>	Taxonomic indicator
A constant	0,047885 (0,0497)	0,01846 (0,0014)	0,07356 (0,0002)	0,27759 (0,0000)	-0,01298 (0,5293)
Ln(y_{it-1}) (or U_{it-1})*	-0,00001 (0,2663)	-0,1217 (0,0000)	-0,001878 (0,0581)	-0,07111 (0,0031)	0,00975 (0,6833)
The rate of convergence/divergence	-	12,2%	0,2%	7,1%	-
Long-period theoretical value of explanatory variable	-	15%	PLN 39300	PLN 3900	-
R²	0,00	0,083	0,01	0,037	0,002
Adjusted R²	0,00	0,079	0,01	0,032	0,00
J-Statistic prob. (J-statistic)	3,8701 (0,04915)	2,3001 (0,1294)	0,039883 (0,8417)	2,03259 (0,1540)	0,0061 (0,9371)
DW Statistic	0,83	0,7	1,64	1,83	1,1
Instrumental variables**	3	3	3	3	3
The number of observations	200	200	200	200	200

* - in the case of the estimations for registered unemployment rates

** - The author, as instrumental variables used: a constant, two-year-lagged explanatory variable and one-year-lagged response variable.

Source: self-estimations.

Table 4. The parameters of equations (4-5) estimated using GMM with individual effects

variable	Real gross wages	Registered unemployment rate	Industrial production sold <i>per capita</i>	Business investments <i>per capita</i>	Taxonomic indicator
A constant	0,340444 (0,0006)	0,05246 (0,0000)	0,7576 (0,0021)	1,9192 (0,0820)	0,0955 (0,2466)
Ln(y_{it-1}) (or U_{it-1})*	-0,00011 (0,0107)	-0,6803 (0,0000)	-0,037 (0,0024)	-0,4001 (0,0094)	-0,1433 (0,2098)
R²	0,05	0,15	0,25	0,21	0,095
Adjusted R²	0,01	0,03	0,15	0,095	0,03
J-Statistic prob. (J-statistic)	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	4,3961 (0,0361)
DW Statistic	0,70	0,61	1,68	1,87	1,1
Instrumental variables**	26	26	26	26	26
Number of observations	200	200	200	200	200

* - in the case of the estimations for registered unemployment rates

** - The author, as instrumental variables used: a constant, two-year-lagged explanatory variable and one-year-lagged response variable, and also dummy variables that ensue from the procedure of fixed diversification.

Source: self-estimations.

- In Podkarpackie Province, real gross wages were not influenced by the effects of β -convergence or real divergence. It ensues from the fact that, although lagged explanatory variable is negative – which can indicate β -convergence, the estimations of the parameters of equation (2) with GMM transpired to be statistically insignificant. Although the estimation of equation (4) proved statistical significance of β parameter implying the effect of β -convergence, its power was very low, close to zero.
- While analysing the results of the estimated equation (3) of convergence/divergence of unemployment rates, it transpires that this variable undergoes the processes of β -convergence inside Podkarpackie Province. The rate of real convergence of registered unemployment rates in Podkarpacie was estimated at the level of 12,2%, which signifies that if in the previous year the unemployment rate increased about 1 percentage point, it would cause increase in unemployment rate of 12,2% lower (if this rate was growing) or larger decrease in in this rate (if the unemployment rate was declining). In the estimations of equation (5) with fixed effects, the convergence rate was decidedly higher and amounted to about 68%.
- On the basis of the estimated parameters of the equation of ‘pure’ convergence/divergence there can be determined theoretical value of long-period registered unemployment rate for Podkarpackie Province, which amounted to 15%¹². This determined theoretical long-period unemployment rate in Podkarpacie reached a high level, which appears to have resulted from the global crisis in 2008, which caused a significant growth in unemployment rates at the level of districts in Podkarpackie Province. The determined theoretical value of long-period natural unemployment rate at the level of districts for the entire Polish economy was considerably lower than in Podkarpackie Province and amounted to approx. 6% of the entire workforce, which corresponds with the theoretical estimations of natural unemployment rate for Polish economy. However, if the long-period unemployment rate is estimated from equation (5), the value of this rate is about twice lower and amounts to 7,7%, except that, due to the effect of fixed diversification in equation (5), this rate will concern Rzeszów District. Taking into consideration the values of real registered unemployment rates for Rzeszów District, it appears that the obtained level of 7,7% is overestimated of at least two-three percentage points.
- Corrected coefficient of determination (corr. R^2), in the case of registered unemployment rate, amounted to approx. 8% in the estimation of equation (3) and about 3% in the estimation of equation (5), which implies that lagged unemployment rate explained the variability of unemployment rates in this period¹³ in about 8% (approx. 3% for equation (5)).

---

¹² It appears justified that a long-period theoretical value of unemployment rate can be equated with a long-period natural unemployment rate. In long period, unemployment rate, according to, e.g., the concept of long-period Philips curve, should approach the level of natural unemployment rate.

¹³ It is worth emphasising that the aim of this type of convergence equations is not the possibly highest determination coefficient but the observation whether lagged variable statistically significantly influences the growth rate of this variable.

- Gross industrial production sold *per capita* was influenced by β -convergence, which is indicated by statistically significant parameters of the estimated equations (2) and (4), however, the convergence rate was higher for the estimation of equation (4). The estimated long-period value of the investments amounted to approx. PLN 39300.
- Business investments *per capita*, likewise gross industrial production sold, were influenced by the process of real β -convergence, the power of which was estimated at about 7% (equation (2)) and at as much as 40% for equation (4). It signifies that this variable was growing quicker in the districts in which it was the lowest. Basing on the estimated parameters of equation (2), there was also estimated long-period theoretical value of business investment outlays, which in Podkarpackie Province amounted to approx. PLN 3900 per year *per capita*.
- It ensues from the estimations of long-period theoretical values of gross industrial production sold and business investments that the rate of business investments from industrial production sold amounts to about 10%.
- The estimated parameters of convergence equations for taxonomic indicator transpired statistically insignificant in the equation of 'pure' convergence as well as in the equation with individual fixed effects.

5. CONCLUSION

The considerations conducted in the paper can be concluded as follows:

- I. The highest values of business investments *per capita* and also real gross wages in 2002-2011 were registered in Rzeszów – the capital city of the province. In the same province there was recorded one of the lowest registered unemployment rates and one of the higher levels of industrial production sold *per capita*. Such situation appears to be justified by the fact that the capital cities of provinces frequently become actual pole of development of a given region, contributing to a considerable extent to quicker development of the entire region, catching up with richer and more developed regions.
- II. The highest unemployment rates were registered in the south of the region (Bieszczadzki, Leski and Brzozowski districts) and also in Niżański District, which, to a large extent ensues from geographical conditions, since it is hard to imagine a quick industrial development and the creation of new factories which generates new workplaces in such districts as Bieszczadzki or Leski.
- III. The lowest unemployment rates were registered in big cities of this region, i.e., Rzeszów and Krosno. Interestingly, in such district cities as Tarobrzeg and Przemyśl unemployment rates were equal or even higher than the average registered unemployment rate of the entire Podkarpackie Province.
- IV. Among the variables analysed in the paper, real gross wages were characterised by the lowest intraregional spatial variation. Whereas most spatially varied variables were: industrial production sold *per capita* and business investments *per capita*. Moreover, basing on the analysis of the changes in the values of the coefficients of variation neither the process of real σ -convergence nor σ -divergence can be observed.
- V. Statistical analyses of real β -convergence indicate that in the period of the analysis this process was observed only in the case of the registered

unemployment rates, industrial production sold *per capita* and business investments *per capita*. However, owing to the procedure of estimation, the speeds of convergence of particular macroeconomic variables varied. The highest speed of convergence in Podkarpackie Province was observed in the case of registered unemployment rates.

LITERATURE:

- [1] Adamczyk A., T. Tokarski, R.W. Włodarczyk [2008] *Zróżnicowanie bezrobocia w województwach małopolskim i podkarpackim*, „Wiadomości Statystyczne” nr 5.
- [2] Adamczyk A., T. Tokarski, R.W. Włodarczyk [2009] *Przestrzenne zróżnicowanie płac w Polsce*, „Gospodarka Narodowa” nr 9.
- [3] Di Liberto A., Mura R., Pigliaru F. [2004] *How To Measure The Unobservable: A Panel Technique For Analysis of TFP Convergence*, Centro Ricerche Economiche Nord Sud working paper 2004/05, Università di Cagliari.
- [4] Edigarian A., P. Kościelniak, T. Tokarski, M. Trojak [2011] *Taksonomiczne wskaźniki rozwoju ekonomicznego powiatów* [in:] D. Tomczak (ed.) [2011].
- [5] Gramic B. [2006] *Convergence in per-capita GDP across European regions*, “Economic and Business Review”, vol. 8, no. 2, pp. 185-208.
- [6] Islam N. [2003] *What Have We Learnt From the Convergence Debate*, „Journal of Economic Surveys”, vol. 17(3).
- [7] Jabłoński Ł., Misiak T., [2013] *Realna konwergencja między regionami Unii Europejskiej w latach 1995-2008*, Studia Prawno-Ekonomiczne t. LXXXVIII, Łódzkie towarzystwo Naukowe, Łódź.
- [8] Jabłoński Ł., Tokarski T., [2010] *Taksonomiczne wskaźniki przestrzennego zróżnicowania rozwoju powiatów*, opracowanie przesłane do redakcji „Studiów Prawno-Ekonomicznych”.
- [9] Józwiak J., Podgórski J. [2000] *Statystyka od podstaw*, PWE, Warszawa.
- [10] Kwiatkowska W., E. Kwiatkowski (ed.) [2010] *Wzrost gospodarczy i polityka makroekonomiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- [11] Melicani V., Peracchi F. [2006] *Convergence in per capita GDP across European regions: a reappraisal*, “Empirical Economics”, vol. 31.
- [12] Malaga K. [2004] *Konwergencja gospodarcza w krajach OECD w świetle zagregowanych modeli wzrostu*, Prace habilitacyjne, nr 10, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
- [13] Misiak T. [2008] *Zależność między inwestycjami i wydatkami rządowymi a wzrostem gospodarczym w krajach Unii Europejskiej*, „Wiadomości Statystyczne” nr 7.
- [14] Misiak T., A. Sulima, T. Tokarski [2010] *Czy w polskich powiatach występuje efekt konwergencji realnej?* w W. Kwiatkowska, E. Kwiatkowski [2010].
- [15] Próchniak M., Rapacki R. [2009] *Konwergencja typu beta (β) i sigma (σ) w krajach transformacji w latach 1990-2005*, w: pod red.: R. Rapacki, *Wzrost gospodarczy w krajach transformacji. Konwergencja czy dywergencja?*, PWE, Warszawa.
- [16] Sassi M. [2010] *OLS and GWR approaches to agricultural convergence in the EU-15*, “International Advances in Economic Research”, vol. 16, no.1.

- [17] Sassi M. [2011] *Convergence across the EU regions: Economic composition and structural transformation*, "International Advances in Economic Research", vol. 17.
- [18] Tokarski T. [2005] *Statystyczna analiza regionalnego zróżnicowania wydajności, zatrudnienia i bezrobocia w Polsce*, Wydawnictwo PTE, Warszawa.
- [19] Tokarski T. [2008] *Przestrzenne zróżnicowanie bezrobocia rejestrowanego w Polsce w latach 1999-2006*, „Gospodarka Narodowa” nr 7-8.
- [20] Tokarski T. [2010] *Regionalne zróżnicowanie bezrobocia*, „Wiadomości Statystyczne” nr 5.
- [21] T. Tokarski, G. Wilk-Jakubowski, T. Misiak (red.) [2012] *Makroekonomiczne zróżnicowanie rozwoju województwa podkarpackiego*, Wydawnictwo Stowarzyszenia Współpracy Polska-Wschód, Kielce.
- [22] Tomczak D. (ed.) [2011] *Capability to social Progress In Poland's regions*, Warsaw University Press, Warsaw.

KONWERGENCJA CZY DYWERGENCJA PODSTAWOWYCH ZMIENNYCH MAKROEKONOMICZNYCH NA POZIOMIE POWIATÓW W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM

W niniejszym opracowaniu przedstawiono wyniki analiz statystycznych procesów σ oraz β konwergencji realnej wybranych zmiennych makroekonomicznych na poziomie powiatów w województwie podkarpackim. W pracy wykorzystano dane dotyczące stóp bezrobocia, płac realnych brutto, inwestycji przedsiębiorstw na mieszkańca oraz produkcji sprzedanej przemysłu brutto na mieszkańca w latach 2002-2011, uzyskane z Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego. Ponadto na podstawie tych danych obliczono taksonomiczny wskaźnik rozwoju województwa podkarpackiego, który również poddano analizie statystycznej. Głównym celem opracowania była zatem weryfikacja hipotezy o występowaniu konwergencji analizowanych zmiennych oraz obliczonego taksonomicznego wskaźnika rozwoju na poziomie powiatów województwa podkarpackiego. Analizy σ -konwergencji przeprowadzono w oparciu o wskaźniki przestrzennego zróżnicowania wyżej wymienionych zmiennych, tj.: maksimum, minimum, relacja maksimum/minimum, współczynniki zmienności oparte na odchyleniach kwartylowym (V_Q), standardowym (V_S) oraz przeciętnym (V_d). Wartości obliczonych współczynników zmienności pozwoliły zaobserwować przestrzenną heterogeniczność analizowanych zmiennych oraz taksonomicznego wskaźnika rozwoju, zaś ich zmiany w czasie zidentyfikować zjawisko σ -konwergencji bądź σ -dywergencji. Natomiast analizy β konwergencji realnej polegały na estymacji parametrów równania „czystej konwergencji” typu Barro. Ponadto w celu uwzględnienia przestrzennej heterogeniczności analizowanych zmiennych równania konwergencji realnej rozszerzono wprowadzając efekty indywidualne typu fixed (*fixed effect*). Zaproponowane w artykule równania poddano estymacji panelowej wykorzystując metodę zmiennych instrumentalnych najbardziej odpowiednią do tego typu równań czyli uogólnioną metodę momentów (UMM).

Słowa kluczowe: konwergencja, dywergencja, rynek pracy, taksonomiczny wskaźnik rozwoju, stopa bezrobocia lokalnego, płace realne brutto, produkcja sprzedana przemysłu per capita, uogólniona metoda momentów (UMM).

DOI:10.7862/rz.2014.hss.61

Przesłano do redakcji: lipiec 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2015

Jadwiga NYCZ-WRÓBEL¹

WSKAŹNIKI EFEKTYWNOŚCI ŚRODOWISKOWEJ UJMOWANE W SPRAWOZDAWCZOŚCI PRZEZ ORGANIZACJE ZAREJESTROWANE W SYSTEMIE EMAS

Organizacje, które chcą zmniejszać negatywne oddziaływanie na środowisko naturalne mogą wdrożyć w tym celu system zarządzania środowiskowego. Jednym z takich systemów jest System Ekozarządzania i Audytu (EMAS). System EMAS opiera się na wymaganiach normy ISO 14001, ale zawiera także kilka dodatkowych wymagań, które muszą zostać spełnione przez organizacje chcące uzyskać rejestrację w tym systemie. Jedną z różnic dotyczy efektów działalności środowiskowej. System EMAS stawia większe wymagania w tym zakresie. Organizacje zarejestrowane w systemie EMAS muszą być w stanie wykazać ciągłą poprawę efektów swojej działalności środowiskowej. Jedną z form dokumentowania poprawy w tym zakresie są ujmowane w deklaracjach środowiskowych wskaźniki efektywności środowiskowej. Zgodnie z Rozporządzeniem EMAS, zadania wskaźników efektywności środowiskowej to między innymi przedstawienie dokładnej oceny efektów działalności środowiskowej organizacji oraz umożliwienie porównania poszczególnych lat w celu dokonania oceny rozwoju efektów działalności środowiskowej organizacji. Główne wskaźniki, które powinny zostać ujęte w deklaracji środowiskowej związane są z kluczowymi obszarami środowiskowymi i dotyczą: efektywności energetycznej, efektywnego wykorzystania materiałów, wody, odpadów, różnorodności biologicznej oraz emisji. Organizacje mają także możliwość ujmowania w deklaracjach dodatkowych wskaźników, jeżeli mają one znaczenie dla zidentyfikowanych przez organizację znaczących aspektów środowiskowych.

Celem artykułu było przedstawienie istoty wskaźników efektywności środowiskowej występujących w systemie EMAS oraz ich przegląd w deklaracjach środowiskowych polskich organizacji zarejestrowanych w tym systemie.

Badanie miało charakter pełny, analizie poddano deklaracje wszystkich polskich organizacji, zarejestrowanych w systemie EMAS 3 lutego 2014 r. Wyniki badań przedstawiono w formie tabelarycznej.

Słowa kluczowe: EMAS, wskaźniki efektywności środowiskowej, efekty działalności środowiskowej.

1. WPROWADZENIE

Organizacje, które chcą zmniejszać negatywne oddziaływanie na środowisko naturalne, wynikające z prowadzonej działalności, mogą wdrożyć w tym celu system zarządzania środowiskowego. Wśród najbardziej znanych sformalizowanych systemów zarządzania środowiskowego można wymienić system zarządzania środowiskowego

---

¹ Mgr Jadwiga Nycz – Wróbel, Politechnika Rzeszowska, Wydział Zarządzania, Katedra Systemów Zarządzania i Logistyki, 35-959 Rzeszów, ul. Powstańców Warszawy 6, tel:17 865 1802, e- mail: jadwigaw@prz.edu.pl

zgodny z wymaganiami normy ISO 14001 oraz System Ekozarządzania i Audytu (EMAS). Te systemy zarządzania środowiskowego mają charakter dobrowolny, czyli są instrumentami, po które mogą, ale nie muszą sięgać organizacje zainteresowane prowadzeniem działań na rzecz ochrony środowiska. System EMAS opiera się na wymaganiach normy ISO 14001 (aby wdrożyć system EMAS, należy stosować m.in. wymagania normy ISO 14001), ale zawiera także kilka dodatkowych wymagań, które muszą zostać spełnione przez organizacje chcące uzyskać rejestrację w tym systemie. Jedną z różnic dotyczy efektów działalności środowiskowej. System EMAS stawia większe wymagania w tym zakresie. Organizacje zarejestrowane w systemie EMAS muszą być w stanie wykazać ciągłą (rok po roku) poprawę efektów swojej działalności środowiskowej. Jedną z form dokumentowania poprawy w zakresie efektów działalności środowiskowej są ujmowane w deklaracjach środowiskowych wskaźniki efektywności środowiskowej.

Celem artykułu jest przedstawienie istoty wskaźników efektywności środowiskowej występujących w systemie EMAS oraz ich przegląd w deklaracjach środowiskowych polskich organizacji zarejestrowanych w tym systemie. Analizie poddano deklaracje wszystkich polskich organizacji zarejestrowanych w systemie EMAS 3 lutego 2014 r.

2. WYMOGI SYSTEMU EMAS W ODNIESIENIU DO EFEKTÓW DZIAŁALNOŚCI ŚRODOWISKOWEJ ORGANIZACJI

System Ekozarządzania i Audytu (EMAS) jest instrumentem zarządzania o dobrowolnym charakterze, wprowadzonym przez Unię Europejską. Może zostać wdrożony przez organizacje z państw Unii Europejskiej oraz spoza Wspólnoty. System EMAS „ma na celu działanie na rzecz zrównoważonej konsumpcji i produkcji oraz zrównoważonej polityki przemysłowej. Jego celem jest także wspieranie ciągłej poprawy efektów działalności środowiskowej organizacji poprzez ustanowienie i wdrażanie przez organizacje systemów zarządzania środowiskowego oraz systematyczną, obiektywną i okresową ocenę efektywności takich systemów, dostarczanie informacji o efektach działalności środowiskowej, prowadzenie otwartego dialogu ze społeczeństwem i innymi zainteresowanymi stronami oraz aktywne zaangażowanie pracowników organizacji”². Organizacje, które chcą przystąpić do systemu EMAS, muszą spełniać wszystkie wymogi tego systemu (określone w Rozporządzeniu EMAS), w tym także spełnienie wymogu ciągłej poprawy efektów działalności środowiskowej. Rozporządzenie EMAS definiuje efekty działalności środowiskowej jako „wymierne wyniki zarządzania przez organizację swoimi aspektami środowiskowymi”³. Aspekty środowiskowe są natomiast definiowane, jako „składnik działalności, produktów lub usług organizacji, które wpływają lub mogą wpływać na środowisko”⁴.

Kolejnym wymogiem Rozporządzenia EMAS, istotnie odróżniającym ten system od innych systemów zarządzania środowiskowego, jest wymóg publikowania deklaracji środowiskowej. W niej zarejestrowane w systemie organizacje mają obowiązek zamieszczać między innymi informacje na temat efektów swojej działalności środowiskowej. Załącznik IV Rozporządzenia EMAS zawiera wymagania, aby w

² Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1221/2009, s. 4.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

sprawozdawczości zawrzeć m.in. „streszczenie dostępnych danych, dotyczących efektów działalności środowiskowej organizacji w porównaniu z jej celami i zadaniami środowiskowymi, w odniesieniu do znaczącego wpływu organizacji na środowisko. Sprawozdawczość obejmuje główne wskaźniki i inne istniejące wskaźniki efektywności środowiskowej określone w Rozporządzeniu”⁵.

Deklaracje środowiskowe są publicznie dostępne. Zainteresowane strony mają możliwość poprzez ich analizę (a konkretnie analizę zawartych w nich informacji, dotyczących wskaźników efektywności środowiskowej) uzyskać informacje między innymi na temat oddziaływania organizacji na środowisko i rozwoju efektów jej działalności środowiskowej. Zgodnie z Rozporządzeniem EMAS zadaniem wskaźników efektywności środowiskowej jest między innymi przedstawienie dokładnej oceny efektów działalności środowiskowej organizacji oraz umożliwienie porównania poszczególnych lat w celu dokonania oceny rozwoju efektów działalności środowiskowej organizacji. Wskaźniki powinny być zrozumiałe i jednoznaczne. Powinny także umożliwić porównanie uzyskanych efektów działalności środowiskowej z wymaganiami prawnymi lub innymi dokumentami, stanowiącymi punkt odniesienia (takimi jak sektorowe dokumenty referencyjne)⁶. Rozporządzenie EMAS wymienia główne wskaźniki, które powinny zostać ujęte w deklaracji środowiskowej. Mają one zastosowanie do wszystkich typów organizacji i dotyczą następujących obszarów środowiskowych (określanych jako kluczowe):

- efektywność energetyczna;
- efektywne wykorzystanie materiałów;
- woda;
- odpady;
- różnorodność biologiczna;
- emisje⁷.

Organizacje mogą nie zamieszczać wszystkich wskaźników w deklaracji środowiskowej tylko w uzasadnionych przypadkach, gdy dany wskaźnik nie ma znaczenia dla istotnych, bezpośrednich aspektów środowiskowych, zidentyfikowanych przez organizację.

Rozporządzenie EMAS jednoznacznie definiuje, czego dotyczą poszczególne, główne wskaźniki.

W wypadku wskaźnika dotyczącego efektywności energetycznej, przedstawiając całkowity roczny wkład/wpływ w danym obszarze (oznaczany literą A), organizacje wykazują:

- w odniesieniu do „całkowitego bezpośredniego zużycia energii” – całkowite roczne zużycie energii wyrażone w MWh lub GJ;
- w odniesieniu do „całkowitego zużycia energii odnawialnej” – procent całkowitego rocznego zużycia energii (elektrycznej oraz ciepła), wytworzonego przez organizację z odnawialnych źródeł energii⁸.

---

⁵ *Ibidem*, s. 36.

⁶ *Ibidem*, s. 37.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

W obszarze środowiskowym, dotyczącym efektywnego wykorzystania materiałów, organizacje wykazują roczny przepływ masy różnych, używanych przez organizację materiałów wyrażony w tonach (z wyjątkiem energii i wody)⁹.

W wypadku wody organizacje wykazują całkowite roczne zużycie wody (wyrażone w m³)¹⁰. W wypadku odpadów organizacje wykazują całkowitą, roczną ilość wytwarzanych odpadów (z podziałem na typy), wyrażoną w tonach oraz całkowitą, roczną ilość wytwarzanych odpadów niebezpiecznych, wyrażonych w kilogramach lub tonach¹¹. W obszarze środowiskowym, dotyczącym różnorodności biologicznej, organizacje wykazują użytkowanie gruntów w terenie zabudowanym (wyrażone w m²)¹². W wypadku emisji natomiast organizacje wykazują:

- całkowitą, roczną emisję gazów cieplarnianych, wyrażoną w tonach ekwiwalentu CO²;
- całkowitą, roczną emisję do powietrza, wyrażoną w kilogramach lub tonach¹³.

System EMAS pomaga organizacjom, które go wdrożyły, uzyskać trwałą poprawę w zakresie efektów działalności środowiskowej. Zarejestrowane organizacje mają obowiązek co roku przedstawiać informacje dotyczące efektów swojej działalności środowiskowej. Deklaracje środowiskowe (w których zamieszczane są m.in. wartości wskaźników efektywności środowiskowej z poszczególnych lat) stanowią formę dialogu z osobami zainteresowanymi działalnością środowiskową organizacji. Dzięki wymogowi sprawozdawczości środowiskowej organizacje uczestniczące w tym systemie na bieżąco monitorują swoją działalność środowiskową, rozwój w tym zakresie oraz przyczyny ewentualnego braku poprawy w danym obszarze środowiskowym. Zdarzają się uzasadnione sytuacje, w których wartość wskaźników w stosunku do poprzedniego roku wzrasta, co może być spowodowane na przykład wzrostem wielkości produkcji w danym roku, dłuższym sezonem grzewczym, rozwojem działalności itp. Niemniej jednak organizacje dążą do tego, aby w dłuższym czasie być w stanie wykazać tendencję spadku wartości wskaźników, dotyczących kluczowych obszarów działalności środowiskowej.

3. CHARAKTERYSTYKA ORGANIZACJI ZAREJESTROWANYCH W SYSTEMIE EMAS W POLSCE (OBJĘTYCH BADANIEM)

W Polsce 3 lutego 2014 r. w systemie EMAS zarejestrowane były 43 organizacje. Wykaz organizacji aktualnie zarejestrowanych w systemie EMAS w Polsce przedstawiono w tabeli 1.

Działalność prowadzona przez organizacje zarejestrowane w systemie EMAS klasyfikowana jest zgodnie ze statystyczną klasyfikacją działalności gospodarczej Wspólnoty Europejskiej – NACE [Rozporządzenie (WE) nr 1893/2006 Parlamentu Europejskiego i Rady z 20 grudnia 2006 r.]. Zgodnie z tą klasyfikacją polskie organizacje zarejestrowane w systemie EMAS prowadzą następujące rodzaje działalności:

- 27,91% – działalność produkcyjna;

---

⁹ *Ibidem.*

¹⁰ *Ibidem.*

¹¹ *Ibidem.*

¹² *Ibidem*, s. 38.

¹³ *Ibidem*, s. 37.

- 13,95% – działalność związana z wytwarzaniem energii elektrycznej (NACE 35.11);
- 11,63% – działalność związana ze zbieraniem odpadów innych niż niebezpieczne (NACE 38.11); 60%, wśród tych organizacji zajmuje się także zbieraniem odpadów niebezpiecznych (NACE 38.12);
- 9,3% – działalność związana z rekultywacją i pozostałymi usługami, związanymi z gospodarką odpadami (NACE 38.32);
- 9,3% – działalność związana z poborem, uzdatnianiem i dostarczaniem wody i/lub odprowadzaniem i oczyszczaniem ścieków;
- 6,98% – działalność związana z kierowaniem podstawowymi rodzajami działalności publicznej (NACE 84.11);
- 4,65% – działalność szpitali (NACE 86.10);
- wśród pozostałych 16,28% organizacji, każda prowadzi inny rodzaj działalności.

Tabela 1. Organizacje aktualnie zarejestrowane w systemie EMAS w Polsce

Lp.	ORGANIZACJA
1.	Centrum Onkologii im. prof. F. Łukaszczyka – BYDGOSZCZ
2.	Przedsiębiorstwo Budowy Dróg i Mostów Sp. z o.o. – MINSK MAZOWIECKI
3.	RAFAKO S.A. – RACIBÓRZ
4.	Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Katowicach – KATOWICE
5.	Bombardier Transportation Polska Spółka z o.o. – WROCŁAW
6.	Dolina Nidy Sp. z o.o. – PINCZÓW
7.	Urząd Miasta w Trzebini (Wydział Gospodarki Ochrony środowiska Rolnictwa i Leśnictwa) – TRZEBINIA
8.	TAURON Wytwarzanie S.A., Oddział Elektrownia Łaziska w Łaziskach Górnych – ŁAZISKA GÓRNE
9.	EDF Wybrzeże S.A – GDANSK
10.	Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji Okręgu Częstochowskiego S.A. – CZĘSTOCHOWA
11.	Arctic Paper Kostrzyn S.A. – KOSTRZYN NAD ODRĄ
12.	Międzygminne Przedsiębiorstwo Gospodarki Odpadami i Energetyki Odnawialnej „MASTER” Sp. z o.o. – TYCHY
13.	Alpha TECHNOLOGY Sp. z o.o. spółka komandytowo-akcyjna – DOBCZYCE
14.	PGE Górnictwo i Energetyka Konwencjonalna S.A., Oddział Zespół Elektrowni Dolna Odra – NOWE CZARNOWO
15.	Częstochowskie Przedsiębiorstwo Komunalne Sp. z o.o. – CZĘSTOCHOWA
16.	Przedsiębiorstwo Gospodarki Wodnej i Rekultywacji S.A. – JASTRZĘBIE ZDRÓJ
17.	Regionalne Centrum Gospodarki Wodno-Ściekowej – TYCHY
18.	TAURON Wytwarzanie S.A., Oddział Elektrownia Jaworzno III w Jaworznie – JAWORZNO
19.	KOBA Organizacja Odzysku S.A. – KRAKÓW
20.	TAURON Wytwarzanie Spółka Akcyjna-Oddział Elektrownia Siersza w Trzebini – TRZEBINIA
21.	Cementownia Warta S.A. – DZIAŁOSZYN
22.	Petrochemia-Błachownia S.A. – KĘDZIERZYN-KOZLE
23.	Przedsiębiorstwo Produkcji Kruszywa i Usług Geologicznych „KRUSZGEO” S.A. –

	RZESZÓW
24.	CEMEX sp. z o.o. – CHEŁM
25.	Ministerstwo Środowiska – WARSZAWA
26.	MAN Trucks Sp. z o.o. – NIEPOŁOMICE
27.	AB S.A. – WROCŁAW
28.	Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji w Lublinie Sp. z o.o. – LUBLIN
29.	JAGO-PRO Sp. z o.o. – JAWORZNO
30.	Urząd Miejski Wrocławia – WROCŁAW
31.	TAURON Wytwarzanie S.A., Oddział Zespół Elektrociepłowni Bielsko-Biała – BIELSKO-BIAŁA
32.	ALBA MPGK Sp. z o.o. – DĄBROWA GÓRNICZA
33.	DOL-EKO Organizacja Odzysku S.A. – WROCŁAW
34.	TOM Organizacja Odzysku S.A. – SZCZECIN
35.	Organizacja Odzysku Odpadów i Opakowań „EKOLA” S.A. – GDAŃSK
36.	PONAR WADOWICE S.A. – WADOWICE
37.	Ośrodek Główny Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej Państwowego Instytutu Badawczego
38.	ALBA Południe Polska Sp. z o.o. – DĄBROWA GÓRNICZA
39.	Zachodniopomorskie Centrum Onkologii – SZCZECIN
40.	Zakład Utylizacji Odpadów Sp. z o.o. – GORZÓW WIELKOPOLSKI
41.	Przedsiębiorstwo „LABTAR” Sp. z o.o. – TARNÓW OPOLSKI
42.	TAURON Wytwarzanie Spółka Akcyjna, Oddział Elektrownia Łagisza – BĘDZIN
43.	H&M HENNES & MAURITZ LOGISTICS Sp. z o.o. – GĄDKI

Zródło: opracowanie własne na podstawie www.gdos.gov.pl.

4. PRZEGLĄD WSKAŹNIKÓW EFEKTYWNOŚCI ŚRODOWISKOWEJ UJMOWANYCH W DEKLARACJACH ŚRODOWISKOWYCH PRZEZ BADANE ORGANIZACJE

Na wstępie dokonano przeglądu głównych wskaźników efektywności środowiskowej, ujętych w deklaracjach środowiskowych przez organizacje zarejestrowane w systemie EMAS.

Rozporządzenie EMAS wymaga przedstawienia w deklaracji środowiskowej głównych wskaźników, dotyczących kluczowych obszarów środowiskowych, takich jak: zużycie energii elektrycznej, efektywne wykorzystanie materiałów, zużycie wody, ilość wytworzonych odpadów, powierzchnia użytkowanego terenu (różnorodność biologiczna) oraz emisje (gazów cieplarnianych i emisje do powietrza przynajmniej SO₂, NO_x, PM). Organizacje mogą także ująć w deklaracjach środowiskowych dodatkowe wskaźniki efektywności środowiskowej, jeżeli uważają je za mające znaczenie dla ich znaczących aspektów środowiskowych. W uzasadnionych wypadkach organizacje mogą także nie uwzględniać w sprawozdawczości wszystkich głównych wskaźników efektywności środowiskowej, jeżeli uznają, że nie mają one znaczenia dla ich znaczących aspektów środowiskowych.

Główne wskaźniki efektywności środowiskowej ujęte w deklaracjach środowiskowych przez polskie organizacje zarejestrowane w systemie EMAS przedstawiono w tabeli 2.

Tabela 2. Główne wskaźniki efektywności środowiskowej ujęte w deklaracjach środowiskowych przez polskie organizacje zarejestrowane w systemie EMAS

Główne wskaźniki efektywności środowiskowej	Organizacje, które ujęły wskaźnik w deklaracji środowiskowej (%)
EFEKTYWNOŚĆ ENERGETYCZNA	86,04
EFEKTYWNE WYKORZYSTANIE MATERIAŁÓW	67,44
WODA	88,37
ODPADY	90,7
RÓŻNORODNOŚĆ BIOLOGICZNA	58,13
EMISJE	83,72

Zródło: opracowanie własne na podstawie deklaracji środowiskowych, dostępnych na stronie www.gdos.gov.pl.

Główne wskaźniki efektywności środowiskowej ujęte w sprawozdawczości przez największą liczbę polskich organizacji zarejestrowanych w systemie EMAS dotyczyły: wytwarzania odpadów (90,7%), zużycia wody (88,37%), efektywności energetycznej (86,04%) oraz emisji (83,72%). Wskaźnik dotyczący efektywnego wykorzystania materiałów zaznaczyło w swojej deklaracji środowiskowej 67,44% wszystkich organizacji. Wskaźnik dotyczący różnorodności biologicznej natomiast uwzględniło w deklaracji 58,13% organizacji, zarejestrowanych w systemie EMAS.

Rozporządzenie EMAS dopuszcza (w uzasadnionych przypadkach) możliwość nieuwzględnienia w sprawozdawczości jednego lub większej liczby głównych wskaźników efektywności środowiskowej. Organizacje, które nie uwzględniły poszczególnych wskaźników w swojej deklaracji środowiskowej, uzasadniają to brakiem ich znaczenia dla znaczących aspektów środowiskowych lub brakiem zastosowania w przypadku prowadzonej przez nie działalności. Wśród organizacji objętych badaniem były także takie, które nie ujęły w sprawozdawczości żadnego z głównych wskaźników efektywności środowiskowej wymaganych przez rozporządzenie EMAS (stanowiły one 9,3% wszystkich organizacji zarejestrowanych w systemie EMAS). Uzasadnione to było rodzajem działalności prowadzonej przez te organizacje.

Rozporządzenie EMAS dopuszcza także możliwość uwzględniania w sprawozdawczości dodatkowych wskaźników efektywności środowiskowej, jeżeli mają one znaczenie dla działalności organizacji. W artykule dokonano przeglądu dodatkowych wskaźników, które zostały wymienione w deklaracjach środowiskowych organizacji zarejestrowanych w systemie EMAS (tab. 3).

Z przeglądu wynika, że wśród dodatkowych wskaźników ujętych w sprawozdawczości przez ponad 20% organizacji zarejestrowanych w systemie EMAS można wymienić wskaźniki dotyczące: ilości wytwarzanych ścieków (42%), produkcji energii ze źródeł odnawialnych (23,3%) oraz recyklingu odpadów (21%). Wśród organizacji, objętych badaniem 14% wymieniło w sprawozdawczości wskaźnik dotyczący prowadzonych akcji ekologiczno-edukacyjnych. Wśród wszystkich polskich organizacji zarejestrowanych w systemie EMAS 9,3% z nich ujęło w deklaracjach wskaźniki dotyczące: emisji hałasu, prowadzonej edukacji/szkoleń oraz przyrostu liczby klientów w zakresie przejęcia obowiązków odzysku i recyklingu. W deklaracjach środowiskowych 7% organizacji objętych badaniem wskazało na wskaźnik dotyczący ilości odpadów

zebranych do odzysku.

Tabela 3. Dodatkowe wskaźniki ujęte w deklaracjach środowiskowych przez polskie organizacje, zarejestrowane w systemie EMAS

Dodatkowe wskaźniki	Organizacje, które ujęły wskaźnik w deklaracji środowiskowej (%)
WYTWARZANIE ŚCIEKÓW	42
PRODUKCJA ENERGII ZE ŹRÓDEŁ ODNAWIALNYCH	23,3
RECYKLING ODPADÓW	21
AKCJE EKOLOGICZNO-EDUKACYJNE	14
EMISJA HAŁASU	9,3
PRZYROST LICZBY KLIENTÓW W ZAKRESIE PRZEJĘCIA OBOWIĄZKÓW ODZYSKU I RECYKLING	9,3
EDUKACJA/SZKOLENIA	9,3
ODPADY ZEBRANE DO ODZYSKU	7
EMISJE DO WODY	2,33
SPRZEDAŻ SUROWCÓW WTÓRNYCH	2,33

Źródło: opracowanie własne na podstawie deklaracji środowiskowych, dostępnych na stronie www.gdos.gov.pl.

Wśród dodatkowych wskaźników ujmowanych w sprawozdawczości przez badane organizacje znalazły się także między innymi wskaźniki dotyczące: emisji do wody (2,33%) oraz sprzedaży surowców wtórnych (2,33%).

Warto podkreślić, że przegląd wskaźników nie był zadaniem łatwym ze względu na różny sposób ich prezentacji w deklaracjach środowiskowych. Wprawdzie Rozporządzenie EMAS III określiło, jakie informacje w zakresie wymaganych wskaźników efektywności środowiskowej należy ująć w deklaracjach środowiskowych, ale forma ich prezentacji w deklaracjach jest nadal bardzo różna. Część organizacji prezentuje wskaźniki efektywności środowiskowej w formie tabelarycznej (jedna zbiorcza tabela), część organizacji w postaci osobnych tabel dla poszczególnych wskaźników, jeszcze inne organizacje w formie wykresów lub w formie zarówno tabelarycznej, jak i na wykresach. Różnice dotyczą także okresów czasowych, w jakich organizacje prezentują wskaźniki. Uwagi dotyczące trudności w porównywaniu i analizowaniu deklaracji środowiskowych zawarto także w badaniach, przeprowadzonych wśród fińskich organizacji, zarejestrowanych w systemie EMAS¹⁴, a także w badaniu *Evaluation of EMAS and Eco-Label for their Revision, Report 2: Research Findings* (EVER)¹⁵

Wskaźniki efektywności środowiskowej mają na celu między innymi umożliwienie porównania kolejnych lat działalności organizacji w celu oceny rozwoju efektów jej działalności środowiskowej.¹⁶ Analiza poszczególnych lat powinna wykazać zmniejszenie

¹⁴ S. Erkkö, M. Melanen, P. Mickwitz, *Eco-efficiency in the Finnish EMAS reports – a buzz world?*, „Journal of Cleaner Production” 2005/13, s. 802–803.

¹⁵ EVER: *Evaluation of EMAS and Eco-Label for their Revision. Report 2: Research Findings*, 26 December 2005, s. 7.

¹⁶Przykład takiego zestawienia w: P. Pachura, A. Ociepa-Kubicka, *Eco-Management and Audit Scheme (EMAS) functioning on the example of the Water Supply and Sewerage Joint Stock Company of the Częstochowa District*, Polish Journal of Management Studies 2014, Vol.10, No 2,

się wartości wskaźników w stosunku do lat poprzednich w odniesieniu do kluczowych obszarów działalności oraz zwiększenie wartości wskaźników w odniesieniu do obszarów działalności, związanych z na przykład recyklingiem odpadów, wytwarzaniem energii ze źródeł odnawialnych lub prowadzeniem akcji ekologiczno-edukacyjnych. Wskaźniki ujmowane w deklaracjach środowiskowych umożliwiają także porównanie ich wartości, w stosunku do limitów i pozwoleń, zawartych w przepisach środowiskowych, dotyczących działalności organizacji (których – zgodnie z wymogiem rozporządzenia EMAS – muszą bezwzględnie przestrzegać). System EMAS stawia organizacjom wymóg ciągłego (rok po roku) zmniejszania ich negatywnego oddziaływania na środowisko. I właśnie między innymi analiza wartości wskaźników efektywności środowiskowej jest dla organizacji źródłem informacji o efektach prowadzonej działalności środowiskowej.

Przegląd wskaźników badanych organizacji pozwolił na wysunięcie wniosków, że organizacje nie zawsze były w stanie wykazać zmniejszanie wartości głównych wskaźników w każdym kolejnym roku. Zdarzały się sytuacje, w których wartość wskaźnika w stosunku do roku poprzedniego zwiększyła się. Warto jednak podkreślić, że organizacje w każdym takim wypadku zamieszczały w deklaracji wytłumaczenie, co było powodem zwiększenia się wartości wskaźnika w danym roku.

Analizując jednak dłuższy przedział czasowy, można było zaobserwować tendencję do zmniejszania się wartości poszczególnych wskaźników dotyczących kluczowych obszarów działalności środowiskowej. Jest to dowód na to, że system EMAS może wpływać na poprawę w zakresie efektów działalności środowiskowej organizacji.

Warto w tym miejscu podkreślić, że chęć zmniejszania negatywnego oddziaływania organizacji na środowisko była jednym z motywów wdrożenia systemu EMAS, wymienianym przez organizacje w różnych badaniach dotyczących systemu EMAS. Piszą o tym między innymi Emilsson, Hjelm¹⁷, a także Morrow, Rondinelli¹⁸. Można znaleźć informację o tym także w badaniu EVER¹⁹.

W badaniach literaturowych znajdujemy także dowody na wpływ systemu EMAS na poprawę w zakresie efektów działalności środowiskowej, zwłaszcza w obszarach dotyczących zużycia energii, wody i wykorzystania zasobów. Piszą o tym między innymi Emilsson, Hjelm²⁰. Można o tym przeczytać także w badaniach EVER²¹ oraz *Final Report. Study on the Costs and Benefits of EMAS to Registered Organisations*²².

---

s.147.

¹⁷ Emilsson S., Hjelm O., *Implementation of standardised environmental management systems in Swedish local authorities: reasons, expectations and some outcomes*, „Environmental Science & Policy” 2002/5, s. 445.

¹⁸ Morrow D., Rondinelli D., *Adopting Corporate Environmental Management Systems: Motivations and Results of ISO 14001 and EMAS Certification*, „European Management Journal” 20/2 (2002), s. 166.

¹⁹ EVER: *Evaluation of EMAS and Eco-Label...*, s. 31.

²⁰ Emilsson S., Hjelm O., *op. cit.*, s. 446.

²¹ EVER: *Evaluation of EMAS and Eco-Label...*, s. 8.

²² *Final Report. Study on the Costs and Benefits of EMAS to Registered Organisations*, Milieu Ltd and Pisk and Policy Analysis Ltd for DG Environment of the European Commission under Study Contract No. 07.0307/2008/517800/ETU/G.2, October 2009, s. 92.

5. WNIOSKI

Główne wskaźniki efektywności środowiskowej, ujęte w sprawozdawczości przez największą liczbę polskich organizacji zarejestrowanych w systemie EMAS, dotyczyły: wytwarzania odpadów, zużycia wody, efektywności energetycznej oraz emisji.

Dodatkowe wskaźniki, wymienione w sprawozdawczości przez największą liczbę badanych organizacji, dotyczyły: ścieków; produkcji energii ze źródeł odnawialnych, a także recyklingu odpadów. Inne dodatkowe wskaźniki zamieszczone w sprawozdawczości przez badane organizacje dotyczyły także między innymi: prowadzonych akcji ekologiczno-edukacyjnych; emisji hałasu; przyrostu liczby klientów w zakresie przejścia obowiązków odzysku i recyklingu oraz ilości odpadów zebranych do odzysku.

Na podstawie przeglądu wskaźników ujętych w sprawozdawczości przez badane organizacje stwierdzono, że organizacje nie zawsze były w stanie wykazać zmniejszenia wartości głównych wskaźników w każdym kolejnym roku. Analizując jednak dłuższy przedział czasowy, można było zaobserwować tendencję do zmniejszania się wartości poszczególnych wskaźników dotyczących kluczowych obszarów działalności środowiskowej. Jest to dowód na to, że system EMAS może się przyczyniać do poprawy w zakresie efektów prowadzonej przez organizację działalności środowiskowej.

LITERATURA

- [1] *Deklaracje środowiskowe organizacji zarejestrowanych w systemie EMAS*, www.gdos.gov.pl.
- [2] Emilsson S., Hjelm O., *Implementation of standardised environmental management systems in Swedish local authorities: reasons, expectations and some outcomes*, „Environmental Science & Policy” 2002/5, s. 445–446.
- [3] Erkkö S., Melanen M., Mickwitz P., *Eco-efficiency in the Finnish EMAS reports – a buzz world?*, „Journal of Cleaner Production” 2005/13, s. 802–803.
- [4] *EVER: Evaluation of EMAS and Eco-Label for their Revision. Report 2: Research Findings*, 26 December 2005, s. 7, 31.
- [5] *Final Report. Study on the Costs and Benefits of EMAS to Registered Organisations*, Milieu Ltd and Pisk and Policy Analysis Ltd for DG Environment of the European Commission under Study Contract No. 07.0307/2008/517800/ETU/G.2, October 2009, s. 92.
- [6] Morrow D., Rondinelli D., *Adopting Corporate Environmental Management Systems: Motivations and Results of ISO 14001 and EMAS Certification*, „European Management Journal” 20/2 (2002), s. 166.
- [7] Pachura P., Ociepa-Kubicka A., *Eco-Management and Audit Scheme (EMAS) functioning on the example of the Water Supply and Sewerage Joint Stock Company of the Częstochowa District*, Polish Journal of Management Studies 2014, Vol.10, No 2.
- [8] Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) NR 1221/2009 z 25 listopada 2009 r. w sprawie dobrowolnego udziału organizacji w systemie ek zarządzania i audytu we Wspólnocie (EMAS), uchylające rozporządzenie (WE) nr 761/2001 oraz decyzje Komisji 2001/681/WE i 2006/193/WE.

ENVIRONMENTAL EFFICIENCY INDICATORS INCLUDED IN THE REPORTING BY ORGANIZATIONS REGISTERED UNDER EMAS

Organizations that want to reduce the negative impact on the environment can implement for this purpose an environmental management system. One of such system is the Eco-Management and Audit Scheme (EMAS). EMAS is based on the requirements of ISO 14001, but it also includes several additional requirements that must be met by organizations wishing to obtain registration in the system. One difference relates to environmental performance. EMAS places higher demands in this regard. Organizations registered in the EMAS system must be able to demonstrate a continuous improvement of its environmental performance. One of the forms documenting improvement in this area are environmental performance indicators included in the environmental statement. In accordance with the EMAS Regulation, the task of environmental performance indicators is e.g.: present a thorough evaluation of the environmental performance of the organization and to enable comparisons between years in order to assess the development of the environmental performance of the organization. The main indicators that should be included in the environmental statement are related to key environmental areas and concern: energy efficiency, efficient use of materials, water, waste, biodiversity and emissions. Organizations can also include in the declaration additional indicators if they are relevant to the organization's identified significant environmental aspects. The purpose of the article was to present the essence of environmental performance indicators occurring in EMAS and their review in the environmental statements of Polish organizations registered in the system. The study concerned all polish organizations registered under EMAS on 3.02.2014. The results are presented in tabular form.

Keywords: EMAS environmental performance indicators, environmental performance.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.62

Przesłano do redakcji: kwiecień 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2015

Monika PASTERNAK-MALICKA¹

PRACA NIEREJESTROWANA JAKO SKUTEK ZJAWISKA BEZROBOCIA WŚRÓD MŁODYCH OSÓB W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM

Transformacja ustrojowa i gospodarcza w Polsce wywołała zasadnicze przeobrażenia rynku pracy. Zjawisko jawnego bezrobocia, nieznanego w Polsce przed 1990 r., zaczęło ujawniać się na wielką skalę wraz z uruchomieniem w gospodarce mechanizmów rynkowych. Kulminacyjny poziom bezrobocia odnotowano w latach 2002–2005, kiedy w niektórych miesiącach stopa bezrobocia przekraczała 19–20%. Równocześnie niebezpieczną cechą nie tylko polskiego rynku pracy jest duży odsetek młodych osób pozostających bez pracy.

Konsekwencje bezrobocia najczęściej rozpatruje się na płaszczyźnie ekonomicznej, prawnej oraz politycznej. Nie należy jednak zapominać o stronie zdrowotnej, psychologicznej i obyczajowej w odniesieniu do pojedynczych osób pozostających bez pracy i ich rodzin. Często skutkiem braku legalnej pracy staje się wybór nielegalnego zatrudnienia jako jedynej dostępnej alternatywy. Jednym z regionów znacząco dotkniętych problemem braku pracy jest województwo podkarpackie.

W publikacji zaprezentowano istotę i skalę nielegalnej pracy w Polsce i województwie podkarpackim. Opisano skutki społeczne i ekonomiczne bezrobocia, a także poziom bezrobocia według struktury wiekowej na Podkarpaciu. Celem publikacji jest próba oceny, czy nielegalna praca jest skutkiem narastającego w ostatnich latach zjawiska bezrobocia wśród młodych osób mieszkających w województwie podkarpackim.

Słowa kluczowe: rynek pracy, praca nierejestrowana, bezrobocie.

1. WPROWADZENIE

Problem bezrobocia dotyka z różnym natężeniem poszczególnych regionów kraju, ale występuje od lat w całej Polsce. Równocześnie niebezpieczną cechą, nie tylko polskiego rynku pracy, jest duży odsetek młodych osób pozostających bez zatrudnienia. Transformacja ustrojowa i gospodarcza w Polsce wywołała zasadnicze przeobrażenia rynku pracy. Zjawisko jawnego bezrobocia, nieznanego w Polsce przed 1990 r., zaczęło się ujawniać na wielką skalę wraz z uruchomieniem w gospodarce mechanizmów rynkowych. Kulminacyjny poziom bezrobocia odnotowano w latach 2002–2005, kiedy w niektórych miesiącach stopa bezrobocia przekraczała 19–20%. Po roku 2008 problemy na rynku pracy ponownie pogłębiło spowolnienie gospodarcze wywołane kryzysem *subprime*. Równocześnie od lat wprowadza się nowe technologie, dokonuje restrukturyzacji przemysłu i zmian w organizacji pracy, co wpływa na ograniczenie zapotrzebowania na siłę roboczą i przekłada się na poziom zatrudnienia.

---

¹ Dr Monika Pasternak-Malicka, Politechnika Rzeszowska, Wydział Zarządzania, Zakład Finansów i Bankowości, Al. Powstańców Warszawy 10, 35-959 Rzeszów, tel.: (17) 865 19 12, e-mail: malicka@prz.edu.pl

Konsekwencje bezrobocia najczęściej rozpatruje się na płaszczyźnie ekonomicznej, prawnej oraz politycznej. Nie należy jednak zapominać o stronie zdrowotnej, psychologicznej i obyczajowej w odniesieniu do pojedynczych osób pozostających bez pracy i ich rodzin. Często skutkiem braku legalnej pracy staje się wybór nielegalnego zatrudnienia jako jedynej dostępnej alternatywy. Jednym z regionów znacząco dotkniętych problemem braku pracy jest województwo podkarpackie.

W publikacji zaprezentowano istotę i skalę nielegalnej pracy w Polsce i województwie podkarpackim. Opisano ekonomiczne, społeczne i psychologiczne skutki bezrobocia, a także poziom bezrobocia według struktury wiekowej na Podkarpaciu. Celem publikacji jest próba oceny, czy nielegalna praca jest skutkiem narastającego w ostatnich latach zjawiska bezrobocia wśród młodych osób mieszkających w województwie podkarpackim. Na podstawie danych statystycznych dokonano próby oceny wpływu poziomu bezrobocia wśród młodych osób na aktywność na nieformalnym rynku pracy przy użyciu metody regresji liniowej. Zaprezentowano także fragmenty własnych badań ankietowych z lat 2007–2014 dotyczących szarej strefy, w tym pracy nieformalnej.

2. POJĘCIE I SKALA PRACY NIEREJESTROWANEJ W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM NA TLE POLSKI

Przez pojęcie pracy nierejestrowanej (nielegalnej, nieformalnej) najczęściej rozumie się pracę najemną wykonywaną bez zawarcia formalnej umowy, a także pracę wykonywaną w podstawowym miejscu pracy, ale w której ramach wynagrodzenie jest częściowo wypłacane poza ewidencją, oraz nieewidencjonowaną pracę na własny rachunek.

W Polsce szacunków skali nieformalnego zatrudnienia dokonuje Główny Urząd Statystyczny, który rachunki produktu krajowego brutto zestawia zgodnie z wymogami systemu rachunków narodowych i regionalnych ESA'95. Z zasad systemu rachunków narodowych ESA'95, obowiązującego w krajach Unii Europejskiej, wynika jednoznacznie konieczność uwzględnienia, oprócz produkcji bezpośrednio obserwowalnej, również aktywności nieobserwowalnej, w tym szarej strefy gospodarki. Szara gospodarka dotyczy zarówno produkcji ukrytej, jak i nielegalnej. W obecnej praktyce² kraje UE nie uwzględniają produkcji przestępczej. W celu zapewnienia porównywalności szacunków polskie rachunki narodowe uwzględniają jedynie tę część gospodarki ukrytej, która jest bądź mogłaby być legalna³. Na takie wyłączenie wskazują także w swoich pracach Friedrich Schneider, Benno Fogler, którzy nie obejmują w swoich wyliczeniach aktywności przestępczej⁴.

² Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady Europy nakazuje, aby najpóźniej do września 2014 r. kraje członkowskie uwzględniały także nielegalną szarą strefę, na przykład przemyt, prostytutka, handel narkotykami.

³ *Rachunki narodowe wg sektorów i podsektorów instytucjonalnych 2005–2008, Aneks 4: Szara strefa w rachunkach narodowych*, Warszawa 2010, s. 387–392. W publikacji zmieniono sposób prezentacji szarej gospodarki, zamieszczając jej udział w produkcie krajowym brutto (PKB łącznie z „szarą strefą” = 100) przy zachowaniu dotychczasowej metody obliczeń. Natomiast we wcześniejszych wydaniach prezentowano udział szarej gospodarki w tworzeniu PKB brutto przyjmując za 100% PKB bez szarej strefy.

⁴ F. Schneider, *Shadow Economies and Corruption All Over the World: New Estimates for 145 Countries*, Johannes Kepler University of Linz, Austria, 24 July 2007; B. Torgler, F. Schneider,

Tabela 1. Szara strefa gospodarki oraz praca nielegalna według GUS i Friedricha Schneidera w Polsce w latach 2000–2013 (%)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Szara gospodarka według GUS	17,0	16,3	15,3	15,4	14,4	13,7	13,7	12,8	11,8	13,1	12,8	12,6	–	–
– w tym praca nielegalna*	5,3	5,2	5,2	5,1	4,9	4,2	4,0	3,6	3,5	3,5	3,3	3,2	–	–
Szara gospodarka według Schneidera	27,6	28,2	28,9	27,7	27,4	27,1	26,8	26,0	25,3	25,9	25,4	25,0	24,4	23,8
– w tym praca nielegalna*	9,2	9,4	9,6	9,2	9,1	9,0	8,9	8,7	8,4	8,6	8,5	8,3	8,1	7,9

* Przyjęto wskaźniki procentowe na poziomie 1/3 udziału szarej strefy w PKB.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: F. Shneider, *The Size of the Shadow Economies of 145 Countries all over the World, First Results over the Period 1999 to 2003*, IZA, Discussion Paper No. 1431, 2004; F. Schneider, *Size and Development of the Shadow Economy of 31 European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2013*, www.uni-linz.ac.at, april 2013.

Praca nieformalna stanowi istotny element polskiego rynku pracy. W tabeli 1 przedstawiono udział szarej gospodarki, w tym pracy nierejestrowanej, w tworzeniu PKB w latach 2000–2011 według szacunków Głównego Urzędu Statystycznego oraz Friedricha Schneidera w latach 2000–2013. Według GUS udział ten kształtował się w badanym okresie na poziomie od 5,3% do 3,2% PKB i wykazywał tendencję malejącą. W analizowanych latach większy wpływ na rozmiary aktywności w strefie nieformalnej miała działalność gospodarcza prowadzona w zarejestrowanych podmiotach gospodarczych. Największy udział w szarej strefie miały podmioty prowadzące działalność handlową, budowlaną oraz obsługi rynku nieruchomości.

Natomiast szacunki Schneidera wskazują na szerszy zakres pracy nieformalnej w Polsce, który utrzymywał się na poziomie wyższym średnio o 4–5 punktów procentowych. Ponadto wskaźnik ten charakteryzował się już bardziej zmienną dynamiką – do 2002 r. odnotowano wzrost – w kolejnych latach, wraz z poprawą koniunktury, zakres pracy nierejestrowanej zmalał do 8,4% PKB w 2008 r., po czym wraz z spowolnieniem gospodarczym, będącym skutkiem kryzysu *subprime*, wskaźnik wzrósł nieznacznie w kolejnym roku, aby ponownie obniżyć się do poziomu 7,9% PKB w 2013 r.

Praca nierejestrowana jako jeden z obszarów gospodarki nieformalnej według badań GUS stanowi około 1/3 wartości szarej strefy. Dane zawarte w tabeli 2 przedstawiają, jak zmieniał się nominalnie poziom pracy nierejestrowanej w latach 1994–2011. Szacuje się, że wartość wytworzonych dóbr i usług z tytułu wykonywania pracy nierejestrowanej wynosiła od 10 731 do 48 900 mln zł rocznie w badanym okresie. Gdyby przyjąć utrzymującą się stopę szarej gospodarki z 2011 r. na poziomie 12,6%⁵ w poprzednim

Shadow Economy, Tax Morale, Governance and Institutional Quality: A panel Analysis, „IZA Discussion Paper Series” 2007, s. 9–10.

⁵ W tym 3,2% stanowi udział w szarej strefie z tytułu wykonywania pracy nierejestrowanej.

roku, to dla PKB wynoszącego 1 631 764 mln zł praca nierejestrowana osiągnęłaby poziom 52 216,5 mln zł w 2013 r.

Tabela 2. Szara strefa gospodarki w Polsce według Głównego Urzędu Statystycznego w latach 1994–2011 w cenach bieżących (mln)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Produkt krajowy brutto	210 407	308 103	387 827	472 350	553 560	615 560	744 378	779 563	808 578
– praca nierejestrowana	10 731	14 481	17 840	19 839	23 803	25 238	39 452	40 537	42 046
	2003	2004	2005*	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Produkt krajowy brutto	843 156	924 538	983 302	1 060 031	1 176 737	1 275 508	1 344 505	1 416 585	1 528 127
– praca nierejestrowana*	43 000	45 302	41 299	42 401	42 363	44 643	47 058	46 747	48 900

* Od 2005 r. PKB łącznie z szarą gospodarką.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Rachunki narodowe wg sektorów i podsektorów instytucjonalnych*, GUS z lat 1995–2013.

Tabela 3. Szara strefa gospodarki w województwie podkarpackim według Głównego Urzędu Statystycznego w latach 1994–2011 w cenach bieżących (mln)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Produkt krajowy brutto	8 840	12 994	16 297,0	19 955,7	23 037,1	24 815,6	28 514,0	30 184	31 188
– praca nierejestrowana**	450,8	610,97	749,66	838,14	990,60	1 017,44	1 512,4	1 595,7	1 627,8
	2003	2004	2005*	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Produkt krajowy brutto*	32 780	35 416	37 564	39 894	43 823	48 385	50 740	52 522	57 008
– praca nierejestrowana**	1 677,8	1 735,38	1 577,69	1 595,76	1 577,63	1 693,48	1 775,90	1 733,2	1 824,0

* Od 2005 r. PKB łącznie z szarą gospodarką; ** Szacowana jako 1/3 PKB.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Rachunki narodowe wg sektorów i podsektorów instytucjonalnych*, GUS z lat 1995–2013.

W tabeli 3 zaprezentowano zakres szarej strefy gospodarki oraz rozmiary pracy nierejestrowanej w latach 1994–2011 na terenie Podkarpacia. Wielkości podane w cenach bieżących obliczono dla wspomnianego okresu na podstawie danych procentowych GUS określonych dla Polski.

Departament Rachunków Narodowych GUS nie dysponuje danymi szacunkowymi dotyczącymi szarej strefy i pracy nieformalnej na poziomie województw (nie dokonuje się takich wyliczeń). Po konsultacji z departamentem rachunków narodowych uznano, że udział procentowy szarej strefy w PKB w województwie podkarpackim odpowiada wielkościom obliczonym dla całego kraju. Ponieważ więc nie jest szacowana wielkość (ani procentowo, ani nominalnie) szarej strefy w PKB na poziomie województw, dlatego według sugestii wspomnianego departamentu przyjęto wskaźniki procentowe obliczane dla Polski i odniesiono je do PKB Podkarpacia.

3. EKONOMICZNE SKUTKI BEZROBOCIA

Skutki bezrobocia najczęściej dzieli się na: ekonomiczne, społeczne, psychologiczne oraz polityczne, których klasyfikacja jest niekiedy utrudniona, gdyż poszczególne wymienione sfery nakładają się na siebie. W literaturze przedmiotu można także się spotkać z rozróżnieniem na mikroekonomiczne (jednostkowe) oraz makroekonomiczne (dotyczące całego kraju bądź całego społeczeństwa) konsekwencje zjawiska bezrobocia.

Bezrobocie jest powszechnie uznawane za zjawisko negatywne, jednak można dostrzec także jego pozytywne skutki, takie jak motywacja do kształcenia, poprawa dyscypliny pracy, przyspieszenie procesów wzrostu kwalifikacji zawodowych siły roboczej, co przekłada się na długookresowy wzrost gospodarczy⁶. Bezrobocie odgrywa też istotną rolę w przekształceniach strukturalnych gospodarki, wynikających z różnej branżowej dynamiki postępu technicznego, zmieniającego się zapotrzebowania na pracę oraz zmian w strukturze popytu na towary i usługi⁷. Wyższe bezrobocie prowadzi do osłabienia pozycji pracowników i związków zawodowych, co przekłada się na osłabienie procesów inflacyjnych.

Najistotniejszym ekonomicznym skutkiem bezrobocia, a jednocześnie największym kosztem społecznym wynikającym z tego zjawiska jest strata PKB. Wielkość tej straty określana jest jako luka PKB, czyli różnica między potencjalnym PKB (występującym w warunkach pełnego zatrudnienia) a rzeczywistym PKB⁸. Związek między wzrostem stopy bezrobocia ponad jej poziom naturalny a wynikającymi z tego tytułu stratami PKB badał Arthur Okun, który sformułował zależność obecnie znaną w literaturze pod nazwą prawo Okuna. Określa ono, że wzrost bezrobocia o jeden punkt procentowy pociąga za sobą spadek PKB w ujęciu rzeczowym o około trzy punkty procentowe⁹.

Wśród skutków ekonomicznych najczęściej wymienia się także obciążenia finansowe państwa związane z wydatkami na osoby bezrobotne. Kosztami bezpośrednimi są zasiłki i inne koszty wynikające z funkcjonowania instytucji zajmujących się zwalczaniem bezrobocia. Jednocześnie powoduje to ograniczenie wydatków na programy przeciwdziałania bezrobociu i zwiększanie funduszy na pomoc społeczną¹⁰.

Koszty pośrednie związane są z utratą przychodów budżetowych z tytułu płaconych podatków (bezpośrednich i pośrednich) oraz składek na ubezpieczenia społeczne. Ponadto wysokie bezrobocie pociąga za sobą zwiększone wydatki na utrzymanie policji, służby zdrowia czy też szkolnictwa¹¹.

Ograniczona dynamika wzrostu PKB wpływa nie tylko na spadek dochodów państwa, ale także na dochody gospodarstw domowych i podmiotów gospodarczych, co z kolei prowadzi do obniżenia poziomu oszczędności, a tym samym – ogranicza możliwości inwestycyjnych i produkcyjnych¹².

⁶ R.J. Barro, *Economic Growth in a Cross Selection of Countries*, „Quarterly Journal of Economics”, May 1991.

⁷ E. Kwiatkowski, *Bezrobocie. Podstawy teoretyczne*, PWN, Warszawa 2002, s. 78.

⁸ E. Kubiak, H. Nakonieczna-Kisiel, *Makroekonomiczne podstawy polityki gospodarczej*, Wydawnictwo Samorządowe FRDL, Warszawa 1999, s. 230.

⁹ R.E. Hall, J.B. Taylor, *Makroekonomia*, PWN, Warszawa 2002, s. 147; A.M. Okun, *Ceny i ilości. Analiza makroekonomiczna*, PWN, Warszawa 1991.

¹⁰ Osoby zdrowe mogące pracować stają się biorcami pomocy państwa i obciążeniem dla budżetu. Por. *Nowe zadania polityki społecznej. Patologie i dysfunkcje wybranych obszarów życia społecznego*, red. E. Trafiałek, PWSZ, Tarnobrzeg 2006, s. 136; M. Mindur, *Kontrowersje i sporne kwestie dotyczące bezrobocia w Polsce*, „Studia i prace Kolegium Zarządzania i Finansów SGH” 2007/84, s. 20.

¹¹ M. Kabaj, *Strategie i programy przeciwdziałaniu bezrobociu w Unii Europejskiej i w Polsce*, SCHOLAR, Warszawa 2004, s. 149.

¹² M. Cieślukowski, *Ekonomiczne skutki i metody ograniczania bezrobocia*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny” 1998/3–4, s. 261.

Do negatywnych następstw braku pracy zalicza się także straty związane z migracją ludności, zwłaszcza młodego pokolenia¹³. Globalizacja i integracja z UE umożliwiła łatwiejsze przemieszczanie się ludności, co spowodowało emigrację w celach zarobkowych osób z wyższym wykształceniem lub dobrze wykwalifikowanych, które nie mogły znaleźć pracy na terenie kraju¹⁴.

W literaturze wskazuje się, że bezrobocie może stanowić czynnik motywujący do aktywności w szarej strefie, w tym do podejmowania zatrudnienia nierejestrowanego. Do podobnych wniosków prowadzą badania ankietowe BAEL w latach 1995–2010. Ze struktury odpowiedzi wynika, że oprócz motywu finansowego i niewystarczających zarobków, brak możliwości znalezienia pracy był wskazywany najczęściej jako przyczyna pracy nierejestrowanej. Podobnie analiza CASE oraz badania Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych pozwoliła wskazać zależność między poziomem bezrobocia a szarą strefą¹⁵.

4. SPOŁECZNE I PSYCHOLOGICZNE SKUTKI BRAKU PRACY

Społeczne skutki bezrobocia dotyczą przede wszystkim strony materialnej bezrobotnego i jego najbliższych, a w konsekwencji prowadzą do zaburzeń w funkcjonowaniu rodziny. Utrata pracy wpływa na spadek dochodów, a długotrwałe pozostawanie bez zatrudnienia może prowadzić do ubóstwa, a nawet dziedziczenia bezrobocia. Zagrożenie materialne własne i rodziny łączy się z destabilizacją życia rodzinnego. Trzeba zmienić przyzwyczajenia konsumpcyjne i towarzyskie, aby przystosować się do nowej sytuacji. Przekłada się to często na aspiracje edukacyjne dzieci.

Bezrobocie w psychologii traktowane jest jako doświadczenie wysoce stresujące, powodujące zmianę dotychczasowych wzorców zachowania. Jest to sytuacja deprymująca, gdyż dana osoba nie ma na nią wpływu. W psychologii panuje pogląd, że jest to szczególnie rodzaj stresu, porównywalny nawet ze śmiercią kogoś bliskiego.

Utrata pracy wpływa także na kontakty bezrobotnych z otoczeniem społecznym. Wpływ ten jest tym silniejszy, im bardziej wykonywanie dotychczasowej pracy związane było z siecią kontaktów społecznych. W momencie kiedy urywają się związki z dotychczasowymi znajomymi, często pochodzącymi z kręgów zawodowych, pojawia się poczucie izolacji społecznej, któremu często towarzyszy stan depresji psychicznej¹⁶.

¹³ M. Pasternak-Malicka, *Przyczyny i skutki migracji zagranicznych młodych Polaków*, [w:] *Współczesne problemy ekonomiczne*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2013/787, s. 179–190; M. Pasternak-Malicka, *Przesłanki ruchów migracyjnych Polaków z obszaru województwa podkarpackiego w kontekście kryzysu gospodarczego wywołanego kryzysem subprime*, „Ekonomia, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2013/305, s. 536–546.

¹⁴ *Rynek pracy w Polsce w dobie integracji i globalizacji*, red. M. Noga, M.K. Sawicka, Cedetu, Warszawa 2009, s. 55.

¹⁵ Pasternak-Malicka M., *Zatrudnienie nierejestrowane w kontekście problematyki bezrobocia*, [w:] *Praca Polaków*, red. B. Kłos, A. Grycuka, Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu, Studia BAS, 4(36), Warszawa 2013, s. 27–56.

¹⁶ Stan taki pogłębia medialny wizerunek bezrobotnego wynikający często z niezwykle liberalnych zasad przyznawania zasiłków w początkowej fazie transformacji gospodarki, które wręcz zachęcały do nadużyć. Por. M. Socha, U. Sztanderska, *Strukturalne podstawy bezrobocia w Polsce*, PWN, Warszawa 2002, s. 92–95.

Osoba pozostająca bez pracy często charakteryzuje się obniżeniem ogólnej aktywności życiowej oraz brakiem odpowiedniej strukturalizacji działań i czasu. Towarzyszą temu wspomniane poczucie bezcelowości i zwiększona wrażliwość na porażki. Badania wykazują istotny związek między bezrobociem a rosnącą liczbą chorób psychicznych, psychosomatycznych i zaburzeń osobowości. Z amerykańskich badań wynika natomiast zbieżność wskaźnika bezrobocia z zaburzeniami sercowo-naczyniowymi, marskością wątroby, alkoholizmem. Przy długotrwałym okresie pozostawania bez pracy wzrasta też liczba samobójstw i prób samobójczych.

Z badań ankietowych przeprowadzonych przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych (IPiSS) wynika, że oprócz zubożenia materialnego bezrobocie wywoływało wiele następstw społeczno-psychologicznych, na przykład ponad połowa respondentów zrezygnowała z życia towarzyskiego, u 38% badanych w rodzinach narastały konflikty, a 12% z nich zwróciło uwagę na utratę własnej wartości¹⁷.

Bezrobocie wywiera bardzo duże negatywne konsekwencje na ludzi młodych o jeszcze nie do końca ukształtowanej osobowości. Brak pracy, perspektyw oraz możliwości założenia własnej rodziny mogą prowadzić do apatii, niewiary w przyszłość, obniżenia aspiracji edukacyjnych¹⁸. Takie postawy mogą spowodować rezygnację z prób podjęcia pracy, a nawet ostatecznie mogą wywołać zachowania patologiczne, takie jak narkomania, prostytucja, podejmowanie zajęć niezgodnych z prawem, a nawet przestępczych¹⁹.

Młodzi bezrobotni są grupą najbardziej zagrożoną skutkami dezaktywizacji zawodowej. W tej kategorii wiekowej obserwuje się trwałe i groźne społecznie zmiany w psychice, takie jak frustracja, obojętność, zahamowanie rozwoju osobowości, lęk o przyszłość, które w rezultacie prowadzą do zachowań patologicznych.

5. BEZROBOCIE WEDŁUG STRUKTURY WIEKOWEJ W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM

Sytuacja na rynku pracy w województwie podkarpackim jest trudna. To region słabszy pod względem rozwoju gospodarczego, rolniczy i z rozdrobnionymi usługami, choć z rozwijającym się przemysłem lotniczym. Wysokość stopy bezrobocia na Podkarpaciu, w porównaniu z innymi województwami, jest dość wysoka²⁰. W ostatnich latach, według BAEL, region ten utrzymywał się w pierwszej trójce pod względem wysokości tego wskaźnika – jesienią 2013 r. najtrudniej było o pracę na Podkarpaciu. W

¹⁷ E. Bąk, *Nietypowe formy zatrudnienia na rynku pracy*, C.H. Beck, Warszawa 2009, s. 146.

¹⁸ Z. Dach, *Bezrobocie w okresie przemian systemowych gospodarki polskiej*, PAN, Warszawa 1993, s. 65.

¹⁹ Wzrost przestępczości jako skutek bezrobocia bywa niekiedy kwestionowany. Postawy przestępcze zależą od bardzo różnorodnych czynników, tak jak nie ma jednolitej koncepcji wyjaśniającej fenomen zła jako personalnego doświadczenia każdej istoty ludzkiej. Por. J. Stecko, *Prywacyjna koncepcja zła w interpretacji Leszka Kołakowskiego*, „Humanities and Social Sciences” 20/1 (2013), s. 97–103; J. Stecko, *W poszukiwaniu pierwszej przyczyny zła – filozofia Mariana Zdziechowskiego*, „Humanities and Social Sciences” 20/3 (2013), s. 187–192.

²⁰ W województwie podkarpackim występuje także większe niż w innych regionach kraju bezrobocie ukryte, które dotyczy głównie terenów wiejskich oraz słabo zurbanizowanych. Por. *Analiza sytuacji na rynku pracy w województwie podkarpackim*, Wojewódzki Urząd Pracy w Rzeszowie, Rzeszów 2012, s. 11–25.

tabeli 4 ukazano wysokość stopy bezrobocia rejestrowanego w latach 1990–2013, której poziom wahał się w przedziale od 6,9% w 1990 r. do 19,1% w 2004 r., kiedy to osiągnęła najwyższą wartość.

W marcu 2014 r. stopa bezrobocia rejestrowanego ukształtowała się na poziomie 16,4% i była niższa o pół punkta procentowego w odniesieniu do poprzedniego miesiąca. W rankingu województw podkarpackie uplasowało się na dwunastym miejscu pod względem wysokości stopy bezrobocia (najwyższy wskaźnik zanotowano w warmińsko-mazurskim – 21,5%, a najniższy w wielkopolskim – 9,6%)²¹.

Tabela 4. Stopa bezrobocia rejestrowanego w województwie podkarpackim w latach 1990–2013 (%)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Stopa bezrobocia	6,9	13,2	15,4	17,9	17,8	16,9	14,6	12,3	12,3	14,5	16,2	17,4
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Stopa bezrobocia	16,9	16,6	19,1	18,5	16,4	14,2	13,1	15,9	15,4	15,5	16,4	16,9

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Roczniki statystyczne*, GUS z lat 1990–2014.

Tabela 5. Stopa bezrobocia rejestrowanego według BAEL w województwie podkarpackim w latach 2003–2013 (%)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ogółem	20,7	19,1	17,0	12,7	8,1	7,2	10,2	10,8	13,2	14,0	15,2
< 24 lat	43,1	40,2	42,5	32,1	20,7	21,2	35,8	30,1	41,9	41,5	47,1
25–34 lat	21,9	20,7	19,8	14,5	11,3	9,1	10,6	14,4	16,6	17,1	17,2
35–44 lat	13,0	11,9	12,6	9,0	5,9	5,7	8,2	6,4	9,4	11,5	12,8
45–54 lat	11,8	11,6	10,0	8,6	5,0	4,0	6,2	7,1	7,9	7,8	8,7
≥ 55 lat	3,2	3,7	5,2	3,8	0,8	1,5	0,7	2,7	3,9	5,5	6,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Aktywność ekonomiczna ludności w województwie podkarpackim*, Opracowania Urzędu Statystycznego w Rzeszowie z lat 2000–2014.

Wśród bezrobotnych zarejestrowanych w urzędach pracy w województwie podkarpackim dominują osoby, które nie ukończyły 35. roku życia. Problem bezrobocia najmłodszych uczestników rynku jest charakterystyczny dla całego obszaru Unii Europejskiej. W Polsce najwyższy udział osób w wieku 25–34 lat w ogólnej liczbie bezrobotnych odnotowano w województwach: lubelskim (33,2%), podkarpackim (30,8%), świętokrzyskim (30,0%) i wielkopolskim (29,7%).

W tabeli 5 zaprezentowano stopę bezrobocia rejestrowanego według poszczególnych kategorii wiekowych w latach 2003–2013 w województwie podkarpackim. Dane statystyczne wskazują, że występuje wyraźne zróżnicowanie natężenia bezrobocia w poszczególnych grupach wiekowych.

²¹ Komunikat o sytuacji społeczno-gospodarczej województwa podkarpackiego w marcu 2014 r., Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Nr 3, Rzeszów 2014.

Tabela 6. Liczba bezrobotnych zarejestrowanych w województwie podkarpackim w latach 1998–2013 według wieku (tys.)

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Ogółem	137,4	164,7	182,2	195,2	187,6	182,4	170,3	164,0
< 24 lat	47,8	55,4	59,8	61,4	55,4	51,0	44,7	41,0
25–34 lat	43,5	52,0	56,4	60,6	59,5	58,5	54,6	51,9
35–44 lat	32,4	38,8	43,0	45,7	43,9	42,2	39,2	37,2
45–54 lat	12,4	16,9	21,1	25,0	26,0	27,5	28,1	29,1
≥ 55	1,2	1,6	1,9	2,4	2,7	3,2	3,7	4,8
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ogółem	145,2	126,4	115,6	141,9	142,3	146,1	153,9	154,3
< 24 lat	33,3	27,1	26,3	35,9	34,8	34,7	35,0	32,7
25–34 lat	44,9	38,4	35,5	43,0	43,9	45,6	47,7	47,0
35–44 lat	32,8	28,0	24,4	28,2	27,9	28,7	31,0	31,6
45–54 lat	28,5	26,4	23,0	26,4	26,0	25,7	26,8	27,6
≥ 55	5,7	6,5	6,4	8,4	9,7	11,4	13,4	15,4

Źródło: *Biuletyn statystyczny województwa podkarpackiego z lat 2003–2013*.

Na analizowanym obszarze największy problem ze znalezieniem pracy mają osoby młode. Większość populacji bezrobotnych stanowią mieszkańcy, którzy nie przekroczyli 35. roku życia (65% w 2003 r.; 64,3% w 2013 r.). Przez pierwsze lata obecnego stulecia w województwie podkarpackim najwyższe bezrobocie wystąpiło w grupie wiekowej 15–24 lat, gdzie liczba zarejestrowanych bezrobotnych kształtowała się na poziomie: w 2000 r. – 59,8 tys., w 2001 r. – 61 tys. Od 2002 r. grupą wiekową najbardziej dotkniętą problemem braku pracy stały się osoby w wieku 25–34 lat. W 2002 r. 59,5 tys. z tej grupy wiekowej było zarejestrowanych w urzędach pracy, a w 2013 r. – 47,0 tys. osób²² (tab. 6).

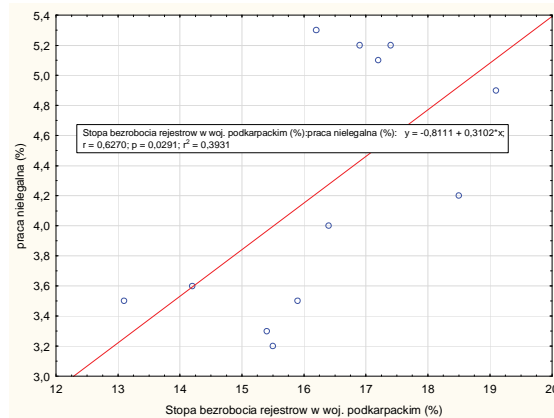
6. ZALEŻNOŚĆ MIĘDZY STOPĄ BEZROBOCIA I LICZBĄ MŁODYCH OSÓB POZOSTAJĄCYCH BEZ ZATRUDNIENIA A PRACĄ NIEREJESTROWANĄ W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM

W publikacji posłużono się metodą regresji liniowej (metodą estymowania wartości oczekiwanej zmiennej) w celu zbadania, czy między stopą bezrobocia a liczbą młodych osób pozostających bez pracy istnieje zależność statystyczna. Na rysunkach 1–3 przedstawiono wykres rozrzutu, będącego graficzną interpretacją korelacji pomiędzy poziomem nierejestrowanego zatrudnienia a stopą bezrobocia i liczbą bezrobotnych młodych osób w latach 2000–2011 na terenie Podkarpacia. Wszystkie wykresy ilustrują zależność dodatnią, co oznacza, że wzrostowi bezrobocia będzie towarzyszył wzrost zatrudnienia w szarej strefie.

Na rysunku 1 zaprezentowano zależność między stopą bezrobocia a poziomem pracy nierejestrowanej w województwie podkarpackim w latach 2000–2011. Posługując się metodą regresji liniowej, określono linię trendu, której wzór znajduje się w ramce na tle linii siatki wykresu. Pod nim znajduje się współczynnik R^2 , czyli wskaźnik determinacji.

²² *Biuletyn statystyczny województwa podkarpackiego z lat 2003–2013*.

Jego wartość wyniosła 0,3931, co oznacza mało istotny związek między obiema zmiennymi.

Rysunek 1. Wykres rozrzutu między stopą bezrobocia a poziomem pracy nierejestrowanej w województwie podkarpackim w latach 2000–2011

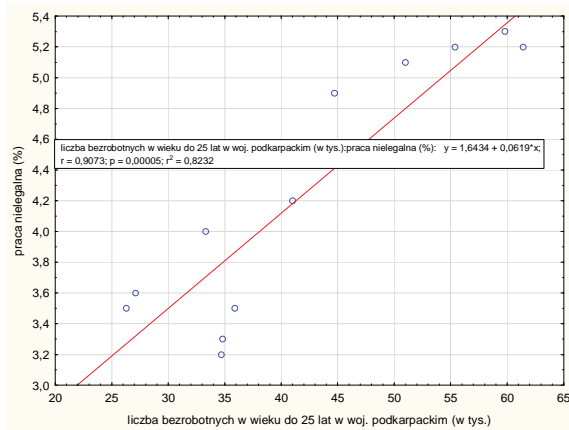
Źródło: Obliczenia własne na podstawie tabeli 1 oraz tabeli 4.

Rysunek 2 został sporządzony dla najmłodszej grupy osób w wieku do 25. roku życia. Ilustruje on związek między liczbą bezrobotnych a udziałem pracy nierejestrowanej w PKB we wspomnianej kategorii wiekowej. Wartość wskaźnika determinacji wyniosła w tym wypadku 0,8232, co oznacza silną (82%²³) zależność między wzrostem liczby młodych osób pozostających bez pracy a skalą szarej strefy rynku pracy. Równocześnie testy statystyczne potwierdzają, że wykazana zależność nie jest przypadkowym rezultatem, lecz efektem ogólniejszej prawidłowości ($p^{***} = 0,00005$). Najmłodsza grupa wiekowa jest zbiorowością szczególnie podatną i skłoną do pracy w szarej strefie, stąd też w momencie wzrostu jej aktywności na rynku pracy i braku legalnych ofert młodzież przyjmuje ofertę gospodarki nieformalnej – czasami jako jedynej alternatywy. Najmłodsi są także jeszcze często grupą uczącą się i będącą na utrzymaniu rodziców, a równocześnie pracują oni dorywczo, która często wiąże się z sektorem nieformalnym.

Podobnie sytuacja przedstawia się w grupie osób w wieku od 25 do 34 lat (rys. 3). W tym wypadku poziom bezrobocia w 82%²⁴ wyjaśnia skalę zatrudnienia nieformalnego. Prawdopodobieństwo testowe kształtuje się na podobnym poziomie – p^{***} wyniosło 0,00006 i świadczy o wysokiej istotności statystycznej tej zależności. Osoby z rozpatrywanej kategorii wiekowej zainteresowani są większą stabilizacją zawodową, zakładają rodziny i chcą się uniezależnić finansowo. W województwie podkarpackim jest to jednak szczególnie trudne ze względu na wysoki poziom bezrobocia i brak nowych miejsc pracy, dlatego częstą alternatywą staje się zatrudnienie nierejestrowane.

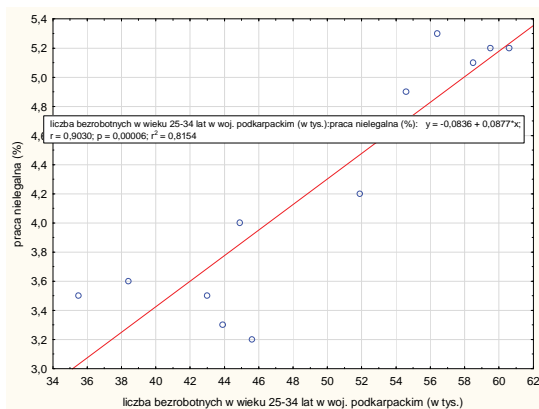
²³ Zależność ta liczona dla tego samego okresu czasowego i tej samej kategorii wiekowej osób z terenu całej Polski wyniosła 0,9089 i świadczyła o bardzo wysokiej zgodności statystycznej obu zmiennych.

²⁴ Zależność ta liczona dla populacji całego kraju w tej kategorii wiekowej była nieznacznie niższa – wskaźnik determinacji osiągnął poziom 0,7197.

Rysunek 2. Wykres rozrzutu między liczbą bezrobotnych w wieku poniżej 25 lat a poziomem pracy nierejestrowanej w województwie podkarpackim w latach 2000–2011

Źródło: Obliczenia własne na podstawie tabeli 1 oraz tabeli 6.

Rysunek 3. Wykres rozrzutu między liczbą bezrobotnych w wieku 25–34 lat a poziomem pracy nierejestrowanej w województwie podkarpackim w latach 2000–2011

Źródło: Obliczenia własne na podstawie tabeli 1 oraz tabeli 6.

7. SKUTKI BEZROBOCIA WŚRÓD MŁODYCH OSÓB Z WOJEWÓDZTWA PODKARPACIEGO W ŚWIETLE BADAŃ EMPIRYCZNYCH

Na pracę nierejestrowaną jako skutek bezrobocia wskazują własne badania ankietowe z lat 2007–2014 dotyczące zjawiska szarej strefy, w tym pracy nieformalnej²⁵.

²⁵ Badania własne przeprowadzono na celowej próbie 686 gospodarstw domowych (w maju 2007 r.), 750 gospodarstw domowych (w maju 2009 r.), 1084 gospodarstw domowych (w kwietniu i maju 2010 r.), 1201 gospodarstw domowych (w maju 2011 r.), 1230 gospodarstw domowych (w styczniu 2012 r.), 1128 gospodarstw (w styczniu 2013 r.) oraz 857 gospodarstw domowych (w

Taka forma metody bezpośredniej pozwala na jakościową analizę problemu. W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że oprócz wielu wad tej metody, badania tego typu są najlepszym narzędziem, jakie obecnie można wykorzystać do analizy struktury nieformalnego rynku pracy, jego determinantów oraz identyfikacji przyczyn zjawiska²⁶.

W tabeli 7 przedstawiono strukturę odpowiedzi na pytanie o najistotniejsze skutki bezrobocia. Zdaniem osób biorących udział w badaniu najważniejszą konsekwencją braku pracy są migracje zagraniczne (32% w 2013 r., 27,4% w 2014 r.). Taki wariant odpowiedzi wybrała co czwarta osoba w wieku poniżej 25 lat i co piąta w wieku 25–34 lat. Z emigracją zarobkową wiążą się straty nie tylko ekonomiczne, ale także demograficzne. Młodzi ludzie i ich dzieci mieszkające poza Polską niekorzystnie oddziałują na strukturę wiekową starzejącego się społeczeństwa polskiego. Respondenci zwrócili też szczególną uwagę na patologie społeczne. Zdaniem 26,4% ankietowanych jest to ważny skutek bezrobocia.

Tabela 7. Struktura odpowiedzi na pytanie: „Jakie Pana/Pani zdaniem są najważniejsze skutki bezrobocia?”

Opinia	Liczba osób		Struktura procentowa	
	2013	2014	2013	2014
Wzrost negatywnych zjawisk społecznych (przestępczość, konflikty z prawem, alkoholizm)	271	227	24,0%	26,5%
Migracje zagraniczne	362	235	32,1%	27,4%
Dorabianie „na czarno” (bez prawa do urlopu, bez składek ubezpieczenia zdrowotnego itp.)	115	137	10,2%	16,0%
Obniżenie standardu życia osób bezrobotnych i ich rodzin	129	74	11,5%	8,6%
Izolowanie się od ludzi, depresja	67	55	6,0%	6,4%
Spadek zainteresowania życiem publicznym	31	19	2,8%	2,2%
Życie z zasiłków dla bezrobotnych i odzwyczajanie się od pracy	49	44	4,3%	5,1%
Bez pracy młodzi absolwenci nie mogą rozpocząć samodzielnego życia i ustabilizować swojej sytuacji materialnej	67	56	5,9%	6,5%
Bezrobocie poprawia stosunek ludzi do pracy	5	4	0,4%	0,5%
Dyskryminacja, konflikty społeczne	18	6	1,6%	0,7%
RAZEM	1128	857	100,0%	100,0%
Brak odpowiedzi	14	0	1,2%	0%

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych z badań ankietowych przeprowadzonych w latach 2013–2014.

Zjawisko bezrobocia rodzi także przesłanki do rozwoju szarej strefy rynku pracy, która jest najważniejszym skutkiem bezrobocia według 16% osób biorących udział w badaniu w 2014 r. Na podstawie analizy odpowiedzi według wieku ankietowanych niepokój budzi fakt, że na pracę nierejestrowaną jako konsekwencję braku pracy zwracała uwagę niemal co czwarta młoda osoba w wieku do 25 lat (w grupie wiekowej 36–50 był to najważniejszy skutek bezrobocia – 29,2% osób w tej kategorii wiekowej wybrało ten wariant odpowiedzi).

styczniu 2014 r.). W badaniach ankietowych przeprowadzonych w maju 2007 r. wzięły udział gospodarstwa domowe z terenu całej Polski, natomiast wywiady w latach 2009–2014 przeprowadzono na terenie województwa podkarpackiego. Ankiety były skierowane do osób powyżej 20. roku życia o zróżnicowanym poziomie dochodów oraz standardzie życia.

²⁶ M. Bednarski, E. Kryńska, K. Pater, M. Walewski, *Przyczyny pracy nierejestrowanej w Polsce*, Ministerstwo pracy i Polityki Społecznej, IPiSS, COBOS, CASE, MillwardBrown SMG/KRC, Warszawa 2008, s. 56.

8. WNIOSKI

Bezrobocie jest zjawiskiem, które dotyczy, mimo zróżnicowanej liczby bezrobotnych, całego kraju. Regionem, który od lat dotyka ten problem, jest województwo podkarpackie. Równocześnie osoby, które dominują wśród zarejestrowanych bezrobotnych w urzędach pracy, to osoby młode, niemające ukończonych 35 lat. Posiadanie statusu bezrobotnego potęguje wiele negatywnych następstw rozpatrywanych w aspekcie: ekonomicznym, społecznym oraz indywidualnym. Najistotniejszym skutkiem gospodarczym jest obniżenie poziomu wzrostu gospodarczego, spowolnienie tempa rozwoju ekonomicznego i wystąpienie tzw. luki produkcyjnej będącej efektem niewykorzystania potencjału produkcyjnego kraju.

Konsekwencjami braku pracy dla większości bezrobotnych są pogorszenie standardu życia, problemy z zagospodarowaniem czasu wolnego, izolacja społeczna, ograniczenie lub zaniechanie uczestnictwa w życiu kulturalnym i politycznym. Skutkiem są także często wzrost przestępczości, rozpad rodziny, migracje zagraniczne z ich dalekosiężnymi skutkami.

Utrzymywanie się wysokiego bezrobocia stwarza sprzyjające warunki do rozwoju gospodarki nieformalnej i zatrudnienia poza ewidencją. Osoby niemogące znaleźć legalnej pracy szukają zatrudnienia w sektorach, które działają poza prawem i kontrolą władz fiskalnych. W ten sposób państwo traci znaczne dochody podatkowe, a przy tym jest obciążone z tytułu wypłat zasiłków i innych świadczeń na rzecz bezrobotnych.

Wielkość pracy nierejestrowanej według szacunków GUS na Podkarpaciu kształtuje się w granicach od 450 mln zł w 1994 r. do 1824 mln zł w 2011 r. Poziom stopy bezrobocia oraz liczba osób niemająca zatrudnienia, liczona według BAEL, plasują Podkarpacie na jednym z pierwszych miejsc w kraju. Statystyki sygnalizują niepokojące zjawisko braku pracy wśród najmłodszych uczestników rynku pracy. Jest to grupa szczególnie wrażliwa na skutki bezrobocia, a także najbardziej skłonna do pracy w sektorze nieformalnym. Także badania ankietowe potwierdzają, że konsekwencją braku zatrudnienia może być szukanie alternatywnych form – między innymi pracy nierejestrowanej. Przeprowadzone analizy statystyczne zdają się potwierdzać wysoką zależność pracy nielegalnej z poziomem bezrobocia – w ponad 80% liczba bezrobotnych determinuje aktywność w szarej strefie rynku pracy.

Ocena skutków bezrobocia jest trudna, ponieważ zależy nie tylko od długości okresu pozostawania bez pracy, ale także od indywidualnych cech danej osoby i jej otoczenia. Wydaje się jednak, że bezrobocie, zwłaszcza długookresowe, świadczy o ułomności systemu gospodarczego i można je uznać za zjawisko patologiczne, gdyż pozbawia ono możliwości zaspokojenia jednej z podstawowych potrzeb – potrzeby pracy.

LITERATURA

- [1] *Analiza sytuacji na rynku pracy w województwie podkarpackim*, Wojewódzki Urząd pracy w Rzeszowie, Rzeszów 2012.
- [2] Barro R.J., *Economic Growth in a Cross Selection of Countries*, „Quarterly Journal of Economics”, May 1991.
- [3] Bąk E., *Nietypowe formy zatrudnienia na rynku pracy*, C.H. Beck, Warszawa 2009.
- [4] Bednarski M., Kryńska E., Pater K., Walewski M., *Przyczyny pracy nierejestrowanej w Polsce*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, IPiSS, COBOS, CASE, MillwardBrown SMG/KRC, Warszawa 2008.

- [5] Dach Z., *Bezrobocie w okresie przemian systemowych gospodarki polskiej*, PAN, Warszawa 1993.
- [6] Hall R.E., Taylor J.B., *Makroekonomia*, PWN, Warszawa 2002.
- [7] Kabaj M., *Strategie i programy przeciwdziałaniu bezrobociu w Unii Europejskiej i w Polsce*, SCHOLAR, Warszawa 2004.
- [8] *Komunikat o sytuacji społeczno-gospodarczej województwa podkarpackiego w marcu 2014 r.*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Nr 3, Rzeszów 2014.
- [9] Kubiak E., Nakonieczna-Kisiel H., *Makroekonomiczne podstawy polityki gospodarczej*, Wydawnictwo Samorządowe FRDL, Warszawa 1999.
- [10] Kwiatkowski E., *Bezrobocie. Podstawy teoretyczne*, PWN, Warszawa 2002.
- [11] M. Cieślukowski, *Ekonomiczne skutki i metody ograniczania bezrobocia*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny” 1998/3–4.
- [12] M. Pasternak-Malicka, *Prześlanki ruchów migracyjnych Polaków z obszaru województwa podkarpackiego w kontekście kryzysu gospodarczego wywołanego kryzysem subprime*, „Ekonomia, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2013/305.
- [13] M. Pasternak-Malicka, *Przyczyny i skutki migracji zagranicznych młodych Polaków*, [w:] *Współczesne problemy ekonomiczne*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2013/787.
- [14] Mindur M., *Kontrowersje i sporne kwestie dotyczące bezrobocia w Polsce*, „Studia i prace Kolegium Zarządzania i Finansów SGH” 2007/84.
- [15] *Nowe zadania polityki społecznej. Patologie i dysfunkcje wybranych obszarów życia społecznego*, red. E. Trafiałek, PWSZ, Tarnobrzeg 2006.
- [16] Okun A. M., *Ceny i ilości. Analiza makroekonomiczna*, PWN, Warszawa 1991.
- [17] Pasternak-Malicka M., *Zatrudnienie nierejestrowane w kontekście problematyki bezrobocia*, [w:] *Praca Polaków*, red. B. Kłós, A. Grycuka, Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu, Studia BAS, 4(36), Warszawa 2013.
- [18] *Rachunki narodowe wg sektorów i podsektorów instytucjonalnych 2005–2008, Aneks 4: Szara strefa w rachunkach narodowych*, Warszawa 2010.
- [19] *Rynek pracy w Polsce w dobie integracji i globalizacji*, red. M. Noga, M.K. Sawicka, Cedetu, Warszawa 2009.
- [20] Schneider F., *Shadow Economies and Corruption All Over the World: New Estimates for 145 Countries*, Johannes Kepler University of Linz, Austria, 24 July 2007.
- [21] Socha M., Sztanderska U., *Strukturalne podstawy bezrobocia w Polsce*, PWN, Warszawa 2002.
- [22] Stecko J., *Prywacyjna koncepcja zła w interpretacji Leszka Kołakowskiego*, „Humanities and Social Sciences” 20/1 (2013).
- [23] Stecko J., *W poszukiwaniu pierwszej przyczyny zła – filozofia Mariana Dzidechowskiego*, „Humanities and Social Sciences” 20/3 (2013).
- [24] Torgler B., Schneider F., *Shadow Economy, Tax Morale, Governance and Institutional Quality: A panel Analysis*, IZA Discussion Paper Series 2007.

ILLEGAL WORK AS A RESULT OF THE PHENOMENON OF UNEMPLOYMENT AMONG YOUNG PEOPLE IN PODKARPACIE PROVINCE

Political and economic transformation in Poland caused a fundamental transformation in the labor market. The phenomenon of open unemployment, unknown in Poland before 1990, began to manifest itself on a large scale with the launch of market mechanisms in the economy. The highlight of the level of unemployment was recorded in 2002–2005, when in some months, the unemployment rate exceeded 19–20%. At the same a time dangerous

feature of not only the Polish labor market is the high proportion of young unemployed people. The consequences of unemployment is mostly dealt with at the economic, legal and political level. However, one should not only forget about the health, psychological and moral aspect in relation to single persons without work, as well as their families. Often a result of lack of legal labor becomes illegal work as the only available alternative. One of the regions significantly affected by the lack of work is Podkarpackie Province.

The paper presents the nature and scale of illegal work in Poland and Podkarpackie Province. There are described social and economic consequences of unemployment and the level of unemployment by age structure in the region. The aim of the publication is an attempt to assess whether illegal work is the result of growing in recent years, the phenomenon of unemployment among young people living in Podkarpackie Province.

Keywords: labor market, undeclared work, unemployment.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.63

Przesłano do redakcji: czerwiec 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2014

Beata PETRECKA¹
Urszula PIETRZYK²
Justyna STECKO³

SPÓR O PRAWO NATURALNE – KONCEPCJA PERSONALISTYCZNA I BIOLOGISTYCZNA

W artykule podejmuje się problematykę prawa naturalnego, na tle sporu, jaki wywołała publikacja encykliki *Humanae vitae* Pawła VI. Zaprezentowano dwie koncepcje prawa naturalnego: personalistyczną (neotomistyczną), na której opiera się encyklika, oraz jedną z jej kontrpropozycji sformułowanej przez filozofującego biologa Wolfganga Wicklera. Pierwsza odwołuje się do koncepcji człowieka jako bytu osobowego, w którym natura jest „zintegrowana w osobie”, bytu istniejącego w ciągłym rozwoju, poprzez istotowe ukierunkowanie na dobro osobowe jako ostateczny cel i motyw działania. Prawo naturalne interpretuje jako odbicie w rozumnej naturze człowieka odwiecznego (niezmiennego) porządku, rozumną inklinację ludzkiej natury do dobra współmiernego dla osobowego bytowania. Druga – tworzona przez Wicklera z pozycji krytyki wobec koncepcji „tradycyjnej” – uznaje fizyczno-duchową jedność ludzkiej natury, jednak fundamentalną dla osobowego życia sferę moralności opiera w istotnej mierze na gruncie biologicznych inklinacji, które stanowią jednocześnie swego rodzaju kryterium dobra moralnego. Rezultatem takiego rozumienia człowieka jest koncepcja prawa naturalnego o zmiennej treści (odpowiednio do ewoluującej natury biologicznej człowieka) oraz pewnego rodzaju biologizm etyczny (ugruntowanie prawa moralnego w prawie natury rozumianej biologicznie).

Problem prawa naturalnego, w sposób bardziej lub mniej uwyrażniony, jest wciąż obecny, zwłaszcza w społecznych i politycznych debatach dotyczących stanowienia prawa, przy czym stałym jednym z ich stałych punktów odniesienia jest jego „tradycyjna” koncepcja. W tym kontekście zadaniem artykułu jest jej przypomnienie, a jednocześnie przedstawienie jednej z kontrpropozycji, wpisującej się we współczesną argumentację za „nowoczesnym” rozumieniem prawa naturalnego.

Słowa kluczowe: prawo naturalne, natura człowieka, personalizm neotomistyczny, biologizm.

1. WSTĘP

Problem prawa naturalnego może się obecnie wydawać nieco przebrzmiały. Zagadnieniem tym w różnych ujęciach zajmowano się właściwie od początków

---

¹Dr Beata Petrecka, Zakład Współczesnych Procesów Społeczno – Ekonomicznych w Europie, Instytut Stosunków Międzynarodowych, Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno - Ekonomiczna w Jarosławiu, ul. Czarnieckiego 16, 37-500 Jarosław, tel. 16 624 46 40.

²Mgr Urszula Pietrzyk, Zakład Gospodarki Turystycznej i Hotelarstwa, Instytut Stosunków Międzynarodowych, Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno - Ekonomiczna w Jarosławiu, ul. Czarnieckiego 16, 37-500 Jarosław, tel. 16 624 46 40, autor korespondencyjny, e-mail: uokulanis@interia.pl

³ Dr Justyna Stecko, Zakład Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, ul. Poznańska 1, 35-084 Rzeszów, tel. 17 86 512 04.

racjonalnej myśli ludzkiej, a swój renesans przeżywało w XIX i XX w. To właśnie w tym czasie nastąpiły dwa „odrodzenia prawa naturalnego”. Szczególnie drugie odrodzenie, które w 1968 r. zainicjowała encyklika Pawła VI *Humanae Vita*, wzbudziło ogromną dyskusję, w której przez wiele lat uczestniczyli przedstawiciele różnych nauk – filozofii, teologii, socjologii, psychologii, biologii itp. Obecnie ten szeroki i bardzo wówczas intensywny dyskurs z pewnością przygasł, przynajmniej w obszarze głównych zagadnień podejmowanych na terenie filozofii. Niemniej problem prawa naturalnego – bardziej lub mniej wyraźnie, w sposób bardziej lub mniej uświadomiony – wciąż jest obecny, choć może bardziej w życiu społecznym i licznych dyskusjach politycznych niż na gruncie refleksji naukowej. Widoczny jest między innymi w dyskusjach dotyczących stanowienia prawa przyznającego coraz większe swobody, ale też programów edukacji szkolnej. Zauważyć można wówczas немало odwołań do „tradycyjnej” koncepcji prawa naturalnego, głównie związanej z nauczaniem Kościoła i opartej na personalistycznej wizji człowieka, a z drugiej strony – z perspektywy oponentów – do ujęć nabudowanych na naukach szczegółowych (socjologicznych, psychologicznych, przyrodniczych) czy wprost na ideologii. Spór jest szczególnie ważny, ponieważ u jego podstaw jawi się określona koncepcja człowieka, jego osobowej godności, koncepcja dobra i określona formuła moralności. Sytuacja ta – jak można przyjąć – wskazuje na rangę zagadnienia prawa naturalnego we współczesnym społeczeństwie lub – jeśli można zaryzykować takie stwierdzenie – na ciągłą aktualność tego problemu.

Trudno o pełne zaprezentowanie różnorodnych stanowisk wobec kwestii prawa naturalnego w krótkim artykule. Zdecydowano się więc na istotne ograniczenia. Pozostawiono główny schemat toczonych niegdyś i wciąż kontynuowanych dyskusji: z jednej strony personalizm i tradycyjna koncepcja prawa naturalnego (jako punkt odniesienia sformułowany w encyklice *Humanae vitae*), a z drugiej strony – opozycja zarzucająca temu podejściu izolację w stosunku do współczesnych osiągnięć nauki, aktualnych potrzeb społecznych. W tym drugim przypadku również dokonano znacznego ograniczenia – odwołano się do koncepcji jednego z ważniejszych krytyków tradycyjnej koncepcji prawa naturalnego, filozofującego biologa, Wolfganga Wicklera. Wickler stanął w gronie ostrych krytyków encykliki Pawła VI, stawiając jednocześnie własną kontrpropozycję. Encyklika Pawła VI dotyczy zasad moralnych w dziedzinie przekazywania życia, jednak „tłem” wypowiedzi papieża jest wyraźnie zarysowany obraz całej koncepcji prawa naturalnego w takiej postaci, w jakiej proponuje ją filozofia neotomistyczna. Z kolei Wickler, krytycznie analizując stanowisko Pawła VI w sprawie zasad moralnych dotyczących przekazywania życia, odnosi się wprost do „tradycyjnego” rozumienia prawa naturalnego i jednocześnie tworzy własną propozycję. Te właśnie dwie koncepcje rozumienia prawa natury – z pominięciem szczegółowych zagadnień – zostaną zaprezentowane.

2. PERSONALISTYCZNA TEORIA PRAWA NATURALNEGO

Prawo naturalne to, najogólniej mówiąc, przejaw natury ludzkiej rozumianej jako jego jedność duchowo-cieleśna. Te dwa aspekty, cielesny i duchowy, są w ludzkim byciu nierozdzielalne, jednak przede wszystkim człowiek jest istotą rozumną. W tym wymiarze bycia mieści się bowiem to, co istotnie odróżnia go od innych bytów – rozumność i wolność. Nadają one szczególny wymiar ludzkiemu bytowi, a jednocześnie pozwalają na

odróżnienie w nim sfery dziania się, w którym „brak jest sprawczego twórczego czynnika osoby”⁴ od działań, a więc czynów osoby z udziałem woli świadomie kierowanej. Ontyczna jedność człowieka wyraża się w jedności jego natury, nie można więc ograniczyć jej rozumienia do jednej ze stron ludzkiego bytu. Nie ma w nim osobno natury biologicznej i duchowej, natura (w znaczeniu funkcji biologicznych) jest – jak to ujął Karol Wojtyła – „zintegrowana w osobie”⁵.

Na tym też zasadza się specyficzne rozumienie prawa naturalnego. Nie jest ono bowiem zwykłą prawidłowością przyrody, której człowiek biernie podlega (jak zwierzęta), lecz prawem „na miarę” jego ontycznej struktury osobowej. Święty Tomasz określa je jako *participatio legis aeternae in rationali creatura*⁶. Definicja ta wskazuje jednocześnie na źródłowy i normatywny charakter prawa naturalnego. Jest to porządek „wcześniejszy” od rozumu, niekonstytuowany twórczo przez niego. Z kolei nie można się go wyrzec, zmienić, można natomiast – i to jest dane człowiekowi jako rozumnowolitywnej istocie – odczytać. Prawo naturalne jest pewnego rodzaju odbiciem (partycypacją) w rozumnej naturze człowieka odwiecznego porządku (ładu), a jego podstawowym wyrazem jest ludzka inklinacja ku dobru. Co istotne, jawi się ono jako dane (nie stworzone przez człowieka), ale jednocześnie nie narzucone z zewnątrz, lecz wypływające z samego „wnętrza” bytowości człowieka, obecne w jego naturze. Jak pisze Mieczysław Krąpiec: „owo właśnie «odbicie» – partycypacja (tak biernie przez fakt stworzenia natury, jak i czynne poprzez autodeterminację do określonych dóbr) prawa odwiecznego w ludzkiej naturze rozumnej jest analogicznie ogólnym prawem naturalnym, czyli prawo naturalne jest rozumną inklinacją ludzkiej natury do współmiernego dla człowieka dobra”⁷. Ta rozumna inklinacja wyraża się w fundamentalnej normie prawa naturalnego: *bonum est faciendum, malum vitandum*.

Takie rozumienie prawa naturalnego ukazuje jego ogólność, ale w pewien sposób również podstawowy wymiar w stosunku do moralności i prawa moralnego. Istotą moralności jest bowiem ludzka decyzja kierowana rozumem w perspektywie dobra. Mieczysław Krąpiec pisze: „Mając na uwadze fakt, że [...] każdy ludzki uczynek świadomy i dobrowolny nie może być obojętny w stosunku do dobra, bo jest ono realizowaniem dobra, którego człowiekowi jako bytowi przygodnemu brak – widzimy, że każdy ludzki uczynek, decyzja jest realizowaniem prawa naturalnego. Jeśli bowiem prawo naturalne uświadamiamy sobie w postaci praktycznego sądu: «dobro należy czynić», to każdy czyn jest realizowaniem dobra osobowego, czyli uczynkiem dokonywanym właśnie pod wpływem prawa naturalnego”⁸. W tym sensie wybór dobra jest aplikacją ogólnej normy prawa naturalnego do konkretnych sytuacji (ludzkich wyborów moralnych). Jako takie prawo naturalne jest jednocześnie prawem moralnym, a normy prawa moralnego są pewnym jego uszczegółowieniem.

Kwestią podstawową dla rozumienia prawa naturalnego jest jego niezmienność i powszechność. Niezmienność odzwierciedla samo określenie *lex aeterna* – prawo

⁴ K. Wojtyła, *Osoba ludzka a prawo naturalne*, „Roczniki Filozoficzne” XVIII/2 (1970), s. 54.

⁵ *Ibidem*, s. 54.

⁶ Św. Tomasz, *Summa theologiae*, I–II, q. 91, a. 2.

⁷ M. Krąpiec, *O tomistyczną koncepcję prawa naturalnego*, [w:] *W nurcie zagadnień posoborowych*, red. B. Bejze, t. 2, Warszawa 1995, s. 20.

⁸ M. Krąpiec, *Człowiek i prawo naturalne*, Lublin 1975, s. 217, oraz por. M. Krąpiec, *Człowiek i prawo naturalne*, Lublin 2009.

wieczne. W ujęciu tomistycznym ostatecznym gwarantem niezmienności prawa naturalnego jest Bóg (Absolut – Najwyższy Prawodawca). Można jednak na ten problem spojrzeć od strony jedności prawa naturalnego i natury ludzkiej. Jako naturalne jest „zakotwiczone” w naturze ludzkiej, stanowi jej inklinację. Natura ta natomiast, mimo jej dynamiki, jest w wymiarze osobowego bycia niezmienna – niezmiennie są bowiem istotowe elementy konstytutywne osoby jako osoby, niezmiennie są zatem również istotowe elementy rozumnej natury człowieka. Zmiana w tym zakresie oznaczałaby zarazem zmianę istotnych treści człowieczeństwa. Warto przy tym przypomnieć, że natura rozumiana przyrodniczo jest w osobie zintegrowana. Jeśli więc nawet uległaby zmianie (w sferze biologicznej), to nie oznacza to zmiany samej istoty bycia człowiekiem (osobą), nie zmienia się w konsekwencji również dobro specyficznie osobowe i przyporządkowanie do tego dobra wyrażone w prawie naturalnym.

Niezmiennie prawo naturalne i uszczegółowiające je normy moralne realizowane są jednak w zmieniającej się rzeczywistości. Nie oznacza to w żadnej mierze ich relatywności, a jedynie ich kolejne uszczegółowienia odpowiednio do zmieniających się realiów. „Rzecz w tym – pisze Tadeusz Ślipko – że w graniach społecznego życia ludzkiego nie od razu zostały urzeczywistnione wszystkie warunki, od których zależą szczegółowe zastosowania określonych norm prawa naturalnego. Dochodzą one do głosu w miarę rozwoju ludzkości, a tym samym stwarzają przesłanki dla równoczesnej ewolucji w świecie wartości moralnych i imperatywów”⁹. Podobnie rzecz przedstawia się z zakresem wolności osobistych na przestrzeni różnych historycznych układów społecznych. Ewolucyjne przemiany w prawie naturalnym są tutaj jego dopełnianiem się „w sferze jego zastosowań do bogacących się nieustannie form życia społecznego i indywidualnego”¹⁰. Nie chodzi więc o zmianę istotnych treści norm prawa naturalnego i „osadzonych” na nich norm moralnych, lecz o ich uszczegółowienie.

Termin „ewolucja” nie jest w odniesieniu do prawa naturalnego najlepszy. Lepiej byłoby mówić o dynamizmie prawa naturalnego. Takie określenie zwraca uwagę na związek z dynamicznym charakterem ludzkiej natury. Istotnym wymiarem bycia człowieka jest jego przygodność, wyrażająca się w potrzebie ciągłego rozwoju, „uzupełniania się dobrem”¹¹, budowania własnej doskonałości, która nie kłóciłaby się z jego sumieniem, a więc jednocześnie z ładem wypływającym z natury człowieka. Prawo naturalne przybiera tu postać ukierunkowania, dynamizowania bytu człowieka ku moralnemu wzrostowi.

Drugi problem – powszechność prawa naturalnego – odwołuje pośrednio do kwestii jego poznania. Tu również uwypukla się jego „naturalny wymiar”. Prawo natury bowiem „człowiek poznaje rozumem, jest ono proste, wręcz narzucające się. [...] Rozeznaje je każdy normalny człowiek, choćby skądinąd najprymitywniejszy”¹². Nie oznacza to, aby normy prawa naturalnego były wrodzone i raz na zawsze dane człowiekowi w postaci samoobjawiających się reguł postępowania. Człowiek sam je formułuje, wysiłkiem swojego rozumu każdorazowo odróżniając dobro od zła. Nie znosi to jednak niezmienności prawa naturalnego. Zmienia się wprawdzie stopień poznania (zwłaszcza

⁹ T. Ślipko, *Zarys etyki ogólnej*, Kraków 1974, s. 262–263, oraz por. wyd. 5: *Zarys etyki ogólnej*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009.

¹⁰ *Ibidem*, 263.

¹¹ A. Krąpiec, *O tomistyczną koncepcję prawa naturalnego...*, s. 25.

¹² K. Wojtyła, *Elementarz etyczny*, Lublin 1999, s. 59–60.

przez coraz pełniejsze poznanie własnej natury przez człowieka), ale normy prawa naturalnego wciąż pozostają obiektywnymi, niezmiennymi imperatywami.

Wskazuje to na powszechność prawa naturalnego. Swoim zasięgiem obejmuje ono wszystkich ludzi, nikt bowiem nie jest zwolniony z jego przestrzegania, a jednocześnie każdy w pewien sposób jest „skazany” na jego nieustanne rozpoznawanie. W tym też tkwi swego rodzaju dramat człowieka zarówno w jego indywidualnej, jak i społecznej formie życia. Ogólną normę prawa naturalnego musi on bowiem „uzgadniać” w procesie poznania świata i własnej natury, siebie samego jako osoby nakierowanej właściwą jej dynamiką na osobowe dobro.

3. WICKLERA ROZUMIENIE CZŁOWIEKA I PRAWA NATURY

W rozumieniu Wicklera natura człowieka jest jedna, ale złożona: „z dwóch istotnych elementów, to jest z materialnego ciała i niematerialnej duszy”¹³. Pierwszy element stanowi stronę fizyczną natury, wspólną człowiekowi i zwierzętom. W nim mieszczą się skłonności naturalne, popędy, instynkty, wszystkie doświadczane przez człowieka mechanizmy i prawidłowości biologiczne¹⁴, czyli to wszystko, o czym Karol Wojtyła mówił, że „dzieje się w człowieku”¹⁵. Drugi element natomiast to natura „metafizyczna”, po jej stronie mieści się rozumność, wolna wola – to wszystko, co w człowieku duchowe. Ona decyduje o tym, że człowiek jest odmienny od zwierząt, że jego zachowanie jest zachowaniem istoty rozumnej, a jednocześnie pozwala zapanować na naturalnymi skłonnościami, czyli naturą w przyrodniczym rozumieniu¹⁶. Jedność natury widoczna jest w działaniu, które „uruchamia” jej obydwie strony, a człowiek może korzystać i z jednego, i drugiego elementu. Tak rozumiana natura człowieka, dwustronna, choć jedna, jest podstawą określenia prawa natury (naturalnego). Wydaje się jednak, że podstawowe znaczenie Wickler przypisuje stronie fizycznej.

Złożoność natury wskazuje według Wicklera na to, że prawo natury można ustalać na dwa sposoby, przy czym każdą ze stron natury powinno się badać oddzielną, właściwą dla niej metodą. Dla strony fizycznej adekwatne są metody przyrodnicze, dla metafizycznej natomiast – wymykającej się ścisłym metodom badawczym, ale ujmowanej we „własnym bezpośrednim doświadczeniu”¹⁷ – odpowiednie będą metody filozoficzne. Ponieważ natura człowieka jest jedna, zarówno metoda przyrodnicza, jak i filozoficzna prowadzić powinny do uzyskania takiego samego wyniku – wspólnego obrazu prawa naturalnego. Rezultaty poznania z zastosowaniem obu metod (filozoficznej i przyrodniczej) są jednak rozbieżne, wobec tego jedna z nich zawodzi – oznacza to również, że jedna z tych dwu dziedzin poznania jest niekompetentna w ustalaniu prawa natury obowiązującego człowieka bezwzględnie.

Przyrodoznawstwo bazuje na empirycznej sprawdzalności twierdzeń. „Wypowiedź z zakresu biologii – pisze Wickler – jest prawdziwa, gdy pasuje do żywej istoty, gdy jest

¹³ W. Wickler, *Czy jesteśmy grzesznikami? Prawa naturalne małżeństwa*, Warszawa 1974, s. 38.

¹⁴ *Ibidem*, s. 30.

¹⁵ K. Wojtyła, *Osoba i czyn*, Kraków 1985, s. 93; por także: M. Zięba, *Jestem z Wami: kompendium twórczości i nauczania Karola Wojtyły – Jana Pawła II*, Kraków 2010.

¹⁶ W. Wickler, *Ethologie Und Ethik – Normenfindung oder Normenkritik?*, [w:] *Naturgesetz und christliche Ethik. Zur wissenschaftlichen Diskussion nach Humanae vitae*, Munchen 1970, s. 101.

¹⁷ W. Wickler, *Czy jesteśmy grzesznikami...*, s. 52.

dostosowana do jej natury”¹⁸. W przeciwnym razie to żywe istoty nie pasują do metody. Prawda twierdzeń biologicznych w oparciu na doświadczeniu jest prosta do weryfikacji, a odkryte w świecie zwierząt prawidłowości dają się zastosować do człowieka. Owszem, nie można na człowieka przenosić wyników badań nad zwierzętami, można jednak przenosić hipotezy robocze¹⁹. Przykładem takiej hipotezy jest prawidłowość życia społecznego: „Im bardziej różnią się między sobą zwierzęta, które niezależnie od siebie przebyły równoległe tę samą drogę rozwoju, a jednocześnie objawiają w inwentarzu właściwych sobie zachowań tę samą zasadę konstrukcyjną wysoko rozwiniętego życia społecznego – tym większej możemy nabrać pewności, że odnaleźliśmy obowiązującą w badanej kategorii stworzeń prawidłowość naturalną. Ponieważ człowiek zalicza się pod względem biologicznym do kręgowców i żyje zarówno w trwałych związkach par, jak i większych formacjach grupowych, owa naturalna prawidłowość powinna obowiązywać i jego”²⁰.

Z kolei metoda, którą posługuje się teolog lub filozof, jest zdaniem Wicklera co najmniej wątpliwa. Dowodem na to jest wyłożona przez Pawła VI w encyklice *Humanae Vitae* koncepcja prawa naturalnego – niezgodna w ocenie Wicklera z wynikami badań nauk przyrodniczych, czy mówiąc inaczej – z naturą człowieka widzianą z perspektywy prawidłowości biologicznych. Skoro w encyklice zaproponowana koncepcja prawa naturalnego kwestionuje oczywiste wyniki nauk biologicznych, to nie zgadza się z faktami, a to oznacza, że nie wypływa z faktów, lecz z „teologicznego mamidła”²¹. Wobec tego albo teologowie będą mówić o prawie naturalnym w oparciu na metodzie biologicznej, albo o jakimś innym prawie, jeżeli chcą, aby ich wypowiedzi były niezależne od aktualnego stanu wiedzy empirycznej²².

Wickler wyraźnie przyjmuje metodę przyrodniczą jako podstawową do wyznaczania prawa całej natury człowieka w obu jej stronach. Nauki przyrodnicze, w szczególności biologia, nie ograniczają się tylko do wskazania tego, co biologicznie użyteczne człowiekowi, potrafią również „sprawdzić ustanowione normy etyczne pod kątem ich zgodności z prawami biologii”²³. Gdyby biologia nie była do tego zdolna, to trzeba byłoby przyjąć jakąś „abstrakcyjną metafizyczną naturę człowieka”²⁴, która wykluczałaby jej stronę fizyczną, z czym Wickler nie może się zgodzić, bo taki obraz natury wyklucza jej stronę fizyczną. Metoda filozoficzna nie jest w stanie objąć całej natury człowieka, ogranicza się jedynie do jej strony „metafizycznej”, i może – owszem – odkrywać prawa rządzące tylko tą stroną natury. Gdyby jednak okazało się, że są one inne niż odkrywane metodą przyrodniczą, powinno się je przyporządkować wynikom przyrodnozawstwa.

Adekwatnie do wyróżnionych części natury człowieka – fizycznej i metafizycznej – a równocześnie do metod, które są im przyporządkowane, Wickler wyróżnia dwa prawa rządzące naturą człowieka. Jedno, dotyczące fizycznej strony, nazywa naturalnym, drugie – obejmujące metafizyczną stronę natury – ludzkim. Prawo naturalne dotyczy skłonności natury człowieka do zachowania życia indywidualnego, przekazywania życia oraz życia

---

¹⁸ *Ibidem*, s. 52.

¹⁹ *Ibidem*, s. 326.

²⁰ *Ibidem*, s. 279.

²¹ *Ibidem*, s. 331.

²² *Ibidem*, s. 241.

²³ *Ibidem*, s. 29.

²⁴ *Ibidem*, s. 23.

społecznego. Właściwie zawiera się w nim to wszystko, co najpierw rejestruje etologia w stosunku do życia zwierząt, a potem próbuje zestawić, pogrupować w pewne prawidłowości zależnie od różnych czynników, które mają wpływ na zachowanie się zwierzęcia. Zakładając wspólną ze zwierzętami stronę fizyczną natury człowieka, Wickler mówi o tym samym prawie naturalnym u człowieka co u zwierząt. Zastrzega jednak, że nie ma zamiaru zoomorfizować człowieka, a skuteczną przed tym obroną jest obecna w naturze człowieka druga jej strona – „metafizyczna”. Do niej odnosi się prawo ludzkie określane w naukach filozoficznych. Dzięki takim specyficznym cechom człowieka, jak rozumność i wolność, różni się ono od prawa naturalnego.

Oba prawa kierują postępowaniem człowieka, niemniej – jak zauważa Wickler – „etologia nie jest nauką o tym, co etyczne”²⁵, a także: „Instynktowne zachowanie się pod względem moralnym jest obojętne, ocenie podlega decyzja rozumu bądź sumienia, owej ostatecznej instancji, której orzeczenie dla każdego człowieka jest bezwzględnie wiążące”²⁶. Stąd problem, który Wickler formułuje: „Jak natura i etyka ze sobą harmonizują?”²⁷.

Zadanie filozofii, ściśle etyki, polega na ustalaniu pewnych ogólnych norm, w które biologia może wpisywać swoje prawa. Taką normą, która nie przekroczy granic metafizycznej strony ludzkiej natury posługującej się rozumem, jest norma „Należy czynić dobro”. Jest to właściwie jedyna norma, którą samodzielnie może sformułować filozofia. Ze względu jednak na swą ogólność nie jest zrozumiała. „Całkiem abstrakcyjne normy – czyń dobro, unikaj zła – nie wystarczały nie tylko następcom Tomasza, nie wystarczają też dzisiaj. Nauki przyrodnicze i nauki o zachowaniu się nie są z pewnością wezwane do krytyki tych całkiem abstrakcyjnych norm, może jednak do krytyki normatywnych przepisów zachowania; albo wtedy jak z właściwych norm przepisy te zostały wyprowadzone”²⁸. Etyka więc może formułować tylko prawa w postaci schematów bez treści, normy treściowo „puste”. Takiego typu niezależne funkcje przydzielił Wickler w swej koncepcji metafizycznej stronie natury człowieka, na tym jej właściwa rola się kończy, a to, co może ona przekazać, praktycznie nic nie wyraża. Tym bowiem, co ukierunkowuje działania człowieka, są skłonności biologiczne.

W rezultacie nauki przyrodnicze stanowią bazę, z której powinna czerpać etyka, aby te „puste ramy” zapełnić i stać się zrozumiałą. A ponieważ biologiczna strona natury jest zmienna, w swojej treści zmienne są też normy moralne, czyli – mówiąc językiem Wicklera – normatywne przepisy zachowania. Moment współzystencji etyki i biologii widzi on zasadniczo jako wypełnienie „pustych ram” metafizycznych biologiczną treścią. Jest to jednocześnie moment jedności strony fizycznej i metafizycznej natury człowieka. Dopiero po poznaniu prawa fizycznej strony natury „można podjąć próbę udoskonalenia jego realizacji przy użyciu środków człowiekowi właściwych”²⁹. Wtedy też sensu nabierze norma: „Należy czynić dobro”.

U podstaw tego stanowiska tkwi uznanie zgodności działań człowieka z biologicznym wymiarem natury za kryterium dobra moralnego. Wickler zwraca uwagę na to, że natura człowieka jest skonstruowana dobrze (powołuje się tutaj na mądrość Stwórcy), dobre więc

---

²⁵ *Ibidem*, s. 42.

²⁶ *Ibidem*, s. 37.

²⁷ *Ibidem*, s. 36.

²⁸ W. Wickler, *Ethologie Und Ethik*, s. 100–101.

²⁹ W. Wickler, *Czy jesteśmy grzesznikami*, s. 57.

są skłonności naturalne. Inaczej bowiem trzeba by przyjąć, że człowiek jest wadliwą konstrukcją i „aby czynić dobrze, musi tę konstrukcję stale zwalczać”³⁰. Działanie wbrew ludzkiej naturze, to jest biologicznie zdeterminowanym skłonnościom, jest działaniem złym³¹. Dlatego człowiekowi pozostaje przyczyniać się do doskonalenia realizacji tychże skłonności naturalnych, a w tym celu ma wykorzystać rozum. W różny sposób, bo jest tu miejsce na wolną wolę człowieka, która dokonuje wyboru sposobu posłużenia się rozumem, ale poniekąd w granicach wyznaczonych naturą biologiczną. Podstawowe kryteria, jakimi wolna wola ma czy powinna się kierować, dokonując wyborów, to użyteczność, szybkość, łatwość, prostota wykonania, skuteczność. Są to doskonałości prakseologiczne. Chodzi więc o to, aby skłonności człowieka były zaspokajane w miarę jak najskuteczniej, najprościej, najszybciej. Wówczas to rozum *ad hoc*, w danej chwili formułuje nakaz: „To mi wolno zrobić, ponieważ dzięki temu moja potrzeba zostanie zaspokojona w sposób możliwie najprostszy, dla mnie wobec tego najkorzystniejszy. Decyzja rozumu, postrzeganego tutaj jako sumienie, jest decyzją ostatecznej instancji, jej orzeczenie „dla każdego człowieka jest bezwzględnie wiążące”³². Jedyne natomiast ograniczenie sposobu realizacji własnych skłonności naturalnych wynika ze społecznego charakteru ludzkiego życia. Pewną granicą jest drugi człowiek, niemniej jest to specyficzna granica. Na przykładzie życia małżeństwa Wickler tak ją charakteryzuje: „każdy człowiek musi sam rozstrzygać – pod kątem wymagań wzajemnej miłości w swoim małżeństwie – co mu jest dozwolone w zakresie tak zwanego flirtu pozamałżeńskiego tworzącego więź społeczną”³³. Dozwolone jest to wszystko, „co tej więzi służy, nie urażając niczym godności i waloru ani człowieka, ani miłości [...], nawet jeżeli stanowi ingerencję w biologiczny przebieg rozrodu, ingerencję, która pozwoli na swobodne kształtowanie [...] naturalnych możliwości owej więzi”³⁴.

4. UWAGI KOŃCOWE

Wicklerowską koncepcję natury człowieka i prawa naturalnego można by zaliczyć do szeroko rozumianego nurtu redukcjonistycznego. Uznaje on wprawdzie fizyczno-duchową jedność ludzkiej natury, jednak fundamentalną dla osobowego życia sferę moralności opiera w istotnej mierze na gruncie biologicznych uwarunkowań. Wickler przyjmuje, że strona duchowa człowieka panuje (lub jest w stanie panować) nad fizyczną, ale panowanie to ostatecznie sprowadza się do podporządkowania się biologicznej stronie człowieka w postępowaniu mierzonym wartością dobra i zła moralnego. Neotomistyczny personalizm widzi w człowieku jedność duchowo-fizyczną, w której dusza przejawia swe istnienie i działanie przez ciało i wnosi w nie aspekty życia duchowego. To dzięki niej człowiek stanowi byt osobowy, który transcenduje świat przyrody, również własne uwarunkowania biologiczne, stanowi byt wewnętrznie zdynamizowany, w ciągłym rozwoju, przez istotowe ukierunkowanie na dobro osobowe jako jej ostateczny cel i motyw działania. W tym kontekście doskonalenie się człowieka wybiega istotnie poza samą zgodność z biologicznymi inklinacjami całościowo wziętego bytu ludzkiego. W

---

³⁰ *Ibidem*, s. 36.

³¹ *Ibidem*, s. 39.

³² *Ibidem*, s. 37.

³³ *Ibidem*, s. 330.

³⁴ *Ibidem*, s. 321.

ujęciu Wicklera natomiast osoba nie tyle transcenduje siebie, co raczej redukuje do sfery naturalnych (biologicznych) inklinacji.

Fundamentalnym problemem jest w tym kontekście status prawa naturalnego. Z pewnym uproszczeniem można powiedzieć, że Wickler zaproponował koncepcję prawa o zmiennej treści (odpowiednio do ewoluującej natury biologicznej człowieka), co ostatecznie prowadzi do relatywizmu etycznego. Z kolei należałoby zapytać, czy w ogóle może być tutaj mowa o prawie naturalnym czy może raczej o pewnej prawidłowości natury, której przypisano szczególną rolę w życiu moralnym człowieka i jego doskonaleniu się – rolę kryterium rozstrzygającego o tym, czy postępowanie człowieka jest dobre czy złe moralnie. W tej sytuacji można by również sugerować, że mamy tutaj do czynienia z pewną odmianą biologizmu etycznego.

Sprawą dużej wagi jest również pewna dyskredytacja poznania filozoficznego i przyznanie naukom szczegółowym większej wartości poznawczej w odniesieniu do poznania prawa naturalnego, określenia porządku dobra i zła moralnego. Pomijając zasadność takiego stanowiska, warto podkreślić, że jest to sprowadzenie zagadnienia etycznego z porządku refleksji istotowej do porządku poznania aspektowego i relatywnego.

Koncepcja Wicklera jest jedną z wielu propozycji budowanych w opozycji do tradycyjnego pojmowania prawa naturalnego, a jako taka stanowi również pewnego rodzaju próbę odrzucenia stałego, niezmiennego porządku moralnego. Trudno dostrzec jej bezpośrednie odzwierciedlenie w sporach toczonych dzisiaj. Niemniej trzeba podkreślić, że przynajmniej jej niektóre elementy są obecne w stanowiskach i sposobach argumentacji przeciwników prawa naturalnego w jego tradycyjnym lub personalistycznym ujęciu. Z pewnością należą do nich odwołanie się do wyników badań nauk szczegółowych, redukcjonistyczna koncepcja człowieka ograniczająca znacznie jego osobowy wymiar czy relatywizm wyrażający się w poszukiwaniu treści norm moralnych w nietrwałych (społecznych czy biologicznych) podstawach życia człowieka i społeczeństwa.

LITERATURA

- [1] Krapiec M., *Człowiek i prawo naturalne*, Lublin 1975 oraz Lublin 2009.
- [2] Krapiec M., *O tomistyczną koncepcję prawa naturalnego*, [w:] *W nurcie zagadnień posoborowych*, red. B. Bejze, t. 2, Warszawa 1995.
- [3] Ślipko T., *Zarys etyki ogólnej*, Kraków 1974.
- [4] Św. Tomasz, *Summa theologica*, I–II, q. 91.
- [5] Wickler W., *Czy jesteśmy grzesznikami? Prawa naturalne małżeństwa*, Warszawa 1974.
- [6] Wickler W., *Ethologie Und Ethik – Normenfindung oder Normenkritik?*, [w:] *Naturgesetz und christliche Ethik. Zur wissenschaftlichen Diskussion nach Humanae vitae*, Munchen 1970.
- [7] Wojtyła K., *Elementarz etyczny*, Lublin 1999.
- [8] Wojtyła K., *Osoba i czyn*, Kraków 1985.
- [9] Wojtyła K., *Osoba ludzka a prawo naturalne*, „Roczniki Filozoficzne” XVIII/2 (1970)
- [10] Zięba M., *Jestem z Wami: kompendium twórczości i nauczania Karola Wojtyły – Jana Pawła II*, Kraków 2010.

DISPUTE ABOUT NATURAL LAW - PERSONALISTIC AND BIOLOGISTIC CONCEPT

The article takes up the issue of natural law, against the background of the dispute caused by the publication of the encyclical *Humanae Vitae* by Pope Paul VI. Two concepts of natural law were presented: the personalistic (neo-thomistic), upon which the encyclical is based, and one of its counterproposal formulated by the philosophizing biologist Wolfgang Wickler. The first refers to the concept of man as a personal being, in which nature is "integrated in the person", the being that exists in continuous development by the substantial focus on personal well-being as the ultimate goal and motive. Natural law is interpreted as a reflection of the spiritual nature of man's eternal (unchanging) order, rational inclination of human nature into a good commensurate for personal existence. The second concept - created by Wickler from the position of the criticism to the "traditional" concept - recognizes the physical and the spiritual unity of human nature, but the realm of morality, which is fundamental in personal life, and is based largely on the basis of biological inclinations, which are a kind of criterion of moral good. The result of such human understanding is the concept of the natural law of variable content (according to the evolving biological nature of human) and some kind of ethical biologism (strengthening the moral law in the law of nature understood biologically).

The problem of natural law, in a more or less visible form, is still present, especially in social and political debates about law, and one of the repeated point is the "traditional" concept. In this context, the objective of this article is to present one of its counter form which is in favor of the contemporary arguments for the "modern" understanding of natural law.

Keywords: natural law, natural law, human nature, neo-thomistic personalism, biologism.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.64

Przesłano do redakcji: czerwiec 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2015

Małgorzata POLINCEUSZ¹

POWSZECHNIE OBOWIĄZUJĄCE AKTY LEGISLACJI ADMINISTRACYJNEJ JAKO PRZEDMIOT KONTROLI TRYBUNAŁU KONSTYTUCYJNEGO

Przedmiotem rozważań w niniejszym artykule są problemy związane z możliwością weryfikacji konstytucyjności aktów powszechnie obowiązującego prawa, stanowionego przez terenowe organy administracji publicznej. W opracowaniu omówiono konstytucyjnie określony zakres działania Trybunału Konstytucyjnego jako organu sprawującego w Polsce władzę sądowniczą, stojącego na straży konstytucyjności obowiązującego na terenie kraju prawa. Ponadto wskazano na podmiotowy oraz przedmiotowy zakres prawotwórczej działalności organów administracji publicznej oraz poruszono problem weryfikacji przez sądy administracyjne legalności aktów stanowiących efekt legislacji administracyjnej. W opracowaniu dokonano również porównawczej wykładni przepisów Konstytucji RP, regulujących zakres kognicji Trybunału Konstytucyjnego oraz ustanawiających instytucję skargi konstytucyjnej. Artykuł obejmuje również rozważania na temat dopuszczalności wniesienia przez jednostkę skargi konstytucyjnej na powszechnie obowiązujący akt prawa, wydany przez terenowy organ administracji publicznej. Rozważania w tym obszarze zostały wzbogacone prezentacją przeciwstawnych stanowisk przedstawicieli doktryny prawa administracyjnego, dotyczących omawianego problemu. W artykule powołane zostało również postanowienie Trybunału Konstytucyjnego, które wyraża stanowisko tego organu dotyczące możliwości wniesienia przez jednostkę (w ramach kontroli konkretnej) skargi konstytucyjnej na akt prawa miejscowego, na którego podstawie sąd lub organ administracji publicznej orzekł ostatecznie o wolnościach lub prawach obywatela albo o jego obowiązkach określonych w Konstytucji RP. Ponadto w artykule omówiono konstytucyjnie oraz ustawowo określone warunki formalne, którym podlega skarga konstytucyjna.

Słowa kluczowe: terenowe organy administracji publicznej, Trybunał Konstytucyjny, skarga konstytucyjna, prawo miejscowe.

Obserwowany powszechnie proces pogarszania się jakości tworzonego w Polsce prawa niewątpliwie znacznie potęguje dyskusję na temat konstytucyjnych standardów dotyczących procesu powstawania tego prawa. Ponadto formułowane w doktrynie tezy, wskazujące między innymi na istotne elementy mechanizmu tworzenia prawa oraz nieprawidłowości czy też na wymagania – zarówno co do formy, jak i treści – powstających przepisów, niestety nie spotykają się ze zdecydowaną reakcją prawodawcy, która faktycznie mogłaby wpłynąć na jakość efektów prac legislacyjnych. W konsekwencji te negatywne procesy się pogłębiają. Jak słusznie zauważa Tomasz Zalański, można wysunąć wniosek, że podmiotom tworzącym prawo trudno samodzielnie utrzymać jego wysoki poziom, ponieważ poza realizacją bieżących celów politycznych brakuje im samodyscypliny pozwalającej dbać zarówno o poziom

---

¹ Dr Małgorzata Polinceusz, Katedra Prawa i Administracji, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, al. Powstańców Warszawy 6, 35-959 Rzeszów, tel. (0-17) 852 44 42, e-mail: malgpope@prz.edu.pl

merytoryczny, jak i jakość tworzonego prawa². W tej sytuacji szczególnego znaczenia nabiera aktywność Trybunału Konstytucyjnego (TK), stojącego na straży przestrzegania ustalonych standardów tworzenia prawa oraz jego konstytucyjności.

Zgodnie z postanowieniami art. 188 Konstytucji RP³ w związku z art. 10 ust. 2 Konstytucji RP TK jako organ sprawujący władzę sądowniczą orzeka w sprawach:

- zgodności ustaw i umów międzynarodowych z Konstytucją;
- zgodności ustaw z ratyfikowanymi umowami międzynarodowymi, których ratyfikacja wymagała uprzedniej zgody wyrażonej w ustawie;
- zgodności przepisów prawa, wydawanych przez centralne organy państwowe, z Konstytucją, ratyfikowanymi umowami międzynarodowymi i ustawami;
- zgodności z Konstytucją celów lub działalności partii politycznych;
- skargi konstytucyjnej.

Zgodnie z treścią przywołanej regulacji kognicją TK zostały między innymi objęte przepisy prawa wydawane przez centralne organy państwowe, czyli akty legislacji administracyjnej organów administracji publicznej, których zakres działania obejmuje obszar całego państwa. Do tej grupy należą więc rozporządzenia, czyli akty wykonawcze do ustawy, wydawane przez naczelne organy władzy wykonawczej na podstawie upoważnienia udzielonego przez ustawę i w celu wykonania ustawy (wydawane m.in. przez Prezesa Rady Ministrów, Radę Ministrów, ministrów zawiadujących poszczególnymi działami administracji rządowej, Krajową Radę Radiofonii i Telewizji), a także przepisy prawa o charakterze wewnętrznym, stanowione przez uprawnione do tego organy administracji o właściwości działania obejmującej obszar całego państwa, do których należą między innymi centralne organy administracji rządowej⁴. Należy bowiem podkreślić, że przywołane w tytule niniejszego artykułu powszechnie obowiązujące akty legislacji administracyjnej stanowią jedynie jeden z efektów prawotwórczej działalności podmiotów administracji publicznej. Podmioty te tworzą bowiem również akty o innym charakterze. Wyrazem tej prawotwórczej działalności są więc akty o charakterze podstawowym o charakterze powszechnie obowiązującym (rozporządzenia wydawane przez organy upoważnione do tego w Konstytucji RP oraz akty prawa miejscowego, które przyjmować będą formę rozporządzeń, uchwał lub zarządzeń wydawanych przez terenowe organy administracji rządowej i organy samorządu terytorialnego) oraz akty prawa wewnętrznego (zarówno te określone konstytucyjnie, jak i te pozakonstytucyjne, regulujące przede wszystkim wewnętrzną organizację struktur administracji publicznej)⁵.

Możliwość sprawowania kontroli przez TK nad wymienionymi aktami, stanowionymi przez państwowe organy centralne, nie budzi wątpliwości. Dyskusję wzbudza natomiast

² T. Zalański, *Zasada prawidłowej legislacji w poglądach Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2008, s. 8.

³ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., DzU 1997 nr 78, poz. 483 ze zm., dalej jako: Konstytucja RP.

⁴ Szerzej: T. Bąkowski, *Sądowa kontrola legislacji administracyjnej*, [w:] *Zarys legislacji administracyjnej. Uwarunkowania i zasady prawotwórczej działalności administracji publicznej*, red. T. Bąkowski, Wrocław 2010, s. 152.

⁵ M. Polinceusz, *Kilka uwag na temat rozumienia pojęcia „legislacja administracyjna”*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki, Zarządzania i Administracji w Warszawie” 23/2 (2013), s. 164.

możliwość objęcia zasięgiem działania TK powszechnie obowiązujących aktów legislacji administracyjnej, stanowionych przez podmioty administracji terenowej.

Należy bowiem zauważyć, że w świetle Konstytucji RP do prawotwórczej działalności o charakterze powszechnie obowiązującym umocowane zostały nie tylko centralne organy administracji, lecz również niektóre z jej organów terenowych. Zgodnie z regulacją wynikającą z art. 94 Konstytucji RP uprawnione do wydawania aktów prawa miejscowego⁶ są organy samorządu terytorialnego oraz terenowe organy administracji rządowej. Bezpośrednie wskazanie tych organów znajduje się w ustawach ustrojowych⁷, na których podstawie w kompetencje do tworzenia prawa miejscowego wyposażone zostały rady gmin, rady powiatów, sejmiki województw oraz warunkowo i w sytuacjach wyjątkowych organy wykonawcze gmin i powiatów, wojewodowie i niektóre grupy organów rządowej administracji niespolonej⁸.

Problem kognicji TK, obejmującej powszechnie obowiązujące akty legislacji administracyjnej terenowych organów administracji publicznej, wynika z tego, że ani określający zakres działania TK art. 188 Konstytucji RP, ani też przepisy ustawy z 1 sierpnia 1997 r. o Trybunale Konstytucyjnym⁹ nie przewidują wprost możliwości kontroli konstytucyjności tych aktów jako przedmiotu działania TK¹⁰. Wyrażna regulacja ustrojowa wnioskami do TK o zbadanie konstytucyjności aktu obejmuje wyłącznie akty legislacji administracyjnej wydawane przez centralne organy administracji publicznej.

Oczywiście, powszechnie obowiązujące akty legislacji administracyjnej terenowych organów administracji publicznej podlegają kontroli sądów administracyjnych, ale kontrola ta może mieć na celu weryfikację legalności tych aktów, nie obejmuje ona natomiast możliwości wydawania orzeczeń w zakresie ich konstytucyjności. Wniosek ten wynika wprost z Konstytucji RP. Zgodnie z postanowieniami art. 184 ustawy zasadniczej kontrola Naczelnego Sądu Administracyjnego oraz sądów administracyjnych obejmuje orzekanie o zgodności uchwał organów samorządu terytorialnego i aktów normatywnych terenowych organów administracji rządowej z ustawami, a nie z konstytucją. W przypadku gdy przy okazji rozpoznawania konkretnej sprawy sąd podda w wątpliwość konstytucyjność podstawy prawnej rozstrzygnięcia, może on skierować pytanie prawne do TK¹¹, nie rozstrzyga jednak tej kwestii samodzielnie¹².

W tej sytuacji jedyną możliwością weryfikacji konstytucyjności powszechnie obowiązujących norm aktów legislacji administracyjnej wydawanych przez terenowe

⁶ Zgodnie z postanowieniami art. 87 ust. 2 Konstytucji RP akty prawa miejscowego stanowią osobną kategorię powszechnie obowiązujących źródeł prawa na obszarze działań organów, które je ustanowiły.

⁷ Ustawa z 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, t.j. DzU 2013 poz. 594., ze zm.; Ustawa z 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym, t.j. DzU 2013 poz. 595 ze zm.; Ustawa z 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa, t.j. DzU 2013 poz. 596 ze zm.; Ustawa z 23 stycznia 2009 r. o wojewodzie i administracji rządowej w województwie, DzU 2009 nr 31, poz. 206 ze zm.

⁸ Szerzej: M. Polinceusz, *Funkcje wojewody. Studium administracyjnoprawne*, Rzeszów 2010, s. 170 n.

⁹ DzU 1997 nr 102, poz. 643 ze zm., dalej jako: ustawa o TK.

¹⁰ T. Bąkowski, *Sądowa kontrola...*, s. 152.

¹¹ Artykuł 3 ustawy o TK.

¹² Szerzej: D. Dąbek, *Prawo miejscowe*, Warszawa 2007, s. 300 n.

organy administracji publicznej jest skarga konstytucyjna. Ta teza nie znajduje jednak poparcia części przedstawicieli doktryny, którzy podkreślają, że ustrojodawca za pośrednictwem art. 188 Konstytucji RP precyzyjnie określił akty normatywne objęte kontrolą TK (ustawy, ratyfikowane umowy międzynarodowe oraz akty normatywne stanowione przez centralne organy państwa) i tym samym wyznaczył ramy przedmiotowe dla wszystkich możliwych postępowań kontrolnych tego organu. W związku z tym pozostałe akty legislacji administracyjnej takiej kontroli nie podlegają. Zgodnie z prezentowanym stanowiskiem art. 79 Konstytucji RP, formułujący prawo do skargi konstytucyjnej, nie może stanowić autonomicznej, dodatkowej normy kompetencyjnej dla TK¹³.

Uznanie tego poglądu za słuszny oznaczałoby jednak wyłączenie możliwości weryfikacji konstytucyjności części aktów powszechnie obowiązującego prawa, za których pośrednictwem również regulowana jest sytuacja prawna obywatela. Jak słusznie zauważa Dorota Dąbek: „sprzeczne z zasadą demokratycznego państwa prawnego byłoby przyjęcie, że obywatel jest przed niekonstytucyjnym aktem prawa miejscowego chroniony gorzej niż przed niekonstytucyjnym aktem stanowionym przez organy centralne”¹⁴. Ponadto za możliwością zastosowania skargi konstytucyjnej wobec aktów prawa miejscowego przemawia również wykładnia art. 79 Konstytucji RP. Zgodnie z treścią tej regulacji każda osoba, której konstytucyjne wolności lub prawa zostały naruszone, ma prawo wnieść skargę do Trybunału Konstytucyjnego w sprawie zgodności z Konstytucją ustawy lub innego aktu normatywnego, na którego podstawie sąd lub organ administracji publicznej orzekł ostatecznie o jego wolnościach lub prawach albo o jego obowiązkach określonych w Konstytucji. Użycie w tym artykule zwrotu „ustawa lub inny akt normatywny” oznacza, że przedmiot skargi stanowiącej podstawę niekorzystnego dla obywatela rozstrzygnięcia został przez ustrojodawcę określony bardzo szeroko. Niewątpliwie wśród kategorii „innych aktów normatywnych” można bez przeszkód ułożyć powszechnie obowiązujące akty prawa, stanowione przez terenowe organy administracji publicznej, tym samym czyniąc je przedmiotem kontroli konkretnej TK¹⁵.

W tej kwestii wypowiedział się też sam TK, który w postanowieniu z 6 lutego 2001 roku podkreślił, że dostrzega możliwość uczynienia przedmiotem skargi konstytucyjnej aktów prawa miejscowego, pod warunkiem że „mają one charakter normatywny i mogą być zaliczone do aktów normatywnych w rozumieniu konstytucyjnym, czyli powszechnie obowiązującego prawa, zawierającego normy generalne i abstrakcyjne. Zakres przepisów podlegających zaskarżeniu (przedmiot skargi konstytucyjnej) ustala bowiem autonomicznie i wyczerpująco art. 79 ust. 1 Konstytucji RP. Wyłączenie spoza zasięgu skargi konstytucyjnej prawa miejscowego byłoby także sprzeczne z art. 188 pkt 5 Konstytucji RP, który wyraźnie wiąże kognicję Trybunału Konstytucyjnego z regulacją art. 79 ust. 1, w tym z pojęciem «innego aktu normatywnego»”¹⁶.

Zasady wniesienia skargi konstytucyjnej zostały określone postanowieniami ustawy o TK. W świetle tych regulacji skarga konstytucyjna może być wniesiona pod warunkiem

¹³ B. Banaszak, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 1999, s. 410; Z. Czeszejko-Sochacki, *Skarga konstytucyjna w prawie polskim*, „Przeгляд Sejmowy” 1998/1, s. 46 n.

¹⁴ D. Dąbek, *op. cit.*, s. 303.

¹⁵ Podobnie: P. Lisowski, A. Ostapski, *Akty prawa miejscowego stanowione przez terenowe organy administracji rządowej*, Wrocław 2008 s. 105; D. Dąbek, *op. cit.*, s. 303.

¹⁶ Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z 6 lutego 2001 r., Ts 139/00, LEX.

wyczerpania drogi prawnej, o ile droga ta jest przewidziana, w ciągu 3 miesięcy od doręczenia skarżącemu prawomocnego wyroku, ostatecznej decyzji lub innego ostatecznego rozstrzygnięcia¹⁷. Skarga, spełniając wymogi dotyczące pisma procesowego, powinna również zawierać dokładne określenie ustawy lub innego aktu normatywnego, na którego podstawie sąd lub organ administracji publicznej orzekł ostatecznie o wolnościach lub prawach albo obowiązkach określonych w Konstytucji RP i w stosunku do którego skarżący domaga się stwierdzenia niezgodności z Konstytucją RP. Ponadto ustawodawca wymaga określenia konstytucyjnych praw lub wolności, które zdaniem skarżącego zostały naruszone, oraz wskazania sposobu ich naruszenia. Niezbędnym elementem skargi jest również jej uzasadnienie, z podaniem dokładnego opisu stanu faktycznego. Zgodnie z dyspozycją ustawodawcy do skargi należy załączyć wyrok, decyzję lub inne rozstrzygnięcie, z podaniem daty jej doręczenia, wydane na podstawie zakwestionowanego aktu normatywnego¹⁸. Zarówno skargę, jak i zażalenie na postanowienie o odmowie nadania skardze dalszego biegu mogą sporządzić adwokat lub radca prawny (przymus adwokacki), chyba że skarżącym jest sędzia, prokurator, notariusz, profesor lub doktor habilitowany nauk prawnych¹⁹. Rozpatrzenie skargi konstytucyjnej kończy wydanie wyroku, w którym TK stwierdza zgodność bądź niezgodność kwestionowanego aktu normatywnego z zawartym w zarzucie skargi wzorcem konstytucyjnym. Orzeczenie to jest ostateczne i ma moc powszechnie obowiązującą²⁰.

Problematyka tworzenia prawa ma szczególne znaczenie dla prawa administracyjnego, ponieważ coraz częściej realizacja zadań przez podmioty administracji publicznej obfituje właśnie w działania o charakterze legislacyjnym. Efektywność i skuteczność tej działalności zależą jednak od poziomu tych procesów normotwórczych. Precyzyjne oraz merytorycznie prawidłowe rozstrzygnięcia prawodawcy w postaci dobrego prawa stanowią bowiem jedno z najważniejszych oraz kluczowych narzędzi zarządzania państwem.

Powszechnie obowiązujące akty legislacji administracyjnej terenowych organów administracji publicznej, dotykając bezpośrednio sfery praw oraz wolności obywateli, nie mogą zostać pozbawione możliwości weryfikacji, również w zakresie ich konstytucyjności. Często występująca wadliwość tych aktów prawdopodobnie spowodowana jest tym, że do tej pory nie zostały wprowadzone – jednolite w skali kraju – zasady stanowienia prawa miejscowego. Nie wprowadzono również w tym obszarze wiążących ustaleń terminologicznych ani nie ujednolicono zasad techniki legislacyjnej. W tej sytuacji nie tylko dopuszczalne, ale wręcz konieczne staje się objęcie powszechnie obowiązujących aktów prawa lokalnego kontrolą konstytucyjności, sprawowaną przez TK. Nadrzędnym celem działania tego organu jest bowiem zapewnienie spójności systemu prawnego, co z kolei gwarantuje możliwość realizacji konstytucyjnie sformułowanych praw i wolności obywateli.

¹⁷ Artykuł 46 ust. 1 ustawy o TK.

¹⁸ *Ibidem*, art. 47 ust. 1–2.

¹⁹ *Ibidem*, art. 48 ust. 1.

²⁰ J. Repel, *Skutki prawne orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego w sprawie skargi konstytucyjnej*, [w:] *Skarga konstytucyjna*, red. J. Trzeciński, Warszawa 2000, s. 202; P. Lisowski, A. Ostapski, *op. cit.*, s. 106.

LITERATURA

- [1] Bąkowski T., *Sądowa kontrola legislacji administracyjnej*, [w:] *Zarys legislacji administracyjnej. Uwarunkowania i zasady prawotwórczej działalności administracji publicznej*, red. T. Bąkowski, Wrocław 2010.
- [2] Banaszak B., *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 1999.
- [3] Czeszejko-Sochacki Z., *Skarga konstytucyjna w prawie polskim*, „Przegląd Sejmowy” 1998/1.
- [4] Dąbek D., *Prawo miejscowe*, Warszawa 2007.
- [5] Lisowski P., Ostapski A., *Akty prawa miejscowego stanowione przez terenowe organy administracji rządowej*, Wrocław 2008.
- [6] Polinceusz M., *Funkcje wojewody. Studium administracyjnoprawne*, Rzeszów 2010.
- [7] Polinceusz M., *Kilka uwag na temat rozumienia pojęcia „legislacja administracyjna”*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki, Zarządzania i Administracji w Warszawie” 23/2 (2013).
- [8] Zalaśiński T., *Zasada prawidłowej legislacji w poglądach Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2008.

GENERALLY APPLICABLE ACTS OF LEGISLATION AS A MATTER OF ADMINISTRATIVE CONTROL OF THE CONSTITUTIONAL COURT

The subject of considerations of this article are the problems associated with the ability to verify the constitutionality of acts of universally binding law, constituted by the local organs of public administration. In the paper it was discussed the constitutionally defined scope of the Constitutional Court as a body exercising judicial power in Poland and standing guard over the constitutionality of the existing law in the country. The personal and material scope of a law-making activities of public bodies was emphasized as well as the problem of verification by the administrative courts the legality of the acts constituting the effect of administrative legislation. In the article it was also made a comparative interpretation of the provisions of the Constitution governing the jurisdiction of the Constitutional Court and establishing the institution of a constitutional complaint. The paper also includes reflections on the admissibility of actions brought by the constitutional complaint generally binding legal act issued by a local public authority. The considerations in this area have been enhanced by the presentation of opposing positions of representatives of the doctrine of administrative law concerning that problem. In the article the Constitutional Court decision has also been established, which expresses the position of the body on the possibility of an entity (within the actual control) constitutional complaint about the local law under which a court or public authority has finally decided about freedoms or rights of the citizen, or about their obligations specified in the Constitution. In addition, the article discusses the constitutionally and statutorily defined formal conditions governing the constitutional complaint. Considerations which are the subject of this article end with a summary and conclusions.

Keywords: local organs of public administration, Constitutional Court, constitutional complaint, local law.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.65

Przesłano do redakcji: październik 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2014

Anna PRUSAK¹
Jacek STROJNY²
Piotr STEFANOW³

ANALITYCZNY PROCES HIERARCHICZNY (AHP) NA SKRÓTY – KLUCZOWE POJĘCIA I LITERATURA⁴

Współcześnie dość powszechnym kierunkiem aktywności badawczej i wdrożeniowej jest poszukiwanie nowych metod lub nowych sposobów wykorzystania metod znanych. Takim właśnie zagadnieniem zajęto się w niniejszym artykule. Analizie poddano jedną z metod wykorzystywanych w procesie podejmowania decyzji – *Analytic Hierarchy Process* (AHP). W Polsce jest ona przedmiotem badań. Natomiast aspekt wdrożenia do praktyki gospodarczej jest stosunkowo nowy. Prezentowany artykuł stanowi swoisty przegląd metody, przedstawiający najważniejsze informacje dla osób podejmujących próbę jej wykorzystania. Szczególnie interesujące wydaje się wykorzystanie omawianej metody w zarządzaniu strategicznym (podejmowanie decyzji strategicznych) zarówno w instytucjach publicznych, jak i w większych podmiotach gospodarczych.

Celem artykułu jest przedstawienie, przegląd i wyjaśnienie kluczowych pojęć związanych z jedną z najpopularniejszych na świecie metod wspomagania decyzji – analitycznym procesem hierarchicznym (AHP). Metoda ta została opracowana w latach siedemdziesiątych XX w. przez amerykańskiego matematyka Thomasa L. Saaty'ego. Artykuł porządkuje i objaśnia kluczowe pojęcia związane z AHP, przedstawione hasłowo jako: „hierarchia”, „eksperti-decydenci”, „porównania parami”, „priorytety”, „niezgodność”, „analiza wrażliwości” oraz „decyzje grupowe”. W odniesieniu do każdego z tych tematów przedstawiono typowe problemy oraz źródła literaturowe.

Słowa kluczowe: analityczny proces hierarchiczny, AHP, niezgodność, CR, decyzje grupowe, decydenci.

1. WPROWADZENIE

Metoda analitycznego procesu sieciowego, znana także jako „metoda AHP” (*Analytic Hierarchy Process*), a także jej rozszerzenie analityczny proces sieciowy „ANP” (*Analytic Network Process*) to jedne z najpopularniejszych w świecie wielokryterialnych metod wspomagania decyzji. Zostały stworzone przez amerykańskiego matematyka, Thomasa L. Saaty'ego, w latach siedemdziesiątych XX w. Historia AHP zaczęła się jednak już w latach sześćdziesiątych XX w., kiedy Saaty odpowiadał za realizację projektów w Amerykańskiej

---

¹ Dr Anna Prusak, Katedra Zarządzania Jakością, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, ul. Rakowicka 27, 31-510 Kraków, tel. (0-12) 29-35-583 autor korespondencyjny, e-mail: anna.prusak@uek.krakow.pl

² Dr Jacek Strojny, Katedra Ekonomii, Politechnika Rzeszowska, Rzeszów, e-mail: jstrojny@prz.edu.pl

³ Dr Piotr Stefanow, Katedra Statystyki i Demografii, Krakowska Akademia im. A. F. Modrzewskiego, e-mail: pstefanow@afm.edu.pl

⁴ Badania zaprezentowane w artykule zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2011/01/D/HS4/04006.

Agencji Kontroli Zbrojeń i Rozbrojenia. Nie będąc w pełni usatysfakcjonowany wynikami projektów, jako przyczynę niepowodzeń podał, między innymi, abstrakcyjność modeli decyzyjnych, które wówczas stosowano. Wtedy narodził się pomysł opracowania stosunkowo prostego, uniwersalnego narzędzia wspomagającego decydentów w podejmowaniu złożonych decyzji⁵. Sama idea „wspomagania decyzji”, czyli klasyfikacja decyzji przez rekomendację takiego działania, które jest optymalne pod względem celów i oczekiwań decydenta⁶, sięga już czasów starożytnych, czego przykładem jest słynna wyrocznia w Delfach. Jako przykład bardziej współczesnego podejścia do wspomagania decyzji podaje się list Benjamina Franklina z 1772 roku do Josepha Priestleya, angielskiego naukowca. W liście tym Franklin zalecał podzielenie kartki na dwie kolumny – argumenty „za” oraz „przeciw” decyzji. Po sporządzeniu listy należy się zastanowić nad ważnością poszczególnych argumentów, skreślając z obu list po jednym równoważnym argumentem, a jeśli jeden powód „za” zrównoważy się z dwoma „przeciw”, wówczas należy wyeliminować wszystkie trzy⁷. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. powstało wiele metod wspomagających podejmowanie decyzji, oprócz AHP i ANP, były to między innymi ELECTRE, PROMETHEE & GAIA, MACBETH, VDA. Jednakże żadna z tych metod nie osiągnęła takiej popularności jak metody Saaty’ego, które do dziś są powszechnie stosowane zarówno w nauce, jak i praktyce. Przykładem organizacji stosujących AHP w podejmowaniu decyzji są między innymi Departament Obrony Stanów Zjednoczonych, IBM, British Airways, Xerox, Ford⁸. Popularność AHP wynika przede wszystkim z jej wszechstronności i uniwersalności, czego dowodem jest to, że była i jest stosowana w wielu różnych dziedzinach⁹. Ponadto daje się ją łączyć z innymi technikami i metodami, na przykład AHP/DEA¹⁰, AHP-TOPSIS¹¹, Delphi-AHP¹². Celem tego artykułu jest uporządkowanie i przedstawienie kluczowych pojęć związanych z AHP (a zarazem także ANP, która oparta jest na tym samym aparacie matematycznym). Motywem napisania artykułu w tej formie były między innymi pytania zadawane przez uczestników badań, prowadzonych przez autorów artykułu w zakresie

⁵ E.H. Forman, S.I. Gass, *The Analytic Hierarchy Process – An Exposition*, „Operations Research” 49/4 (2001), s. 469–486.

⁶ B. Roy, *Paradigms and Challenges*. In *Multiple Criteria Decision Analysis: State of the Art Surveys*, „International Series in Operations Research & Management Science” 2005/78, s. 3–24.

⁷ L.W. Labaree, *Mr. Franklin: A Selection from His Personal Letters by Benjamin Franklin*, red. L.W. Labaree, W.J. Bell, Yale University Press, New Haven 1956.

⁸ T.L. Saaty 2008a *Relative Measurement and Its Generalization in Decision Making. Why Pairwise Comparisons are Central in Mathematics for the Measurement of Intangible Factors The Analytic Hierarchy/Network Process*, RACSAM (Revista de La Real Academia de Ciencias Exactas, Fisicas Y Naturales. Serie A. Matematicas), 102/2 (2008), s. 251–318.

⁹ O.S. Vaidya, S. Kumar, *Analytic hierarchy process: An overview of applications*, „European Journal of Operational Research” 169/1 (2006), s. 1–29.

¹⁰ Z. Sinuany-Stern, *An AHP/DEA methodology for ranking decision making units*, „International Transactions in Operational Research” 7/2 (2000), s. 109–124.

¹¹ L. Gao, A. Hailu, *Identifying preferred management options: An integrated agent-based recreational fishing simulation model with an AHP-TOPSIS evaluation method*, „Ecological Modelling” 2013/249, s. 75–83.

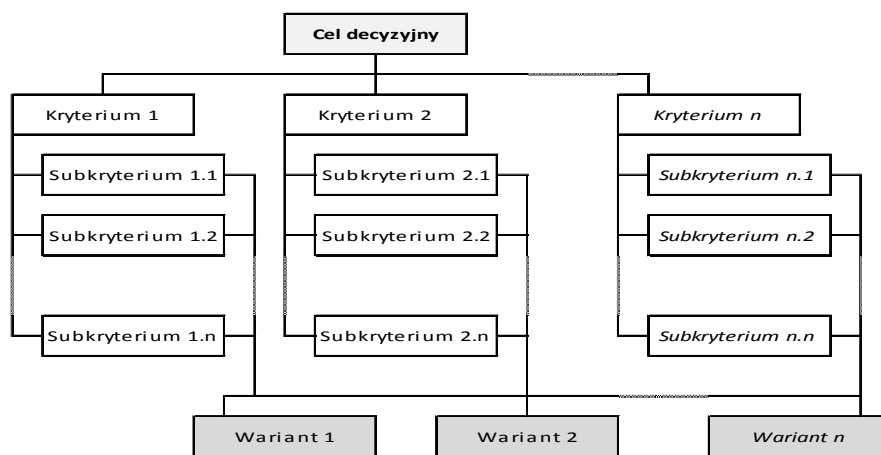
¹² L.A. Vidal, F. Marle, J.-C. Bocquet, *Using a Delphi process and the Analytic Hierarchy Process (AHP) to evaluate the complexity of projects*, „Expert Systems with Applications” 38/5 (2011), s. 5388–5405.

zastosowania AHP, które dotyczą takich charakterystycznych dla tej metody zagadnień, jak „hierarchia”, „eksperti-decydenci”, „porównania parami”, „priorytety”, „niezgodność”, „analiza wrażliwości” oraz „decyzje grupowe”. Aspekty te można potraktować jako punkty krytyczne, które powinien znać każdy użytkownik metody AHP/ANP. Artykuł nie tylko porządkuje, objaśnia i rozwija te pojęcia, ale też cytuje najbardziej charakterystyczne w tym zakresie pozycje literaturowe.

2. HIERARCHIA

Pierwszym krokiem zastosowania metody AHP jest budowa modelu decyzyjnego, zwanego w teorii AHP strukturą hierarchiczną lub hierarchią decyzyjną (od tego pochodzi nazwa procesu hierarchicznego). Jest to najbardziej kreatywny etap AHP, wymagający dużego nakładu czasu i wiedzy, a tym samym udziału odpowiednich ekspertów¹³. Budowa modelu hierarchicznego oparta jest na założeniu, że problem decyzyjny można zdekomponować na mniejsze elementy i przedstawić je w postaci hierarchii. Najczęściej spotykany w literaturze typ hierarchii w metodzie AHP to czteropoziomowa struktura złożona z celu decyzyjnego, umieszczonego na samym szczycie hierarchii, kryteriów decyzyjnych (zwanych też celami cząstkowymi), subkryteriów stanowiących uszczegółowienie kryteriów oraz wariantów decyzyjnych, zwanych również „alternatywami” i umieszczonych w dolnej części hierarchii. Schemat takiej struktury przedstawiono na rysunku 1. W książce *The Hierarchon*¹⁴ zamieszczono blisko 400 przykładów różnych modeli hierarchicznych dotyczących decyzji w różnych obszarach. Prawie wszystkie mają postać struktury czteropoziomowej, stąd można przyjąć, że za jej pomocą można rozwiązać większość problemów decyzyjnych.

Rys. 1. Czteropoziomowa hierarchia jako model najczęściej prezentowany w literaturze AHP

Źródło: Opracowanie własne.

¹³ T.L. Saaty, *Fundamentals of Decision Making and Priority Theory with the Analytic Hierarchy Process*, wyd. 2, RWS Publications, Pittsburgh 2000.

¹⁴ T.L. Saaty, E.H. Forman, *The Hierarchon: A Dictionary of Hierarchies*, RWS Publications, Pittsburgh 1992.

Cel decyzyjny (*goal*) odpowiada na pytanie „jaki stan decydent chce osiągnąć?”, i stanowi główny element hierarchii, wynikający bezpośrednio z problemu decyzyjnego. Dlatego powinien być określony na tyle konkretnie, aby udało się jednoznacznie zdefiniować wpływające na jego realizację warianty oraz kryteria decyzyjne. Na przykład cel sformułowany jako „zakup samochodu” nie zawiera informacji, czy chodzi o samochód sportowy, czy bagażowy, czy nabywa go osoba fizyczna, czy firma itd. Tymczasem jest to istotne z punktu widzenia zarówno wariantów, jak i kryteriów wyboru samochodu, które będą zupełnie inne w tych dwóch wypadkach.

Warianty, w literaturze określane częściej (nie do końca poprawnie) jako alternatywy decyzyjne (*alternatives*), odpowiadają na pytanie „jaki decydent ma wybór?” i są umieszczone na samym dole hierarchii. Stanowią zestaw co najmniej dwóch elementów, spośród których decydent ma dokonać wyboru (sama decyzja zaś definiowana jest jako świadomy i nielosowy wybór danego wariantu). Wariantem decyzyjnym może być nie tylko obiekt fizyczny (np. samochód), ale także mogą się na niego składać bardziej złożone opisy strategii działania czy sposobu rozwiązania problemów. Dla decydenta wybór danego wariantu wiąże się z osiągnięciem przez niego określonych konsekwencji, będących rezultatem wdrożenia tego wariantu¹⁵.

Kryteria decyzyjne (*criteria*) to elementy służące do oceny i porównania wariantów decyzyjnych ze względu na przyjęty punkt widzenia wyrażony za pomocą celu decyzyjnego. Złożone decyzje obejmują często dużą liczbę tych kryteriów, stąd wzięło się określenie „decyzje i metody wielokryterialne”. W strukturze hierarchicznej AHP kryteriami są czynniki, które wpływają bezpośrednio na cel decyzyjny, dlatego są także określane jako „częstkowe cele decyzyjne”. W zaprezentowanej już, czteropoziomowej hierarchii kryteria są dodatkowo uszczegółowione za pomocą subkryteriów (*subcriteria*). Istotą tak skonstruowanej analizy hierarchicznej jest wskazanie tego wariantu, który w najwyższym stopniu spełnia najważniejsze subkryteria oraz kryteria, a tym samym przyczynia się w najwyższym stopniu do realizacji celu decyzyjnego.

Bardziej złożone modele hierarchiczne mogą dodatkowo dekomponować subkryteria na sub-subkryteria, czy też wprowadzać dodatkowe kategorie elementów, na przykład interesariuszy i ich rolę w realizacji celu decyzyjnego¹⁶. Do podstawowych zalet każdego modelu hierarchicznego można zaliczyć pomoc w porządkowaniu i systematyzowaniu problemu decyzyjnego. Ponadto AHP jako jedna z nielicznych metod wielokryterialnych pozwala na stosowanie w jednym modelu hierarchicznym elementów materialnych (mierzalnych) i niematerialnych (niemierzalnych)¹⁷. Jednakże aby zbudować hierarchię, która ma być podstawą dalszej analizy, muszą zostać spełnione określone zasady budowy poprawnej struktury hierarchicznej¹⁸. Do najważniejszych z nich należą „zasada 7 ± 2 ” oraz „zasada homogeniczności”. Zasada 7 ± 2 to tak zwana „liczba Millera”, która stanowi, że przeciętny człowiek nie jest w stanie przetworzyć naraz więcej niż 7 elementów informacji, przy czym są

¹⁵ B. Roy, *op. cit.*

¹⁶ R.F. Dyer, E.H. Forman, *Group decision support with the Analytic Hierarchy Process*, „Decision Support Systems” 8/2 (1992), s. 99–124.

¹⁷ E.H. Forman, *Facts and fictions about the analytic hierarchy process*, „Mathematical and Computer Modelling” 17/4–5 (1993), s. 19–26.

¹⁸ A. Prusak, P. Stefanów, *AHP – analityczny proces hierarchiczny. Budowa i analiza modeli decyzyjnych krok po kroku*, wyd. 1, C.H. Beck, Warszawa 2014.

tacy, którzy są w stanie przetworzyć tylko 5, a nieliczni – 9¹⁹. Dlatego żadna grupa w modelu hierarchicznym nie powinna zawierać więcej niż 9 elementów²⁰. Zasada homogeniczności zakłada dobór elementów w poszczególnych zbiorach według ich podobieństwa, czyli nie mogą się one znacząco od siebie różnić. O ile łatwo jest takie podobieństwo stwierdzić w odniesieniu do obiektów fizycznych, o tyle problematyczne staje się określenie podobieństwa cech niematerialnych. W takim wypadku należy odpowiedzieć na pytanie, czy cechy są „tej samej klasy”, a jeśli badacz uzna, że nie, wówczas powinien je odpowiednio rozdzielić na jednorodne zbiory²¹.

3. EKSPERCI/DECYDENCI

Prawie wszystkie metody wielokryterialne wspomagające podejmowanie decyzji wymagają udziału ekspertów w procesie decyzyjnym. Związane jest to ze skutkami, zasięgiem i złożonością podejmowanych decyzji²². Dlatego AHP można określić jako metodę ekspercką, przy czym zaleca się, aby eksperci byli w nią zaangażowani od momentu budowy modelu hierarchicznego. Ekspert to osoba posiadająca wiedzę i doświadczenie, które może być wykorzystane do rozwiązania danego problemu decyzyjnego. Bardzo częstym błędem w analizie decyzyjnej jest utożsamianie eksperta z decydem. Tymczasem „decydent” jest pojęciem szerszym, obejmującym następujące kategorie²³:

- decydenci formalni („właściwi”) – mocodawcy, którzy mają kompetencje do podjęcia ostatecznej decyzji, w oparciu na wynikach analizy decyzyjnej bądź niezależnie od nich;
- decydenci materialni – sponsorzy, zapewniający zaplecze finansowe i/lub infrastrukturalne niezbędne do wdrożenia decyzji;
- decydenci merytoryczni – eksperci, czyli doradcy, przygotowujący projekt decyzji, bardzo często wspomagani przez analityka, którego rolą jest wyłącznie wspomaganie eksperta w zastosowaniu właściwej metody podejmowania decyzji.

Wszystkie te kategorie decydentów mogą wystąpić osobno lub łącznie (jedna osoba będąca jednocześnie mocodawcą, sponsorem i ekspertem). Ponieważ ostateczne wyniki AHP zależą wyłącznie od osądów eksperckich, należy zaangażować specjalistów najbardziej obiektywnych i kompetentnych w zakresie rozważanego problemu decyzyjnego oraz mających dostęp do aktualnej wiedzy.

4. PORÓWNANIA PARAMI

Mając gotowy model hierarchiczny, należy go odpowiednio zanalizować, aby uzyskać dane liczbowe niezbędne do obliczenia współczynników wagowych, czyli priorytetów. Takiej analizy dokonuje się za pomocą specjalnej, dwubiegunowej skali, zwanej fundamentalną bądź dziewięciostopniową skalą porównań parami, na której zaznacza się stopień przewagi (bądź w

¹⁹ G.A. Miller, *The Magical Number Seven, Plus or Minus Two: Some Limits on our Capacity for Processing Information*, „Psychological Review” 63/2 (1956), s. 81–97.

²⁰ T.L. Saaty, M.S. Ozdemir, *Why the magic number seven plus or minus two*, „Mathematical and Computer Modelling” 38/3–4 (2003), s. 233–244.

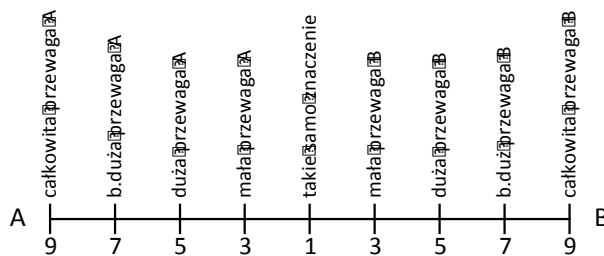
²¹ T.L. Saaty, *Fundamentals of Decision Making...*

²² T.L. Saaty, *Decision making with the analytic hierarchy process*, „International Journal of Services Sciences” 2008/1, s. 83–98.

²³ A. Prusak, P. Stefanów, *op. cit.*

zależności od problemu decyzyjnego – prawdopodobieństwa lub preferencji) jednego elementu nad drugim (rys. 2).

Rysunek 2. Dziewięciostopniowa skala porównań

Źródło: Opracowanie własne.

Przewagę tę można następująco określić zarówno werbalnie, jak i liczbowo:

- A i B mają takie samo znaczenie („1”, pośrodku skali);
- A ma małą przewagę nad B lub B ma małą przewagę nad A („3”, po lewej lub prawej stronie skali);
- A ma dużą przewagę nad B lub B ma dużą przewagę nad A („5”);
- A ma bardzo dużą przewagę nad B lub B ma bardzo dużą przewagę nad A („7”);
- A ma całkowitą przewagę nad B lub B ma całkowitą przewagę nad A („9”).

Stopnie parzyste (oznaczone liczbowo jako 2, 4, 6, 8) można zaznaczyć „pomiędzy” głównymi kategoriami. Określane są one jako „wartości pośrednie” i respondent powinien je stosować tylko w wypadku, gdy nie jest pewny swojego osądu. Z powodu trudności w formułowaniu słownych określeń stopni parzystych (np. „między bardzo dużą a dużą przewagą”) skala werbalna zawiera wyłącznie „główne” kategorie, jak na rysunku 2, skala liczbowa natomiast może reprezentować wszystkie stopnie przewagi.

W celu dokonania poprawnej analizy hierarchii każdy element należy porównać z każdym innym znajdującym się w tej samej grupie modelu hierarchicznego. Liczba tak utworzonych par elementów (N) może być policzona na podstawie następującego wzoru:

$$N = \frac{n(n-1)}{2} \quad (1)$$

gdzie:

n oznacza liczbę porównywanych elementów.

Z tego wzoru wynika, że duża liczba elementów niesie za sobą dużą liczbę porównań, a w konsekwencji ryzyko pomyłki podczas dokonywania tych porównań. Na przykład dla $n = 7$ elementów zostanie utworzonych 21 kombinacji, podczas gdy dla $n = 10$ aż 45. Stąd już na etapie budowy hierarchii zaleca się, aby żadna grupa nie przekraczała 9 elementów, a najlepiej 7. Analiza modelu hierarchicznego za pomocą porównań parami zachodzi w układzie poszczególnych grup elementów z poziomu niższego, w odniesieniu do ich tak zwanego elementu macierzystego (wspólnego) znajdującego się na poziomie leżącym bezpośrednio wyżej w hierarchii. Na przykład kryteria analizowane są pod względem celu, subkryteria pod

względem odpowiadających im kryteriów, natomiast warianty decyzyjne w odniesieniu do każdego subkryterium (lub kryterium, jeśli subkryteria nie zostały wydzielone).

5. MACIERZ PORÓWNAŃ

Wyniki porównań parami wprowadzane są ze skali (ankiety) do tak zwanej kwadratowej macierzy porównań A o wymiarach $(n \times n)$, gdzie n jest liczbą porównywanych ze sobą elementów. Macierz A stanowi główne narzędzie analizy AHP i podstawę do obliczenia współczynników wagowych, czyli priorytetów²⁴:

$$A = \begin{bmatrix} 1 & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ 1/a_{12} & 1 & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ 1/a_{1n} & 1/a_{2n} & \dots & 1 \end{bmatrix} \quad (2)$$

Wyrazy leżące na przekątnej tej macierzy są zawsze jedynkami, gdyż elementy porównywane z samymi sobą muszą mieć „jednakową ważność”:

$$a_{ij} = 1, \quad \text{dla } i = j \quad (3)$$

Macierz ta jest odwrotnie symetryczna, co oznacza, że jeśli element A ma bardzo dużą przewagę nad B , czyli $A = 7 B$, to $B = 1/7 A$. Macierzy tworzy się tyle, ile w modelu znajduje się grup elementów.

6. PRIORYTETY

Termin „priorytet” w ujęciu ogólnym oznacza coś, co ma pierwszeństwo, jest najważniejsze. W teorii AHP priorytety (*priorities*) to synonim współczynników wagowych (wag), niezależnie od miejsca danego elementu w rankingu ważności. Współczynniki wagowe w postaci wektorów W (w_1, w_2, w_3) otrzymuje się po wykonaniu określonych operacji matematycznych na przedstawionej wcześniej macierzy porównań parami. Do tych operacji matematycznych zalicza się następujące sposoby obliczania współczynników wagowych:

- rachunek macierzowy;
- średnią arytmetyczną;
- średnią geometryczną.

Najprościej jest jednak skorzystać z oprogramowania komputerowego, na przykład Super Decisions. Wówczas dane pierwotne (porównania parami) wprowadza się bezpośrednio do specjalnej rubryki przypominającej dziewięciostopniową skalę porównań parami w układzie poziomym lub pionowym lub macierz (do wyboru użytkownika). Jeśli chodzi o „ręczne” procedury obliczania współczynników wagowych, to mnożenie macierzy pozwoli uzyskać najdokładniejsze wyniki, jednocześnie jest też najtrudniejsze od strony matematycznej i najbardziej czasochłonne. Dokładne omówienie procedur obliczania współczynników

²⁴ T.L. Saaty, *Fundamentals of Decision Making and Priority...*

wagowych można znaleźć w literaturze przedmiotu²⁵. Najpopularniejszym sposobem wyznaczenia wartości współczynników wagowych jest zastosowanie średniej geometrycznej (tab. 1). Twórca AHP zaleca jednak ostrożność przy stosowaniu tej metody, gdyż w wypadku liczby elementów większej niż 3 może ona generować niedokładne wyniki²⁶.

Tabela 1. Ogólny schemat wyznaczania priorytetów za pomocą średniej geometrycznej dla $n = 3$ elementów

Krok 1. Liczbowe wyniki porównań parami wprowadza się do kwadratowej macierzy A (w tym wypadku 3×3):			Krok 2. Oblicza się średnie geometryczne jako pierwiastek n-tego stopnia ($n =$ liczba porównywanych elementów, w tym wypadku $n = 3$) iloczynu wyrazów macierzy w poszczególnych wierszach:	Krok 4. Obliczamy współczynniki wagowe (priorytety) przez normalizację wyników, czyli dzielenie wartości poszczególnych pierwiastków przez ich sumę (suma tych współczynników powinna na końcu wynosić 1):
1	a_{12}	a_{13}	$r_1 = \sqrt[3]{1 \times a_{12} \times a_{13}}$	$w_1 = r_1 / \sum_{i=1}^3 r_i$
$1/a_{12}$	1	a_{23}	$r_2 = \sqrt[3]{1/a_{12} \times 1 \times a_{23}}$	$w_2 = r_2 / \sum_{i=1}^3 r_i$
$1/a_{13}$	$1/a_{23}$	1	$r_3 = \sqrt[3]{1/a_{13} \times 1/a_{23} \times 1}$	$w_3 = r_3 / \sum_{i=1}^3 r_i$
Krok 3. Sumujemy średnie geometryczne:			$\sum_{i=1}^3 r_i$	$\sum_{i=1}^3 w_i = 1$

Zródło: Opracowanie własne.

W literaturze dotyczącej AHP można się spotkać z pojęciem priorytetów lokalnych i globalnych. Priorytety lokalne i globalne odnoszą się do ich „miejsca” w układzie hierarchicznym i relacji do celu decyzyjnego. Priorytety lokalne to współczynniki wagowe, które zostały uzyskane bezpośrednio z macierzy porównań. Ukazują one znaczenie danego elementu względem elementu macierzystego (położonego o poziom wyżej w hierarchii). Priorytety globalne natomiast przedstawiają udział każdego elementu w realizacji celu, czyli elementu znajdującego się na najwyższym poziomie struktury decyzyjnej. Na przykład priorytety globalne dla subkryteriów obliczane są jako iloczyn ich wag lokalnych oraz wag ich macierzystych kryteriów. W literaturze można się także spotkać z pojęciem priorytetów idealnych. To pojęcie łączone jest ze zjawiskiem zwanym inwersją rang (*rank reversal*), a polegającym na tym, że pierwotnie wyznaczona kolejność (ranga) poszczególnych elementów

²⁵ Na przykład A. Ishizaka, A. Labib, *Selection of new production facilities with the Group Analytic Hierarchy Process Ordering method*, „Expert Systems with Applications” 38/6 (2011), s. 7317–7325; T.L. Saaty, *A ratio scale metric and the compatibility of ratio scales: The possibility of arrow’s impossibility theorem*, „Applied Mathematics Letters” 7/6 (1994), s. 45–49; idem, *Decision Making For Leaders*, RWS Publications, Pittsburgh 2012.

²⁶ T.L. Saaty, *Decision Making For Leaders...*

(wynikająca z wartości ich współczynników wagowych) może ulec zmianie w konsekwencji wykluczenia jednego z nich lub wprowadzenia do modelu nowego, nawet neutralnego, elementu²⁷. Aby zapobiec temu zjawisku, priorytety mogą być przedstawione w trybie idealnym (w odróżnieniu od tradycyjnego, zwanego dystrybutywnym)²⁸. Termin „idealny” odnosi się do elementu najważniejszego w danym zbiorze. Wartości wag pozostałych elementów dzieli się przez ten najwyższy priorytet, który wówczas przyjmuje wartość „1”. Program Super Decisions automatycznie podaje wartości priorytetów zarówno w trybie dystrybutywnym, jak i idealnym.

7. NIEZGODNOŚĆ

Jedną z największych zalet metody AHP jest mechanizm pozwalający na weryfikację logiczności (spójności, zgodności) priorytetów, które zostały obliczone na podstawie wyników porównań parami. Jak wspomniano w poprzednich częściach artykułu, konieczność uwzględnienia wszystkich kombinacji par podczas dokonywania porównań powoduje, że w wypadku dużej liczby elementów istnieje duże ryzyko otrzymania nielogicznych (niespójnych) osądów na skutek błędów popełnianych przez respondentów. Błędy te wynikają głównie ze spadku koncentracji i znużenia dużą liczbą porównań tych samych elementów ze sobą w różnych konfiguracjach. Dlatego z jednej strony redundancja (nadmiarowość) porównań traktowana jest jako zaleta metody pozwalająca sprawdzić, w jakim stopniu eksperci są spójni w swoich osądach, a z drugiej strony postrzegana jest jako wada, obniżająca jakość otrzymanych wyników. Stopień logiczności dokonanych porównań mierzony jest za pomocą specjalnego instrumentu, zwanego współczynnikiem zgodności (CR, *Consistency Ratio*). Współczynnik CR wyznaczany jest na każdym etapie obliczania współczynników wagowych, czyli dla każdej macierzy. W programie Super Decisions jego wartość pojawia się automatycznie, ale współczynnik CR można również wyznaczyć „ręcznie”. Dokładny algorytm obliczania CR został przedstawiony na przykład w publikacji autorstwa Prusak i Stefanów²⁹. Ogólnie natomiast przedstawiono go w tabeli 2.

Zgodnie z zaleceniami twórcy AHP, aby uznać wyniki za zgodne, wartość współczynnika CR nie może przekroczyć 0,10 (10%). Jednakże w wypadku mniejszej liczby elementów tolerowana wartość CR jest jeszcze bardziej restrykcyjna i wynosi 0,05 (5%) dla $n = 3$ elementów oraz 0,08 (8%) dla $n = 4$ elementów³⁰. W literaturze przedmiotu za wartość „graniczną” przyjmuje się jednak $CR = 0,10$, niezależnie od liczby elementów. Jeśli CR przekroczy ten poziom, porównania należy uznać za niezgodne i sugeruje się powtórzenie analizy³¹. Współczynnik CR i przyczyny występowania niezgodności są najczęściej badanymi

²⁷ V. Belton, T. Gear, *On a short-coming of Saaty's method of analytic hierarchies*, „Omega” 11/3 (1983), s. 228–230.

²⁸ T.L. Saaty M. Sagir, *An essay on rank preservation and reversal*, „Mathematical and Computer Modelling” 49/5–6 (2009), s. 1230–1243; T.L. Saaty, L.G. Vargas, *Experiments on rank preservation and reversal in relative measurement*, „Mathematical and Computer Modelling” 17/4–5 (1993), s. 13–18.

²⁹ A. Prusak, P. Stefanów, *AHP – analityczny proces hierarchiczny...*

³⁰ T.L. Saaty, *Fundamentals of Decision Making and Priority...*

³¹ T.L. Saaty, L.G. Vargas, *The Logic of Priorities...*

aspektami metody AHP. W tym zakresie badacze próbowali znaleźć odpowiedź na trzy pytania badawcze, które można streścić następująco³²:

- Czy ustalona na poziomie 0,10 (10%) wartość współczynnika CR nie jest zbyt restrykcyjna i czy powinna być traktowana jedynie jako wskazówka do ewentualnego powtórzenia badań, czy też jako sztywna reguła³³?
- Czy współczynnik CR jest odpowiednią miarą poziomu logiczności osądów³⁴?
- Czy można zredukować współczynnik CR za pomocą odpowiednich procedur matematycznych, bez naruszania danych wejściowych³⁵?

Tabela 2. Ogólny schemat wyznaczania współczynnika zgodności (CR, *Consistency Ratio*)

Krok 1: Wyznacza się tzw. największą wartość własną (λ_{max}) macierzy A , w uproszczony sposób obliczana jest ona jako suma iloczynów sumy wartości porównań w każdej kolumnie macierzy A oraz odpowiedniego dla danego elementu współczynnika wagowego:	$\lambda_{max} = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n a_{ij} \cdot w_i$
Krok 2: Oblicza się tzw. indeks niezgodności (IC, <i>Inconsistency Index</i>) będący ilorazem różnicy największej wartości własnej macierzy i liczby porównywanych elementów (n) przez różnicę ($n - 1$):	$IC = (\lambda_{max} - n) / (n - 1)$
Krok 3: Oblicza się współczynnik CR dzieląc IC przez stabilizowaną wartość tzw. indeksu losowego (RI, <i>Random Index</i>). Stabilizowane wartości RI zostały wygenerowane przez Saaty'ego na podstawie symulacji dla 500 000 macierzy i ich wartości przyjmują, w zależności od liczby porównywanych elementów, następujące wartości ³⁶ : [n = 2: 0,00], [n = 3: 0,52], [n = 4: 0,89], [n = 5: 1,11], [n = 6: 1,25], [n = 7: 1,35], [n = 8: 1,40], [n = 9: 1,45]. Im większa liczba elementów, tym większa „tolerancja” dla niespójności.	$CR = IC / RI$

Źródło: Opracowanie własne.

Na te pytania nadal nie udzielono jednoznacznej odpowiedzi, a uzyskanie odpowiednio niskiego współczynnika CR pozostaje jednym z największych wyzwań metody AHP.

8. ANALIZA WRAŻLIWOŚCI

Oprócz kontroli zgodności, należy przeprowadzić analizę wrażliwości wyników AHP, która pozwala na zbadanie wpływu zmiany wartości macierzy na wyniki końcowe zarówno współczynników wagowych (priorytetów), jak i współczynnika CR. Metoda AHP jest zazwyczaj bardzo wrażliwa nawet na niewielkie zmiany wartości porównań. Analiza

³² A. Prusak, P. Stefanów, *Badania nad właściwościami operacyjnymi metody AHP*, „Folia Oeconomica Cracoviensia” 2011/52, s. 87–104.

³³ B. Apostolou, J.M. Hassell, *An empirical examination of the sensitivity of the analytic hierarchy process to departures from recommended consistency ratios*, „Mathematical and Computer Modelling” 17/4–5 (1993), s. 163–170.

³⁴ J.A. Alonso, M.T. Lamata, *Consistency in the Analytic Hierarchy Process – A New Approach*, „International Journal of Uncertainty, Fuzziness and Knowledge-Based Systems” 14/4 (2006), s. 445–459.

³⁵ J.S. Finan, W.J. Hurley, *The analytic hierarchy process: Does adjusting a pairwise comparison matrix to improve the consistency ratio help?*, „Computers & Operations Research” 24/8 (1997), 749–755.

³⁶ A. Alonso, M.T. Lamata, *A Statistical Criterion of Consistency in the Analytic Hierarchy Process*, „Modeling Decisions for Artificial Intelligence 2005/3558, s. 67–76.

wrażliwości pomoże odpowiedzieć na pytanie, który element macierzy ma największy wpływ na wysokość współczynnika CR. Program Super Decisions ma odrębną funkcję analizy wrażliwości, natomiast procedury ręczne omówili na przykład Prusak i Stefanów oraz Saaty³⁷.

9. WIELOKRYTERIALNE METODY PODEJMOWANIA DECYZJI

Wielokryterialne metody podejmowania decyzji stosowane są do rozwiązywania ważnych, złożonych problemów decyzyjnych. W praktyce ważne decyzje nigdy nie zapadają jednoosobowo, lecz przy udziale wieloosobowych zespołów, złożonych z ekspertów z różnych dziedzin. Znane są dwa sposoby łączenia wyników pochodzących od wielu respondentów: jakościowe (behawioralne) oraz ilościowe (matematyczne)³⁸. W odniesieniu do metody AHP opisane są cztery sekwencyjne ścieżki agregacji wyników grupowych³⁹:

- konsensus;
- głosowanie;
- agregacja indywidualnych osądów (AIJ, *aggregating individual judgments*);
- agregacja indywidualnych priorytetów (AIP, *aggregating individual priorities*).

W pierwszej kolejności należy dążyć do osiągnięcia konsensusu. Jedną z najbardziej popularnych, usystematyzowanych metod grupowego podejmowania decyzji prowadzących z założenia do osiągnięcia konsensusu jest metoda delficka⁴⁰. Technika ta jest stosunkowo często łączona z AHP⁴¹. Jeśli z jakichś powodów nie jest możliwe osiągnięcie konsensusu, wówczas powinno się przeprowadzić głosowanie, a jeśli również to nie odniesie skutku, pozostają metody matematyczne oparte na średnich arytmetycznej i geometrycznej. W wypadku metody AHP są to szeroko omawiane w literaturze procedury AIJ oraz AIP⁴². Różnica między AIJ a AIP wynika z formy udziału indywidualnych osób w procesie decyzyjnym – czy działają one jako jednolity zespół, czy jako niezależni respondenci. Dlatego wybór matematycznej metody agregacji wyników powinien być dostosowany do sytuacji i charakteru grupy. Jeśli grupa osób ściśle ze sobą współpracuje, działając jako jednolity zespół, należy ich potraktować jako „nowego decydenta” i zastosować procedurę AIJ, uśredniając wyniki poszczególnych członków zespołu już na etapie porównań parami. W rezultacie powstanie nowa, zagregowana struktura hierarchiczna. Podejście AIJ obwarowane jest jednak pewnymi ograniczeniami, na przykład wymóg dotyczący homogeniczności (jednorodności) osądów⁴³.

³⁷ A. Prusak, P. Stefanów, *AHP – analityczny proces hierarchiczny...*; T.L. Saaty, *Fundamentals of Decision Making and Priority...*

³⁸ P. Goodwin, G. Wright, *Analiza decyzji*, wyd. 1, Walters Kluwer Polska, Warszawa 2011.

³⁹ R.F. Dyer, E.H. Forman, *op. cit.*

⁴⁰ H.A. Linstone, M. Turoff, *The Delphi Method: Techniques and Applications*, red. H.A. Linstone, M. Turoff, wyd. 1, New Jersey 1975.

⁴¹ M. Kim, Y.-C. Jang, S. Lee, *Application of Delphi-AHP methods to select the priorities of WEEE for recycling in a waste management decision-making tool*, „Journal of Environmental Management” 2013/128, s. 941–948; M. Tavana, D.T. Kennedy, J. Rappaport, Y.J. Ugras, *An AHP-Delphi Group Decision Support System Applied to Conflict Resolution in Hiring Decisions*, „Journal of Management Systems” 5/1 (1993), s. 49–74.

⁴² T.L. Saaty, K. Peniwati, *Group Decision Making: Drawing out and Reconciling Differences*, wyd. 1, RWS Publications, Pittsburgh 2007.

⁴³ Należy pamiętać, że homogeniczność osądów nie ma nic wspólnego z zasadą homogeniczności, stanowiącą o podobieństwie elementów w grupach struktury hierarchicznej. R. Lin, J.S.-J. Lin, J.

Jeśli respondenci są niezależni i nie stanowią jednolitego zespołu, należy zastosować podejście AIP, polegające na uśrednieniu ich indywidualnych, końcowych priorytetów. Ze względu na większą swobodę stosowania procedury AIP jest ona stosowana znacznie częściej, niezależnie od charakteru grupy decyzyjnej⁴⁴. W procedurze AIJ zalecana jest średnia geometryczna, natomiast podejście AIP dopuszcza średnią geometryczną lub arytmetyczną⁴⁵. Jeśli eksperci w danej grupie różnią się znacznie na przykład pod względem poziomu wykształcenia czy doświadczenia, a w związku z tym można przypuszczać, że opinie jednych są ważniejsze od innych, stosuje się średnie ważone. Wówczas priorytety lub osądy ekspertów z wyższym poziomem wiedzy otrzymują wyższe wagi.

10. WNIOSKI

Struktura artykułu została zbudowana wokół kilku krótkich, kluczowych haseł związanych z metodą AHP, jakimi są: „hierarchia”, „eksperci-decydenci”, „porównania parami”, „macierz porównań”, „priorytety”, „niezgodność”, „analiza wrażliwości” oraz „decyzje grupowe”. Znajomość każdego z tych zagadnień jest niezbędna dla wszystkich użytkowników metody AHP. Niniejszy artykuł nie tylko przedstawia definicje tych pojęć, ale i dokładnie omawia problemy z nimi związane, jakie mogą się pojawić w procesie rozwiązywania problemów decyzyjnych. Autorzy odwołali się także do najważniejszych pozycji literaturowych i odnieśli się do badań naukowych, jakie były dotychczas prowadzone w prezentowanych tematach. Wiele tych badań dotyczy problemu niezgodności (niespójności, nielogiczności), mierzonej za pomocą specjalnego współczynnika CR. Kontrola niezgodności jest integralną częścią metody AHP, jednakże sprawia najwięcej problemów: odpowiedzi niespójne ($CR > 0,10$) należy odrzucić. Dlatego mimo wielu dotychczasowych badań tym zakresie sposoby redukcji niezgodności, na różnych etapach AHP, wciąż pozostawiają otwarte pole do działań badawczych.

LITERATURA

- [1] Alonso J.A., Lamata M.T., *A Statistical Criterion of Consistency in the Analytic Hierarchy Process*, „Modeling Decisions for Artificial Intelligence 2005/3558”, s. 67–76.
- [2] Alonso J.A., Lamata M.T., *Consistency in the Analytic Hierarchy Process - A New Approach*, „International Journal of Uncertainty, Fuzziness and Knowledge-Based Systems” 14/4 (2006), s. 445–459.
- [3] Apostolou B., Hassell J.M., *An empirical examination of the sensitivity of the analytic hierarchy process to departures from recommended consistency ratios*, „Mathematical and Computer Modelling” 17/4–5 (1993), s. 163–170.
- [4] Belton V., Gear T., *On a short-coming of Saaty's method of analytic hierarchies*, „Omega” 11/3 (1983), s. 228–230.

Chang, D. Tang, H. Chao, P.C. Julian, *Note on group consistency in analytic hierarchy process*, „European Journal of Operational Research” 190/3 (2008), s. 672–678.

⁴⁴ R. Ramanathan, L.S. Ganesh, *Group preference aggregation methods employed in AHP: An evaluation and an intrinsic process for deriving members' weightages*, „European Journal of Operational Research” 79/2 (1994), s. 249–265.

⁴⁵ E. Forman, K. Peniwati, *Aggregating individual judgments and priorities with the analytic hierarchy process*, „European Journal of Operational Research” 108/1 (1998), 165–169.

- [5] Dyer R.F., Forman E.H., *Group decision support with the Analytic Hierarchy Process*, „Decision Support Systems” 8/2 (1992), s. 99–124.
- [6] Finan J.S., Hurley W.J., *The analytic hierarchy process: Does adjusting a pairwise comparison matrix to improve the consistency ratio help?*, „Computers & Operations Research” 24/8 (1997), 749–755. doi:10.1016/S0305-0548(96)00090-1
- [7] Forman E.H., *Facts and fictions about the analytic hierarchy process*, „Mathematical and Computer Modelling” 17/4–5 (1993), s. 19–26.
- [8] Forman E.H., Gass S. I., *The Analytic Hierarchy Process – An Exposition*, „Operations Research” 49/4 (2001), s. 469–486.
- [9] Forman E., Peniwati K., *Aggregating individual judgments and priorities with the analytic hierarchy process*, „European Journal of Operational Research” 108/1 (1998), 165–169.
- [10] Gao L., Hailu A., *Identifying preferred management options: An integrated agent-based recreational fishing simulation model with an AHP-TOPSIS evaluation method*, „Ecological Modelling” 2013/249, s. 75–83.
- [11] Goodwin P., Wright G., *Analiza decyzji*, wyd. 1, Walters Kluwer Polska, Warszawa 2011.
- [12] Ishizaka A., Labib A., *Selection of new production facilities with the Group Analytic Hierarchy Process Ordering method*, „Expert Systems with Applications” 38/6 (2011), s. 7317–7325.
- [13] Kim M., Jang Y.-C., Lee S., *Application of Delphi-AHP methods to select the priorities of WEEE for recycling in a waste management decision-making tool*, „Journal of Environmental Management” 2013/128, s. 941–948.
- [14] Labaree L.W., *Mr. Franklin: A Selection from His Personal Letters by Benjamin Franklin*, red. L.W. Labaree, W.J. Bell, Yale University Press, New Haven 1956.
- [15] Lin R., Lin J.S.-J., Chang J., Tang D., Chao H., Julian P.C., *Note on group consistency in analytic hierarchy process*, „European Journal of Operational Research” 190/3 (2008), s. 672–678.
- [16] Linstone H.A., Turoff M., *The Delphi Method: Techniques and Applications*, red. H.A. Linstone, M. Turoff, wyd. 1, New Jersey 1975.
- [17] Miller G.A., *The Magical Number Seven, Plus or Minus Two: Some Limits on our Capacity for Processing Information*, „Psychological Review” 63/2 (1956), s. 81–97.
- [18] Prusak A., Stefanów P., *Badania nad właściwościami operacyjnymi metody AHP*, „Folia Oeconomica Cracoviensia” 2011/52, s. 87–104.
- [19] Prusak A., Stefanów P., *AHP – analityczny proces hierarchiczny. Budowa i analiza modeli decyzyjnych krok po kroku*, wyd. 1, C.H. Beck, Warszawa 2014.
- [20] Ramanathan R., Ganesh L.S., *Group preference aggregation methods employed in AHP: An evaluation and an intrinsic process for deriving members' weightages*, „European Journal of Operational Research” 79/2 (1994), s. 249–265.
- [21] Roy B., *Paradigms and Challenges. In Multiple Criteria Decision Analysis: State of the Art Surveys*, „International Series in Operations Research & Management Science” 2005/78, s. 3–24.
- [22] Saaty T.L., *A ratio scale metric and the compatibility of ratio scales: The possibility of arrow's impossibility theorem*, „Applied Mathematics Letters” 7/6 (1994), s. 45–49.
- [23] Saaty T.L., *Fundamentals of Decision Making and Priority Theory with the Analytic Hierarchy Process*, wyd. 2, RWS Publications, Pittsburgh 2000.

- [24] Saaty T.L., *Decision making with the analytic hierarchy process*, „International Journal of Services Sciences” 2008/1, s. 83–98.
- [25] Saaty T.L., *Decision Making For Leaders*, RWS Publications, Pittsburgh 2012.
- [26] Saaty T.L., Forman E.H., *The Hierarchon: A Dictionary of Hierarchies*, RWS Publications, Pittsburgh 1992.
- [27] Saaty T.L., Ozdemir M.S., *Why the magic number seven plus or minus two*, „Mathematical and Computer Modelling” 38/3–4 (2003), s. 233–244.
- [28] Saaty T.L., Peniwati K., *Group Decision Making: Drawing out and Reconciling Differences*, wyd. 1, RWS Publications, Pittsburgh 2007.
- [29] Saaty T.L., Sagir M., *An essay on rank preservation and reversal*, „Mathematical and Computer Modelling” 49/5–6 (2009), s. 1230–1243.
- [30] Saaty T.L., Vargas L.G., *Experiments on rank preservation and reversal in relative measurement*, „Mathematical and Computer Modelling” 17/4–5 (1993), s. 13–18.
- [31] Sinuany-Stern Z., *An AHP/DEA methodology for ranking decision making units*, „International Transactions in Operational Research” 7/2 (2000), s. 109–124.
- [32] Tavana M., Kennedy D.T., Rappaport J., Ugras Y.J., *An AHP-Delphi Group Decision Support System Applied to Conflict Resolution in Hiring Decisions*, „Journal of Management Systems” 5/1 (1993), s. 49–74.
- [33] Vaidya O.S., Kumar S., *Analytic hierarchy process: An overview of applications*, „European Journal of Operational Research” 169/1 (2006), s. 1–29.
- [34] Vidal L.-A., Marle F., Bocquet J.-C., *Using a Delphi process and the Analytic Hierarchy Process (AHP) to evaluate the complexity of projects*, „Expert Systems with Applications” 38/5 (2011), s. 5388–5405.

ANALYTIC HIERARCHY PROCESS (AHP) FOR SHORTCUT – KEY CONCEPTS AND LITERATURE

Today quite a common direction of research activity and implementation processes is analysing a new methods or new ways of using known methods. This issue was addressed in this article. The presented analysis is one of the well-known methods used in the decision-making process. It is the AHP (Analytic Hierarchy Process). In Poland it is a relatively new subject of research, but as if it is going about the implementation in the practice this is a new area. Specifically, the article provides a review of the method, showing the most important information for test takers. Of particular interest seems to be the use of this method in strategic management (strategic decision making) in public institutions and in the larger business units as well.

The objective of this paper is to present and explain the key terms related to one of the most popular decision support methods, the Analytic Hierarchy Process (AHP). The AHP was created in the 70' by the American mathematician, Thomas L. Saaty. The paper discusses the main themes related to the AHP, specifically: “hierarchy”, “expert-decision maker”, “pairwise comparisons”, “priorities”, “inconsistency”, “sensitivity analysis” and “group decisions”. Each theme is carefully discussed with relation to their application problems and relevant literature sources have been also provided.

Keywords: analytic hierarchy process, AHP, consistency, CR, group decisions, decision-makers.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.66

Przesłano do redakcji: czerwiec 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2014

Katarzyna PURC-KUROWICKA¹

ROZPORZĄDZENIE JAKO AKT NORMATYWNY WYDAWANY PRZEZ PREZESA RADY MINISTRÓW

W przedmiotowy artykule podjęto próbę naukowego zbadania zagadnień dotyczących rozporządzeń jako aktów normatywnych wydawanych przez Prezesa Rady Ministrów. Poddano tu analizie najważniejsze cechy rozporządzenia jako aktu normatywnego stanowiącego kluczowe źródło prawa oraz przedstawiono funkcje rozporządzenia jako prawnej formy działania Prezesa Rady Ministrów. W tym zakresie wykazano, iż rozporządzenie jest tą formą działania, którą Prezes Rady Ministrów może regulować nie tylko indywidualne sprawy, ale i większą, dokładnie nieokreśloną liczbę równorzędnych przypadków. Jednocześnie podkreślono, iż rozporządzenia wydawane przez Prezesa Rady Ministrów mogą konkretyzować ustawę, ale nie mogą jej uzupełniać, albowiem podstawowym celem regulacji odnoszącej się do rozporządzeń jest nie tyle ściśle służebna względem ustawy rola rozporządzenia, ile wymuszenie kompletności i szczegółowości regulacji ustawowej. W artykule ukazano również katalog podmiotów uprawnionych do stanowienia aktów normatywnych w postaci rozporządzeń i odniesiono się do zasadniczej roli organów naczelnych administracji publicznej w stanowieniu aktów normatywnych w postaci rozporządzeń. Opisano także elementy konstrukcji prawnej rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów, a przede wszystkim skupiono się na upoważnieniu ustawowym do wydania rozporządzenia przez Prezesa Rady Ministrów, wskazując, iż może być wydawane w tych samych sprawach, w których stanowi się ustawy, gdyż wspólna jest materia społeczna, jaka ma być regulowana ustawą i rozporządzeniem. Istotnym problemem teoretyczno-prawnym poruszonym w artykule jest również relacja, jaka zachodzi między wykonawczym charakterem rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów a funkcją spełnianą przez wytyczne dotyczące jego treści.

Słowa kluczowe: rozporządzenie, akt normatywny, Prezes Rady Ministrów.

Na wstępie należy podkreślić, że rozporządzenie nie jest jedyną formą stanowienia prawa przez Prezesa Rady Ministrów, ale jedynym zaliczanym do źródeł powszechnie obowiązującego prawa Rzeczypospolitej Polskiej aktem prawnym wydawanym przez Prezesa Rady Ministrów.

Katalog podmiotów uprawnionych do stanowienia aktów normatywnych w postaci rozporządzeń jest zamknięty. Zalicza się do nich: Prezydenta, Radę Ministrów, ministra kierującego określonym działem administracji rządowej, przewodniczących określonych w ustawach komitetów, Krajową Radę Radiofonii i Telewizji oraz Prezesa Rady Ministrów. Można więc twierdzić, że uprawnienie do wydawania rozporządzeń jest typową formą udziału władzy wykonawczej w stanowieniu prawa, a jednocześnie stanowi kryterium rozróżniające organy administracji publicznej.

---

¹Dr Katarzyna Purc-Kurowicka, Katedra Prawa i Administracji, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, Al. Powstańców Warszawy 6, 35-959 Rzeszów, tel. 17 865 10 63, e-mail: kasiapk@prz.edu.pl

Jak wskazuje M. Karpiuk: „Z porządku konstytucyjnego wynika, że do prawotwórczej działalności w przedmiocie realizacji zadań z zakresu administracji publicznej zostały umocowane organy naczelne”². Podobnie wypowiada się T. Bąkowski, podkreślając, że realizacja zadań z zakresu administracji publicznej, w ramach prawotwórczej działalności, została nałożona tylko na organy naczelne administracji publicznej³, czyli Radę Ministrów, ministrów kierujących określonym działem administracji rządowej, przewodniczących określonych w ustawach komitetów oraz Prezesa Rady Ministrów.

Należy podkreślić, że przepisy konstytucyjne zawierają normy adresowane do ustawodawcy zwykłego, które zakazują przyznawania w ustawach upoważnień do wydawania rozporządzeń innym organom niż te, które zostały wskazane w Konstytucji RP⁴. Wobec tego przepis ustawy upoważniający inny organ do wydania rozporządzenia byłby niezgodny z Konstytucją RP i jako taki mógłby być zakwestionowany przez Trybunał Konstytucyjny.

Ustawa zasadnicza w art. 148 pkt 3 przyznaje Prezesowi Rady Ministrów prawo do wydawania rozporządzeń, jednakże poza wskazaniem organu właściwego do wydania rozporządzenia niezbędne jest jeszcze powołanie się na „szczegółowe upoważnienie zawarte w ustawie”⁵. Z tego względu należy ściśle rozróżnić rolę przepisów konstytucyjnych oraz przepisów ustawowych. Te pierwsze określają generalnie krąg organów upoważnionych do tworzenia omawianej kategorii źródeł prawa powszechnie obowiązującego⁶, na przykład art. 142 ust. 1, 146 ust. 4 pkt 2, 148 pkt 3, 149 ust. 2, 213 ust. 2 Konstytucji RP. Jednak same przepisy konstytucyjne nie dają jeszcze podstaw do wydawania konkretnych rozporządzeń. Do tego niezbędne są te drugie – „szczegółowe upoważnienia” zawarte w ustawach zwykłych, na przykład art. 17 ust. 5 ustawy z dnia 26 stycznia 1984 r. – Prawo prasowe upoważnia Prezesa Rady Ministrów do określenia, w drodze rozporządzenia, trybu powoływania i działania Rady Prasowej oraz do nadania jej statutu⁷; art. 9 ust. 5 ustawy z dnia 7 września 2007 r. – Karta Polaka nadaje Prezesowi Rady Ministrów prawo do określenia, w drodze rozporządzenia, między innymi wewnętrzną organizację i tryb pracy Rady ds. Polaków na Wschodzie czy wysokości wynagrodzenia przysługującego członkom Rady za udział w pracach Rady⁸; art. 8 ust. 5

² Akty normatywne i administracyjne, red. M. Karpiuk, Warszawa 2009, s. 77.

³ T. Bąkowski, *Prawotwórstwo organów administracji publicznej świetle prawa do dobrej administracji (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Prawo do dobrej administracji: materiały ze Zjazdu Katedr Prawa i Postępowania Administracyjnego*, red. Z. Niewiadomski, Z. Cieślak, Warszawa 2003, s. 196.

⁴ Por. S. Biernat, *Źródła prawa Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Administracja publiczna u progu XXI wieku. Prace dedykowane Prof. zw. dr. hab. Janowi Szreniawskiemu z okazji jubileuszu 45-lecia pracy naukowej*, red. Z. Niewiadomski, J. Buczkowski, J. Łukasiewicz, J. Posłuszny, J. Stelmasiak, Przemyśl 2000, s. 64.

⁵ B. Jaworska-Dębska, *Kilka uwag o patologii w działalności prawotwórczej administracji publicznej*, [w:] *Patologie w administracji publicznej*, red. P.J. Suwaj, D.R. Kijowski, Warszawa 2009, s. 83.

⁶ Zob. K. Działocha, *Rozporządzenia jako akt wykonawczy do ustawy w orzecznictwie Trybunał Konstytucyjnego*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci profesora Jana Ziemińskiego*, Lublin 1990, s. 42.

⁷ DzU 1984 nr 5, poz. 24 z późn. zm.

⁸ DzU 2007 nr 180, poz. 1280 z późn. zm.

ustawy z dnia 15 grudnia 2000 r. o Inspekcji Handlowej uprawnia Prezesa Rady Ministrów do określenia, w drodze rozporządzenia, zasad organizacji wojewódzkich inspektoratów⁹; czy art. 10 ust. 4 ustawy z dnia 26 kwietnia 2007 r. o zarządzaniu kryzysowym, który upoważnia Prezesa Rady Ministrów do określenia, w drodze rozporządzenia, organizacji i trybu działania Rządowego Centrum Bezpieczeństwa¹⁰.

Rozporządzenie jako akt normatywny wydawany przez Prezesa Rady Ministrów jest następnym po ustawie kluczowym źródłem prawa administracyjnego. W odpowiedni sposób ogólna ustawa stwarza miejsce dla rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów jako formy „prawodawstwa delegowanego”, a więc aktu wydanego na podstawie i w zakresie określonym przez ustawę¹¹. Tym samym miejsce rozporządzeń Prezesa Rady Ministrów w systemie źródeł prawa wyznacza ustawa. Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów może być wydawane w tych samych sprawach, w których stanowi się ustawy, wspólna bowiem jest materia społeczna, jaka ma być regulowana ustawą i rozporządzeniem.

Uzasadnieniem dla rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów jest fakt, że ustawa z reguły nie jest w stanie wyczerpująco i kompletnie regulować określonej materii społecznej. W założeniu więc rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów ma uzupełniać regulację ustawową. Jeśli ustawodawca uzna, że regulacja ustawowa wymaga uzupełnienia, powinien upoważnić Prezesa Rady Ministrów do szczegółowego unormowania spraw, które ze względu na swój przedmiot należą do dziedziny regulowanej ustawą¹². Inaczej mówiąc – rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów jest głównym sposobem konkretyzacji ustawy. Wydawane jest w celu dostosowania bardzo abstrakcyjnie i generalnie sformułowanych przepisów ustawy do sytuacji jeszcze ogólnie zarysowanej i niedostosowanej do konkretnej jednostki, lecz do wielu adresatów.

Jak słusznie zaakcentował Trybunał Konstytucyjny w jednym ze swoich orzeczeń, materia rozporządzenia powinna być określona przez wskazanie spraw rodzajowo jednorodnych z tymi, które reguluje ustawa, lecz niemających zasadniczego znaczenia z punktu widzenia założeń ustawy, i które dlatego nie zostały unormowane w niej wyczerpująco¹³. Konkretyzacja ustaw przez rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów nie może więc prowadzić do odsyłania na niższy szczebel prawodawstwa spraw istotnych, które co do zasady powinny być normowane w ustawach.

Poza wspomnianą funkcją, czyli źródła prawa, rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów jest jednocześnie jego formą działania. Jest przydatne wówczas, gdy Prezes Rady Ministrów w celu wykonania ustawy musi lub może regulować nie tylko indywidualne sprawy, ale i większą, dokładnie nieokreśloną liczbę równorzędnych przypadków. Im niższa jest pozycja organu stanowiącego ten akt w systemie organów administracji, tym bardziej bezpośrednio służy on wykonywaniu zadań administracji¹⁴. Dlatego też rozporządzenia wydawane przez Prezesa Rady

⁹ Teks jedn. DzU 2014, poz. 148, z późn.zm.

¹⁰ DzU 2013, poz. 1166, z późn. zm.

¹¹ Z. Niewiadomski, Z. Cieślak, I. Lipowicz, G. Szpor, *Prawo administracyjne*, Warszawa 2006, s. 103.

¹² *Prawo administracyjne*, red. J. Boć, Wrocław 2010, s. 83.

¹³ Wyrok TK z 22 kwietnia 1987 r., sygn. akt K 1/87, OTK 1987, nr 1, poz. 3; zob. też B. Skwara, *Problem normatywności rozporządzeń w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Przegląd Legislacyjny” 2007/1, s. 63–76.

¹⁴ E. Ochendowski, *Prawo administracyjne. Część ogólna*, Toruń 2006, s. 98.

Ministrów mogą konkretyzować ustawę, ale nie mogą jej uzupełniać w sposób samoistny, na przykład przez poddanie regulacji zagadnień, które zostały pominięte przez ustawodawcę, podstawowym celem regulacji odnoszącej się do rozporządzeń bowiem jest nie tyle ściśle służebna względem ustawy rola rozporządzenia, ile wymuszenie kompletności i szczegółowości regulacji ustawowej¹⁵.

Podobny pogląd wyraził również Trybunał Konstytucyjny w jednym ze swoich orzeczeń, stwierdzając, że ustawodawca nie może formułować upoważnienia w taki sposób, że: „w istocie upoważnia nie do wydania rozporządzenia w celu wykonania ustawy, lecz do samodzielnego uregulowania całego kompleksu zagadnień, co do których w tekście ustawy nie ma żadnych bezpośrednich unormowań czy wskazówek¹⁶. Poza tym rozporządzenie nie może wkraczać w sferę materii prawnych regulowanych innymi ustawami, czyli przekształcać treści w nich zawartych lub dokonywać ich modyfikacji¹⁷. Zdaniem Trybunału Konstytucyjnego taka regulacja pozbawiłaby rozporządzenie jego wykonawczego charakteru, stając w sprzeczności z zasadą demokratycznego państwa prawnego¹⁸. Dlatego też wytyczne dotyczące treści rozporządzenia powinny być wyznaczone w sposób co najmniej ogólny, lecz jednocześnie warto, aby wyrażały kierunki unormowań, jakie mają nastąpić w drodze rozporządzenia.

Jak podkreśla J. Boć – z jednej strony nie można w drodze rozporządzenia wykonywać tego, co nie zostało ustalone w ustawie, a z drugiej strony treść upoważnienia nie może być formułowana wieloznacznie¹⁹. Nie zmienia to jednak tego, że rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów powinno być aktem prawnym niejako samodzielnym, czyli powinno rodzić również określone konsekwencje prawotwórcze. Dla bytu rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów istotne jest więc szczególne upoważnienie i cele jego wydania, a mianowicie: rozwijanie i konkretyzowanie przepisów ustawowych w jakiejś dziedzinie życia społecznego albo w jakich sprawach określonych przez ustawę²⁰. Ustawodawca nie powinien ujmować wytycznych nazbyt szczegółowo, to jest niezostawiający żadnej swobody prawodawczej Prezesowi Rady Ministrów. Skoro funkcją rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów w zasadzie nie jest bowiem konkretyzowanie postanowień ustawowych, ale unormowanie tych kwestii, których zakres nie jest tożsamy z materią uregulowaną w ustawie, to w konsekwencji wytyczne powinny materialnie wyznaczyć sam kierunek, a nie przesądzać o szczegółach rozstrzygnięć zawartych w rozporządzeniu. Jeśli zatem ustawodawca podejmuje decyzję o przekazaniu uregulowania pewnych kwestii za pomocą rozporządzenia Prezesowi Rady Ministrów, to tym samym uznaje go za organ bardziej właściwy do unormowania określonej materii i nie powinien jednocześnie normować ich samodzielnie²¹. Pewna swoboda regulacji powinna być pozostawiona Prezesowi Rady Ministrów.

¹⁵ A. Bałaban, *Reguły ustrojowe w zakresie form aktów prawnych Rady Ministrów*, [w:] *Rada Ministrów. Organizacja i funkcjonowanie*, red. A. Bałaban, Kraków 2002, s. 265.

¹⁶ Orzeczenie TK z 22 września 1997 r., sygn. akt K 25/97, OTK ZU 1997, nr 3–4, poz. 35.

¹⁷ Wyrok TK z 12 marca 2002 r., sygn. akt P 9/01, OTK ZU 2002, nr 2, poz. 14.

¹⁸ Orzeczenie TK z 23 października 1995 r., sygn. akt K.4/95, OTK ZU 1995, nr 2, poz. 11.

¹⁹ *Prawo administracyjne...*, s. 83.

²⁰ S. Bolesta, *Prawno-administracyjne zagadnienia porządku publicznego*, Warszawa 1997, s. 58.

²¹ M. Żabicka-Kłopotek, „Wytyczne” jako element upoważnienia do wydania rozporządzenia (na tle artykułu 92 Konstytucji RP), „Przegląd Sejmowy” 2006/3, s. 40.

Istotnym problemem teoretyczno-prawnym jest również relacja, jaka zachodzi między wykonawczym charakterem rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów a funkcją spełnianą przez wytyczne dotyczące jego treści. Cechą aktu wykonawczego, zakodowaną głównie w formule „w celu wykonania ustawy”, jest materialne i formalne powiązanie aktu wykonawczego z ustawą. Przez powiązanie formalne pojmujemy się wydawanie aktu wykonawczego na podstawie sformułowanego w konkretny sposób upoważnienia, określającego organ legitymowany, cel oraz ewentualnie inne przesłanki niezbędne do jego stanowienia. Natomiast powiązanie materialne postrzega się dwuaspektowo: po pierwsze, jako merytoryczny związek między ustawą upoważniającą a aktem wykonawczym, oraz po drugie, jako dopuszczalność normowania w akcie wykonawczym materii pozostających w sferze zastrzeżonej dla ustawodawcy²². Z tego względu upoważnienie naczelnych organów administracji, w tym Prezesa Rady Ministrów, do wydawania aktów prawotwórczych w sferze, dla której właściwe są przepisy powszechnie obowiązujące, czyli w zewnętrznej sferze życia społecznego, powinno mieć właśnie formę rozporządzenia.

Zdaniem S. Bolesty „byłoby jednak dobrze, aby sprawy, co do których Sejm uzna za celowe upoważnić określony organ administracji do wydania rozporządzenia, nie były zbyt liczne. Chodzi o to, aby w ramach funkcji wykonawczo-zarządzającej nie rozbudowywać ponad rozsądną miarę działalności administracji w sferze stanowienia przepisów prawotwórczych, powszechnie obowiązujących”²³.

Proces wydawania i redagowania rozporządzeń stanowi „pole wielu istotnych uchybień i błędów legislacyjnych”, a „zagadnienie prawidłowej delegacji ustawowej stanowi chyba najdonioślejszy praktycznie aspekt procesu legislacyjnego związanego z wydawaniem rozporządzeń wykonawczych i zarazem dziedzinę, gdzie zasady prawidłowej legislacji są najczęściej naruszane”²⁴. Dlatego też wskazuje się na wymogi, jakim musi odpowiadać upoważnienie ustawowe do wydania rozporządzenia przez Prezesa Rady Ministrów. Przede wszystkim nie może ono być oparte ani na domniemaniu (np. na podstawie oceny przydatności jakiejś reglamentacji dla skutecznej realizacji ustawy), ani na wykładni celowościowej, ani też wywiedzione z ogólnych kompetencji Prezesa Rady Ministrów do wykonania ustaw, co podkreśla się nieraz w orzecznictwie sądowym. Upoważnienie powinno więc być na tyle szczegółowe, aby czytelny był zamiar ustawodawcy. Do jego wydania wymagana jest odrębna i wyraźna delegacja dla Prezesa Rady Ministrów, który może lub ma obowiązek je wydać²⁵.

Upoważnienie ustawowe musi precyzować zakres spraw przekazanych do uregulowania w rozporządzeniu oraz zawierać wytyczne dotyczące treści rozporządzenia (art. 92 ust. 1 Konstytucji RP). Oznacza to, że ustawodawca musi nie tylko określić organ zobowiązany do wydania rozporządzenia – Prezesa Rady Ministrów, ale w ramach

²² K. Działocha, B. Skwara, *Gwarancje wykonawczego charakteru rozporządzeń*, „Państwo i Prawo” 2007/10, s. 21–22. Zob. też J. Grabowski, A. Lichorowicz, *Projekty rozporządzeń w świetle opinii Rady Legislacyjnej*, [w:] *Tworzenie prawa w Polsce – ocena i proponowane kierunki zmian. Raport*, Warszawa 2005, s. 3.

²³ S. Bolesta, *op. cit.*, s. 58–59.

²⁴ Por. J. Grabowski, A. Lichorowicz, *op. cit.*, s. 4.

²⁵ B. Banaszak, *Egzekutywa w Polsce – stan obecny i uwagi de lege fundamentalis ferenda*, „Przegląd Sejmowy” 2006/3, s. 20.

wytycznych powinien także określić zakres materii normowanej w rozporządzeniu, wyznaczyć do pewnego stopnia treść rozporządzenia lub sposób uczynienia użytku z kompetencji do jego wydania. Wytyczne, których istnienia wymaga ustawodawca, nie dotyczą kwestii proceduralnych, związanych z wydaniem danego rozporządzenia. Trybunał Konstytucyjny nie pozostawił wątpliwości, że nakaz sformułowany przez ustawodawcę konstruującego upoważnienie został wydany „po zasięgnięciu opinii”, „po konsultacji” czy też „w porozumieniu” i nie stanowi wytycznych treściowych. Dotyczy jedynie strony formalnej, czyli procedury dochodzenia danego rozporządzenia wykonawczego do skutku²⁶.

Elementy konstrukcji prawnej rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów wyliczone są także w §120 rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie zasad techniki prawodawczej (z.t.p.)²⁷. Stanowi on, że w tytule rozporządzenia w oddzielnych wierszach zamieszcza się: oznaczenie rodzaju aktu, nazwę organu wydającego rozporządzenie, datę rozporządzenia oraz określenie przedmiotu rozporządzenia. Nazwę organu wydającego rozporządzenie podaje się w brzmieniu ustalonym w przepisach o utworzeniu tego organu, jako datę rozporządzenia zaś – dzień określony kalendarzowo, w którym podpisał je organ wydający – Prezes Rady Ministrów. Jeżeli rozporządzenie jest wydawane wspólnie albo w porozumieniu z innym organem, za datę rozporządzenia przyjmuje się moment złożenia podpisu przez organ współuczestniczący, który składa podpis w drugiej kolejności. Określenie natomiast ostatniego elementu zawartego w tytule rozporządzenia, czyli przedmiotu rozporządzenia, powinno być sformułowane możliwie najzwięźle. Nie powtarza się w nim dosłownie wskazanego w upoważnieniu ustawowym zakresu spraw przekazanych do uregulowania w rozporządzeniu ani wytycznych dotyczących jego treści, chyba że zakres spraw został skrótkowo wskazany w upoważnieniu ustawowym.

Jeżeli chodzi zaś o tekst rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów, to zgodnie z § 121 z.t.p. rozpoczyna się on od przytoczenia przepisu ustawy zawierającego upoważnienie ustawowe jako podstawy prawnej wydania rozporządzenia. Jeżeli upoważnienie ustawowe jest wyrażone w kilku przepisach, jako podstawę prawną wydania rozporządzenia przytacza się przepis, który wskazuje Prezesa Rady Ministrów jako organ upoważniony do jego wydania oraz określa zakres spraw przekazanych do uregulowania w rozporządzeniu. W przepisach ogólnych rozporządzenia określa się jego przedmiot, zwłaszcza wtedy gdy tytuł rozporządzenia jest zwięzły i nie zawiera szczegółowej informacji o wszystkich sprawach regulowanych w rozporządzeniu oraz zamieszcza się postanowienia o stosowanych w rozporządzeniu definicjach i skrótach.

Istotną cechą rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów jest również to, że Prezes Rady Ministrów, jako organ upoważniony do wydania rozporządzenia, nie może przekazać swych kompetencji innemu organowi ani zaniechać tzw. rozporządzenia obligatoryjnego²⁸. Obowiązuje go bowiem zakaz subdelegacji określony w art. 92 ust 2 Konstytucji RP. Jeśli zatem ustawa stwierdza, że jakąś kwestię

²⁶ Wyrok TK z 29 maja 2002 r., sygn. akt P 1/01, OTK ZU 2002, nr 3, poz. 36.

²⁷ DzU 2002 nr 100, poz. 908.

²⁸ J. Ciapała, *Powszechnie obowiązujące akty prawa miejscowego*, „Przegląd Sejmowy” 2000/3, s. 29.

ureguluje Prezes Rady Ministrów w drodze rozporządzenia, to w tej sprawie nie jest właściwy żaden inny organ państwowy.

W świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego: „Sejm, upoważniając Prezesa Rady Ministrów do wydania rozporządzenia, określa również zakres podmiotowy tego aktu, co wyklucza jakiegokolwiek domniemanie lub wykładnię rozszerzającą treść upoważnienia”²⁹. Ustawowe wskazanie organu upoważnionego do wydania rozporządzenia musi więc spełniać przynajmniej dwa warunki. Po pierwsze, organ, na który zostanie nałożony obowiązek wydania rozporządzenia, musi zostać określony w sposób umożliwiający przypisanie tej kompetencji tylko jednemu, konkretnemu organowi, określonymu pełną nazwą³⁰. Po drugie, ustawa może upoważnić do wydania rozporządzenia jedynie ten organ, który mieści się w konstytucyjnym katalogu organów uprawnionych do wydawania tych aktów³¹.

Co do zasady na podstawie jednego upoważnienia ustawowego Prezes Rady Ministrów wydaje jedno rozporządzenie, które wyczerpująco reguluje sprawy przekazane do unormowania w tym upoważnieniu. Rozwiązanie to zapobiega przede wszystkim pominięciu pewnych spraw ujętych w upoważnieniu oraz ewentualnej niespójności regulacji między kilkoma rozporządzeniami³². Wyjątkowo, jeżeli jedno upoważnienie ustawowe przekazuje do uregulowania różne sprawy, które dają się tematycznie wyodrębnić tak, że ich zakresy są rozłączne, to wówczas Prezes Rady Ministrów może wydać na podstawie takiego upoważnienia więcej niż jedno rozporządzenie³³. Inaczej mówiąc, Prezes Rady Ministrów nie może wydać kilku rozporządzeń w przypadku, gdy przekazane sprawy są jednorodnej lub upoważnienie przekazuje co prawda różne sprawy, ale ich tematyka się pokrywa lub krzyżuje. Oba warunki, czyli różnorodność spraw i tematyczne ich wyodrębnienie na zasadzie podziału rozłącznego, muszą być spełnione łącznie³⁴.

Kolejna kwestia dotyczy odpowiedzi na pytanie, czy wytyczne dotyczące sposobu realizacji upoważnienia ustawowego mogą zostać umieszczone w innych ustawach niż ustawy zawierające określenie rozporządzeniodawcy oraz przedmiotu rozporządzenia. Wydaje się, że nie jest wykluczone, aby wytyczne wskazujące kierunek merytorycznych rozwiązań przyjętych w danym rozporządzeniu Prezesa Rady Ministrów znajdowały się w innych ustawach niż ustawa zawierająca bezpośredni przepis upoważniający. Skoro bowiem warunkiem konstytucyjności każdego rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów jest jego zgodność ze wszystkimi ustawami funkcjonującymi w obrocie prawnym, to nie ma przeszkód, aby wytyczne treściowe były umieszczone także w innych ustawach, które dotyczą zakresu przedmiotowego danego rozporządzenia. Co więcej, można uznać, że takie przyjęcie zabezpieczałoby spójność i niesprzeczność systemu prawnego, przy czym należy zaznaczyć, że rozporządzenie wykonawcze Prezesa Rady Ministrów nie może wkraczać w materię ustawową, czyli po pierwsze, w materię

²⁹ Orzeczenie TK z 4 października 1994 r., sygn. U.1/94, OTK ZU 1994, nr 2, poz. 35.

³⁰ *Zarys legislacji administracyjnej. Uwarunkowania i zasady prawotwórczej działalności administracji publicznej*, red. T. Bąkowski, Wrocław 2010, s. 57.

³¹ P. Sarnecki, *Prawo konstytucyjne RP*, Warszawa 2005, s. 325.

³² S. Wronkowska, M. Zieliński, *Komentarz do zasad techniki prawodawczej*, Warszawa 2004, s. 140.

³³ Szerzej na ten temat zob. *Akty normatywne...*, s. 90.

³⁴ S. Wronkowska, M. Zieliński, *op. cit.*, s. 140.

konstytucyjnie zarezerwowaną dla aktów o randze ustawy oraz po drugie, w materię, która decyzją ustawodawcy została objęta regulacją ustawową³⁵.

Należy podkreślić, że w rozporządzeniu Prezesa Rady Ministrów nie zamieszcza się przepisów niezgodnych z ustawą upoważniającą lub z innymi ustawami i ratyfikowanymi umowami międzynarodowymi, chyba że przepis upoważniający wyraźnie na to zezwala. Ponadto w akcie tym nie zamieszcza się przepisów karnych oraz przepisów odsyłających do przepisów karnych. Nie powtarza się też przepisów ustawy upoważniającej oraz przepisów innych aktów normatywnych³⁶. Rozporządzenia poddaje się też dwójakiej kontroli. Po pierwsze, jest to kontrola wewnątrzadministracyjna dokonywana przez Prezesa Rady Ministrów. Po drugie, kontrola w wyniku uruchomienia procedury przed Trybunałem Konstytucyjnym pod względem zgodności rozporządzeń z Konstytucją, ratyfikowanymi umowami międzynarodowymi i ustawami (Trybunał Konstytucyjny może orzec o utracie mocy obowiązującej rozporządzenia bądź jego przepisów)³⁷.

Problemem, który nie jest jednoznacznie rozstrzygnięty, a budzi wątpliwości, to pytanie, czy delegacja ustawowa do wydania rozporządzenia przez Prezesa Rady Ministrów jest obligatoryjna dla Prezesa Rady Ministrów. Niewydanie aktu wykonawczego może być bowiem formą hamowania władzy ustawodawczej, głównie w odniesieniu do aktów wydanych wbrew interesom egzekutywy. Problemem powstającym na tym tle jest zagrożenie praw obywatelskich poprzez niemożność zrealizowania uprawnień przyznanych obywatelowi przez ustawę, gdyby rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów się nie ukazało. Dlatego też należy przyjąć, że sytuacja, w której rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów nie zostało wydane, jest dopuszczalna jedynie wtedy, gdy w ustawie zawarte jest fakultatywne upoważnienie do wydania rozporządzenia przez Prezesa Rady Ministrów. Takie upoważnienie zawiera na przykład ustawa z dnia 7 września 2007 r. Karta Polaka, która w art. 15 ust. 1 stanowi, że „Prezes Rady Ministrów może w drodze rozporządzenia określić wykaz organizacji pozarządowych posiadających osobowość prawną i prowadzących działalność w zakresie pomocy osobom narodowości polskiej”, czy ustawa o służbie cywilnej, która w art. 101 pkt 1 nadaje Prezesowi Rady Ministrów możliwość wydania rozporządzenia w celu określenia między innymi uprawnień szczególnych w zakresie płac i innych świadczeń przysługujących niektórym kategoriom członków korpusu służby cywilnej.

W świetle tego organ wskazany w delegacji, a więc Prezes Rady Ministrów, nie jest zobowiązany do wydania rozporządzenia, lecz uzależnia wydanie tego aktu od własnej oceny przydatności takiej regulacji. Nie ma to przy tym wpływu na prawidłowe wykonywanie ustawy. Natomiast w przypadku zawarcia w ustawie upoważnienia obligatoryjnego do wydania rozporządzenia, na przykład w art. 75c ust. 3 ustawy z dnia 27 sierpnia 2009 r. o służbie celnej³⁸, czy w art. 12 ust. 4 ustawy z dnia 16 marca 2001 r. o

³⁵ M. Żabicka-Kłopotek, *op. cit.*, s. 37.

³⁶ Szerzej na ten temat: P. Sobczyk, *Kontrola zgodności przepisów prawa, wydawanych przez centralne organy państwowe, z Konstytucją, ratyfikowanymi umowami międzynarodowymi i ustawami*, [w:] *Akty normatywne...*, s. 109 n.

³⁷ Por. E. Ura, *Prawo administracyjne*, Warszawa 2010, s. 42; M. Chmaj, *Prawo administracyjne*, Warszawa 2007, s. 45; E. Ochendowski, *op. cit.*, s. 106.

³⁸ Tekst jedn. DzU 2013 poz. 1404.

Biurze Ochrony Rządu³⁹, ewentualne jego niezrealizowanie musi być ocenione negatywnie.

Reasumując, można przytoczyć twierdzenie A. Bałabana, że „rozporządzenie stało się jedyną formą aktu powszechnie obowiązującego, wykonującego ustawę, dzięki czemu zwiększyło się jego znaczenie”⁴⁰. Jako akt ściśle związany z ustawą, wykonawczy w stosunku do ustaw i z powołaniem się na upoważnienie w nich zawarte stanowi równocześnie podstawową formę prawną, służącą realizacji kompetencji wykonawczych Prezesa Rady Ministrów⁴¹. Wydając rozporządzenia, Prezes Rady Ministrów przejmuje na siebie ciężar dokonania szczegółowej regulacji, której podstawy zawarto już w ustawach. Z tego względu przy realizacji tej kompetencji Prezes Rady Ministrów powinien przestrzegać podstawowych zasad techniki prawodawczej, a zwłaszcza wyraźnie określać w przepisach ogólnych zakres stosunków normowanych tym aktem i używać w nich jasnych, zwięzłych, ścisłych i powszechnie zrozumiałych określeń⁴². Taka praktyka powinna być regułą przy wydawaniu rozporządzeń przez Prezesa Rady Ministrów, jest to bowiem klasyczny akt normatywny, wydawany w sferze zewnętrznej administracji, a więc w stosunku do adresatów, którzy nie są organizacyjnie ani służbowo podporządkowani organowi wydającemu ten akt.

LITERATURA

- [1] *Akty normatywne i administracyjne*, red. M. Karpiuk, Warszawa 2009.
- [2] Bałaban A., *Reguły ustrojowe w zakresie form aktów prawnych Rady Ministrów*, [w:] *Rada Ministrów. Organizacja i funkcjonowanie*, red. A. Bałaban, Kraków 2002.
- [3] Bałaban A., *Źródła prawa w polskiej konstytucji z 2 kwietnia 1997 r.*, „Przegląd Sejmowy” 1997/5.
- [4] Banaszak B., *Egzekutywa w Polsce – stan obecny i uwagi de lege fundamentalis ferenda*, „Przegląd Sejmowy” 2006/3.
- [5] Bąkowski T., *Prawotwórstwo organów administracji publicznej światłe prawa do dobrej administracji (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Prawo do dobrej administracji: materiały ze Zjazdu Katedr Prawa i Postępowania Administracyjnego*, red. Z. Niewiadomski, Z. Cieślak, Warszawa 2003.
- [6] Biernat S., *Źródła prawa Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Administracja publiczna u progu XXI wieku. Prace dedykowane Prof. zw. dr. hab. Janowi Szreniawskiemu z okazji jubileuszu 45-lecia pracy naukowej*, red. Z. Niewiadomski, J. Buczkowski, J. Łukasiewicz, J. Połuszny, J. Stelmasiak, Przemyśl 2000.
- [7] Bolesta S., *Prawno-administracyjne zagadnienia porządku publicznego*, Warszawa 1997.

³⁹ Tekst jedn. DzU 2014 poz. 170, z późn. zm.

⁴⁰ A. Bałaban, *Źródła prawa w polskiej konstytucji z 2 kwietnia 1997 r.*, „Przegląd Sejmowy” 1997/5, s. 42.

⁴¹ Por. B. Szepietowska, *W sprawie przesłanek konstytucyjności i legalności rozporządzenia*, „Przegląd Sejmowy” 1997/2, s. 63.

⁴² M. Karpiuk, *Stanowienie aktów prawa miejscowego przez organy administracji publicznej*, [w:] *Wpływ prakseologii na organizację i zarządzanie w administracji publicznej*, red. K. Sikora, M. Domagała, E. Jasiuk, Radom 2010, s. 43.

- [8] Chmaj M., *Prawo administracyjne*, Warszawa 2007.
- [9] Ciapała J., *Powszechnie obowiązujące akty prawa miejscowego*, „Przegląd Sejmowy” 2000/3.
- [10] Działocho K., *Rozporządzenia jako akt wykonawczy do ustawy w orzecznictwie Trybunał Konstytucyjnego*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci profesora Jana Ziemińskiego*, Lublin 1990.
- [11] Działocho K., Skwara B., *Gwarancje wykonawczego charakteru rozporządzeń*, „Państwo i Prawo” 2007/10.
- [12] Grabowski J., Lichorowicz A., *Projekty rozporządzeń w świetle opinii Rady Legislacyjnej*, [w:] *Tworzenie prawa w Polsce – ocena i proponowane kierunki zmian. Raport*, Warszawa 2005.
- [13] Jaworska-Dębska B., *Kilka uwag o patologii w działalności prawotwórczej administracji publicznej*, [w:] *Patologie w administracji publicznej*, red. P.J. Suwaj, D.R. Kijowski, Warszawa 2009.
- [14] Karpiuk M., *Stanowienie aktów prawa miejscowego przez organy administracji publicznej*, [w:] *Wpływ prakseologii na organizację i zarządzanie w administracji publicznej*, red. K. Sikora, M. Domagała, E. Jasiuk, Radom 2010.
- [15] Ochendowski E., *Prawo administracyjne. Część ogólna*, Toruń 2006.
- [16] *Prawo administracyjne*, red. J. Boć, Wrocław 2010.
- [17] Sarnecki P., *Prawo konstytucyjne RP*, Warszawa 2005.
- [18] Skwara B., *Problem normatywności rozporządzeń w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Przegląd Legislacyjny” 2007/1.
- [19] Sobczyk P., *Kontrola zgodności przepisów prawa, wydawanych przez centralne organy państwowe, z Konstytucją, ratyfikowanymi umowami międzynarodowymi i ustawami*, [w:] *Akty normatywne i administracyjne*, red. M. Karpiuk, Warszawa 2009.
- [20] Szepietowska B., *W sprawie przesłanek konstytucyjności i legalności rozporządzenia*, „Przegląd Sejmowy” 1997/2.
- [21] Ura E., *Prawo administracyjne*, Warszawa 2010.
- [22] Wronkowska S., Zieliński M., *Komentarz do zasad techniki prawodawczej*, Warszawa 2004.
- [23] *Zarys legislacji administracyjnej. Uwarunkowania i zasady prawotwórczej działalności administracji publicznej*, red. T. Bąkowski, Wrocław 2010.
- [24] Żabicka-Kłopotek M., „Wytoczne” jako element upoważnienia do wydania rozporządzenia (na tle artykułu 92 Konstytucji RP), „Przegląd Sejmowy” 2006/3.

REGULATION AS A NORMATIVE ACT ISSUED BY THE PRIME MINISTER

In the present article an attempt to examine several aspects of regulations being normative acts issued by the Prime Minister. Herein, the main characteristics of the regulation were analysed, in terms of its normative quality, its significance as a key source of law and functionality as the active legal form within powers of the Prime Minister. In this regard, it has been shown that the regulation is the form of action, with which the Prime Minister can regulate individual cases as well as more unspecified number of equivalent cases. At the same time, it was emphasized that the regulations issued by the Prime Minister may specify the law comprised in Acts of Parliament, however they can not complement such Acts, for the primary purpose of the regulation relating to its strictly subservient role to any statute manifesting in detailed subject matter complementing statutory content. In the

article a list of entities authorized to release normative acts in the form of regulations was provided. The sufficient reference to the fundamental role of chief public administration in making such normative acts in the form of regulations was also made. The legal structure of the regulation issued by the Prime Minister was also explained, within which an element of their statutory authorisation to issue such regulation was highlighted. It was indicated that it may be issued in respect to the same matters, where the Act of Parliament is passed, because it is a common social matter what is to be regulated by law and regulation. An important theoretical and legal issue raised in the article is the relationship which exists between the executive nature of the Prime Minister regulation and the function performed by the guidelines of its content.

Keywords: regulation, normative act, The Prime Minister.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.67

Przesłano do redakcji: kwiecień 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2014

Mirosław SOŁTYSIAK¹

RYNEK LISTÓW ZASTAWNYCH W POLCE I W PAŃSTWACH UNII EUROPEJSKIEJ

Papiery wartościowe będące dokumentami zawierającymi określone prawa majątkowe zaliczane są do podstawowych instrumentów rynków finansowych. Przez wieki prawa z nich wynikające ich posiadacze mogli realizować jedynie w wypadku gdy dysponowali tymi dokumentami w postaci materialnej. Dopiero w XX w. instrumenty te w obrocie gospodarczym pojawiły się w postaci zdematerializowanej.

Nowożytna historia papierów wartościowych ma kilkaset lat, jednak ich pierwowzorów należy poszukiwać znacznie wcześniej – jeszcze przed naszą erą w starożytnym Rzymie. W czasach nowożytnych jako pierwsze do obrotu gospodarczego zostały wprowadzone papiery ułatwiające zapłatę i przekazywanie pieniędzy na odległość (weksle i czek). Ojczyzną tych papierów wartościowych były Włochy. Kolejnymi papierami, które pojawiły się w Anglii i Holandii, były akcje, ich emisja pozwalała na pozyskiwanie kapitałów niezbędnych do prowadzenia działalności gospodarczej. Po nich na rynkach finansowych zaczęto stosować papiery dłużne, do których zalicza się listy zastawne i obligacje. Pierwowzór listów zastawnych pojawił się w XVII w. na Śląsku.

W artykule zaprezentowano zagadnienia związane z funkcjonowaniem na rynkach finansowych listów zastawnych. Wraz z końcem XX w. w państwach europejskich nastąpił wzrost zainteresowania emisją tego rodzaju papierów wartościowych. W większości państw europejskich na przełomie XX i XXI w. wprowadzono nowe przepisy prawa dotyczące emisji i obrotu listów zastawnych (*covered bonds*).

W pierwszej części artykułu przedstawiono historię listów zastawnych i banków hipotecznych na ziemiach polskich. Następnie omówiono występujące na europejskim rynku podstawowe modele emisji *covered bonds*. W dalszej części zamieszczono charakterystykę europejskiego rynku *covered bonds* oraz polskiego rynku listów zastawnych.

Słowa kluczowe: papiery wartościowe, papiery dłużne, listy zastawne, UE.

1. WPROWADZENIE

Listy zastawne zaliczane są do grupy papierów wartościowych dłużnych. Ich emisja wykorzystywana jest do zgromadzenia niezbędnych środków pieniężnych do prowadzenia działalności kredytowej zazwyczaj przez banki hipoteczne, banki uniwersalne lub wyspecjalizowane instytucje finansujące². Te papiery wartościowe określane są jako najbezpieczniejszy instrument pożyczkowy. Ich ponad dwuwiekowa historia pokazała, że wypadki odmowy zapłaty za nie występowały niezwykle rzadko. Wynikało to przede

---

¹ Dr inż. Mirosław Sołtysiak, Zakład Finansów i Bankowości, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, Al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, tel. 17 865 19 15, e-mail: miroslaw@prz.edu.pl

² W państwach europejskich emitentami listów zastawnych (*covered bonds*) mogą być różne instytucje w zależności od przyjętego modelu emisji.

wszystkim z przyjętej formy zabezpieczenia, która w niewielkim stopniu jest wrażliwa na zmiany rynkowe i kryzysy gospodarcze³.

Aktualnie w Polsce na podstawie ustawy z 1997 r.⁴ wyłącznymi emitentami listów zastawnych są banki hipoteczne, które mogą emitować dwa rodzaje listów zastawnych: hipoteczne i publiczne⁵. Różnica między nimi wynika przede wszystkim z rodzaju zabezpieczenia ich emisji.

2. HISTORIA LISTÓW ZASTAWNYCH I BANKÓW HIPOTECZNYCH

Pierwowzorem dla listów zastawnych miały być emitowane w XVII w. w Księstwie Świdnickim po wojnie trzydziestoletniej „listy skórzane”⁶. Listy skórzane były zabezpieczone hipoteką konkretnej nieruchomości, a ich wartość nie mogła być wyższa niż połowa wartości szacunkowej zastawionych dóbr⁷. Były one wykorzystywane w obrocie gospodarczym obok pieniądza kruszcowego, którego w tym okresie odczuwano dotkliwy brak na tych terenach⁸.

Za pierwszą instytucję emitującą listy zastawne uważane jest Schlesische Landschaft, założone w 1770 r.⁹ przez pruskiego kanclerza i ministra sprawiedliwości Johanna von Carmera na podstawie orędzia Fryderyka Wielkiego z 29 sierpnia 1769 r. we Wrocławiu¹⁰. Składało się ono z 7 towarzystw posiadających własną osobowość prawną prowadzących działalność w księstwach śląskich. Podstawowym celem utworzenia tej instytucji była pomoc w odbudowie rolnictwa (majątków ziemskich) na Śląsku po wojnie siedmioletniej.

³ Twórcy opracowanego dla Komisji Nadzoru Finansowego *Raportu z prac Grupy ds. emisji listów zastawnych przez banki* na stronie 15 zamieścili stwierdzenie „List zastawny okazał się w zasadzie zwycięzcą kryzysu, bowiem nie można było dotąd tak dobrze przedstawić jego zalet (np. w porównaniu do refinansowania się długiem niezabezpieczonym), jak właśnie w trudnych warunkach, podczas kryzysu”.

⁴ Ustawa z 29 sierpnia 1997 r. o listach zastawnych i bankach hipotecznych.

⁵ W państwach europejskich emitowanych jest pięć rodzajów papierów wartościowych zaliczanych do *covered bonds*.

⁶ Ich nazwa związana była z tym, że były pisane na specjalnie przygotowanej skórze. W literaturze przedmiotu można spotkać różnice zdań dotyczące tego, na jakim materiale były one sporządzane (pergamin lub specjalnie przygotowana skóra, której jednak nie można określić mianem pergaminu).

⁷ „Rozmaitości” 1825/35, s. 274.

⁸ Listy skórzane uważane są w części literatury przedmiotu za rodzaj pieniądza, a nie za papiery wartościowe. Może wynikać to z faktu, że ich posiadacz nie otrzymywał z tytułu ich posiadania dodatkowych korzyści oraz mógł za ich pomocą dokonywać płatności za realizowane transakcje handlowe. Ponadto ze względu na wysokie ich zabezpieczenie występowało niewielkie ryzyko straty (odmowy wykupu).

⁹ Regulamin Śląskiego Towarzystwa Kredytowego został opracowany 15 lipca 1770 r.

¹⁰ W polskiej literaturze można spotkać różne nazwy tej instytucji: Ziemstwo Śląskie, Śląskie Ziemstwo Kredytowe lub Śląskie Towarzystwo Kredytowe Ziemskie. Za pomysłodawcę stworzenia takiej instytucji uważany jest berliński kupiec Wolfgang Buhning. Przedstawił on w 1767 r. projekt stworzenia specjalnego banku udzielającego kredytów długoterminowych zabezpieczonych dobrami ziemskimi – „dobra rycerskimi”. Nie uzyskał on jednak zgody Fryderyka Wielkiego na realizację swojego zamierzenia.

Członkami Towarzystwa byli ziemianie¹¹. Emitowało ono majątkowe listy zastawne¹² zabezpieczone hipoteką konkretnego majątku ziemskiego. Jego właściciel, zbywając przekazane mu majątkowe listy zastawne, uzyskiwał środki finansowe. A do jego obowiązków należało przekazanie Towarzystwu określonych kwot, z których regulowało ono roszczenia posiadaczy majątkowych listów zastawnych. Pierwotnie oprocentowanie majątkowych listów zastawnych wynosiło 5%, od 1774 r. 4% i 2/3%, a od 1788 r. 4%. Działalność Towarzystwa wyszła na przeciw oczekiwaniom ówczesnego ziemiaństwa – już w pierwszym roku działalności wyemitowano listy zastawne na kwotę 4 400 000 talarów, a w ciągu trzech następnych lat kwota ta została podwojona¹³. W 1782 r. na Śląsku w obrocie znajdowały się listy zastawne na kwotę 2 688 890 talarów, a w 1806 – 24 000 000 talarów¹⁴.

Sukces Śląskiego Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego był impulsem do powstania na jego wzór instytucji kredytowych w innych częściach Prus – w 1777 r. powstało Towarzystwo Marchii Brandenburskiej, w 1781 r. Towarzystwo Pomorskie, w 1787 r. Towarzystwo Zachodniopruskie, a w 1788 r. Towarzystwo Wschodniopruskie.

W 1821 r. ziemianie z wielkopolski utworzyli Ziemstwo Poznańskie, którego członkiem mógł zostać właściciel dóbr „rycerskich” o wartości nie niższej niż 5 tysięcy talarów. Król Prus Fryderyk Wielki udzielił mu nieoprocentowanej bezterminowej pożyczki. On też mianował wybieranego przez walne zgromadzenie na 6 lat dyrektora generalnego oraz zatwierdzał uchwały walnego zgromadzenia. Ziemstwo Poznańskie zostało zlikwidowane 1878 roku. Oprocentowanie emitowanych przez Ziemstwo Poznańskie listów zastawnych wynosiło w 1821 r. 4%, a od 1842 – 3,5%.

W Królestwie Polskim w 1825 r. z inicjatywy księcia Ksawerego Druckiego-Lubeckiego zostało powołane Towarzystwo Kredytowe Ziemskie. Członkiem Towarzystwa mógł zostać każdy, kto płacił podatek gruntowy w wysokości co najmniej 100 złotych. Również działalność tego Towarzystwa wyszła naprzeciw oczekiwaniom rynku, czego potwierdzeniem może być wzrost poziomu udzielonych pożyczek z kilku milionów rubli w 1826 r. do 200 milionów rubli w 1915 r. Towarzystwo to zostało rozwiązane dopiero po II wojnie światowej w 1948 r.

Najpóźniej na ziemiach polskich powstała instytucja emitująca listy zastawne na terenie zaboru austriackiego. Wynikało to przede wszystkim z sytuacji politycznej i niechęci władz zaborczych do utworzenia takiej instytucji. Pierwsze inicjatywy w tym zakresie pojawiły się już 1822 r., jednak Galicyjskie Towarzystwo Kredytowe Ziemskie powstało dopiero na mocy patentu cesarza Fryderyka I z 3 listopada 1841 r. Pierwotnie członkami towarzystwa mogli być wyłącznie ziemianie, od 1843 r. również duchowieństwo, gminy, fundacje i zakłady, a od 1848 r. – włościanie.

¹¹ Od 1849 r. pożyczki pod zastaw ziemi mogli zaciągać również włościanie posiadający małe gospodarstwa rolne. Dla przykładu w wypadku jednomorgowego gospodarstwa udzielano pożyczki w wysokości 20 talarów.

¹² Śląskie Towarzystwo Kredytowe emitowało dwa rodzaje listów zastawnych (pfandbriefów): „listy realizacyjne” emitowane na niskie kwoty 20–200 talarów i płatne za okazaniem oraz „listy kapitalne” emitowane na większe kwoty płatne sześć miesięcy po przedstawieniu do wykupu.

¹³ A. Pietrasik, *Historia i współczesność długoterminowego kredytu hipotecznego w Polsce*, Warszawa 2001, s.48–49.

¹⁴ „Rozmaitości” 1825/37, s. 291.

W XIX w. obok Towarzystw Ziemskich pojawiły się pierwsze banki hipoteczne zajmujące się emisją listów zastawnych. W literaturze przedmiotu podawanych jest kilka banków określanych mianem pierwszych banków hipotecznych. Zaliczane są do nich banki niemieckie: Bayerische Hypotheken und Wechselbank¹⁵ (utworzony w 1835 r. w Monachium) oraz Frankfurter Hypothekenbank¹⁶ (założony w grudniu 1862 r. we Frankfurcie) oraz banki francuskie: Credit Foncier de France¹⁷ (powołany w lutym 1852 r.)¹⁸. Na ziemiach polski pierwszy bank hipoteczny powstał na terenie Galicji. Był to założony we Lwowie w 1867 r. C.K. Uprzywilejowany Galicyjski Akcyjny Bank Hipoteczny¹⁹. W okresie II Rzeczypospolitej banki hipoteczne²⁰ w pierwszym okresie funkcjonowały na podstawie przepisów państw zaborczych. Następnie na podstawie Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 17 marca 1928 r. o prawie bankowym²¹. Aktualnie banki hipoteczne w Polsce działają na podstawie uchwalonej 29 sierpnia 1997 r. ustawie o listach zastawnych i bankach hipotecznych. Pierwszymi bankami hipotecznymi po wejściu w życie tej ustawy były powstałe w 1999 r. HypoVereinsbank Bank Hipoteczny²² oraz Rheinhyp-BRE Bank Hipoteczny²³. W 2001 r. powstał trzeci bank hipoteczny – Śląski Bank Hipoteczny²⁴, a w 2003 r. rozpoczął działalność czwarty bank hipoteczny – Nykredit Bank Hipoteczny²⁵.

¹⁵ Zob. K. Milewska, *Hipoteka i listy zastawne*, „Rzeczpospolita” 1998/150.

¹⁶ Frankfurter Hypothekenbank był pierwszym wyłącznie hipotecznym bankiem.

¹⁷ Bardzo duży wpływ na jego utworzenie miał polski emigrant Ludwik Wołowski, który opracował memoriał na temat powołania takiej instytucji. Memoriał ten był przedstawiony francuskiej Akademii Nauk Moralnych i Politycznych.

¹⁸ Bratkowski twierdzi, że pierwszy akcyjny bank hipoteczny został założony we Francji w 1824 r. Nie podaje jednak jego nazwy. Szerzej zob. S. Bratkowski, *Hipoteka, papiery wartościowe o stałym oprocentowaniu, banki hipoteczne i towarzystwa kredytu hipotecznego*, [bm.] 2005, s. 27.

¹⁹ Cesarsko-Królewski Uprzywilejowany Galicyjski Akcyjny Bank Hipoteczny we Lwowie w 1918 r. zmienił nazwę na Akcyjny Bank Hipoteczny S.A. we Lwowie. Bank funkcjonował do października 1939 r. W 1945 r. w Krakowie (przed II wojną światową miał tam oddział) podjęto próbę jego reaktywacji. Jednak 31 stycznia 1949 roku minister skarbu podjął decyzję o jego likwidacji.

²⁰ Bank hipoteczny prowadził działalność na podstawie koncesji wydanej przez ministra skarbu. Jego kapitał zakładowy wynosił co najmniej 5 milionów złotych. A jego działalność poddana była nadzorowi komisarza rządowego.

²¹ Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 17 marca 1928 r. o prawie bankowym. DzU 1928 nr 34, poz. 321. Bankom hipotecznym w tym Rozporządzeniu poświęcone były głównie przepisy III rozdziału.

²² HypoVereinsbank Bank Hipoteczny powstał 1 grudnia 1999 r. z przekształcenia w bank hipoteczny uniwersalnego banku HYPO – BANK POLSKA. Od 31 lipca 2008 r. prowadzi działalność pod nazwą Pekao Bank Hipoteczny.

²³ Rheinhyp-BRE Bank Hipoteczny powstał 12 marca 1999 r. – był pierwszym bankiem hipotecznym w Polsce. Aktualnie prowadzi działalność jako BRE Bank Hipoteczny. Zob. <http://raportroczny2011.brebank.pl/download/raport/krotka-historia-bre-banku.pdf>.

²⁴ Śląski Bank Hipoteczny działał w następnych latach pod nazwą ING Bank Hipoteczny SA. Ostatecznie przestał istnieć 31 października 2011 r., kiedy został wchłonięty przez ING Bank Śląski S.A.

²⁵ Nykredit Bank Hipoteczny rozpoczął działalność operacyjną 19 września 2003 r., a zakończył ją 2008. Właścicielem tego banku hipotecznego była duńska instytucja finansowa Nykredit, której początki działalności sięgają roku 1851.

3. PRAWNE UREGULOWANIA EMISJI LISTÓW ZASTAWNYCH ORAZ DZIAŁALNOŚCI BANKÓW HIPOTECZNYCH

Najwcześniejsze uregulowanie prawne emisji listów zastawnych w Europie nastąpiło w Danii w roku 1851²⁶. Kolejnymi państwami, które uchwaliły przepisy dotyczące listów zastawnych, były Niemcy²⁷ (1900) oraz Szwajcaria (1931).

W 1931 r. w Szwajcarii utworzono dwie instytucje centralne wyposażone w monopol emisji listów zastawnych. Jedną z nich była centralą emisyjną dla banków kantonalnych, druga – dla prywatnych banków hipotecznych²⁸.

Większość państw europejskich wprowadziło aktualnie obowiązujące przepisy dotyczące listów zastawnych pod koniec XX w. (Czechy – 1995 rok, Słowacja – 1996, Luksemburg, Węgry – 1997, Łotwa, Polska – 1998, Francja – 1999, Bułgaria, Finlandia – 2000) lub na początku XXI (Irlandia – 2002 rok, Litwa – 2003, Szwecja – 2004, Austria, Włochy – 2005, Norwegia, Portugalia, Rumunia, Słowenia – 2006, Grecja – 2007, Holandia, Islandia, Wielka Brytania – 2008, Cypr – 2010, Belgia – 2012).

W Polsce podstawą regulującą zagadnienia emisji listów zastawnych jest ustawa o listach zastawnych i bankach hipotecznych z 29 sierpnia 1997 r.²⁹.

3.1. Emitenci listów zastawnych

Aktualnie w państwach europejskich można wyróżnić pięć podstawowych modeli emisji listów zastawnych³⁰. W zależności od przyjętego modelu emitentem może być:

- wyspecjalizowana instytucja finansująca³¹;
- wyspecjalizowany bank (wyspecjalizowana instytucja kredytowa)³²;
- bank uniwersalny (uniwersalna instytucja kredytowa):
  - z warunkową licencją na listy zastawne,
  - bez warunkowej licencji;
- spółka celowa;
- podmiot współpracujący z wieloma kredytodawcami³³.

²⁶ *Raport z prac Grupy ds. emisji listów zastawnych przez banki*, Komisja Nadzoru Finansowego 2013, s. 8.

²⁷ Niemiecka ustawa o bankach hipotecznych została uchwalona 13 lipca 1899 r. Natomiast weszła w życie 1 stycznia 1900 r. Ustawa była oparta na przepisach pruskich oraz przepisach zawartych w ustawach austriackich, węgierskich, angielskich, francuskich, włoskich. Ustawa ta stanowiła podstawę dla uchwalonej 21 grudnia 1927 r. w Niemczech ustawy o listach zastawnych i pokrewnych papierach dłużnych publicznoprawnych instytucji kredytowych.

²⁸ A. Janiak, J. Mojak, *Banki hipoteczne i listy zastawne w świetle prawa polskiego*, WSZiA w Zamościu, Zamość 2004, s. 19.

²⁹ Prace nad przywróceniem do obrotu w Polsce listów zastawnych zakończone uchwaleniem ustawy zostały rozpoczęte z inicjatywy Ministerstwa Finansów w 1995 r. w momencie, kiedy większość państw europejskich rozpoczęła prace legislacyjne nad wprowadzeniem nowych przepisów prawnych dotyczących emisji papierów wartościowych o charakterze zbliżonym do polskich listów zastawnych określanym angielską nazwą *covered bonds*.

³⁰ Szerzej zob. O.M. Stocker, *Modele covered bonds w Europie: najistotniejsze element stosowanych struktur prawnych*, „Finansowanie nieruchomości” marzec 2012.

³¹ Cechą charakterystyczną tej instytucji jest posiadanie w bilansie wyłącznie aktywów będących zabezpieczeniem emisji listów zastawnych oraz listów zastawnych.

³² Cechą charakterystyczną tego modelu jest fakt, że wyspecjalizowany bank pełni równocześnie funkcję emitenta listów zastawnych oraz podmiotu odpowiedzialnego za obsługę emisji.

Model emisji listów zastawnych przez wyspecjalizowaną instytucję finansującą wykorzystywany jest we: Francji, Irlandii oraz Norwegii. Wyspecjalizowany bank jest emitentem listów zastawnych w: Danii, Luksemburgu, Polsce³⁴ oraz na Węgrzech³⁵. Najwięcej państw europejskich wykorzystuje do emisji listów zastawnych banki uniwersalne. W dziesięciu państwach emisję przeprowadza bank uniwersalny mający warunkową licencję na listy zastawne (Austria, Cypr, Finlandia, Niemcy, Grecja, Islandia, Łotwa, Rosja, Słowenia, Szwecja), a w siedmiu państwach – bank uniwersalny bez warunkowej licencji (Bułgaria, Czechy, Litwa, Portugalia, Rumunia, Hiszpania, Słowacja). Z kolei emisja przy wykorzystaniu spółki celowej (w celu uzyskania odrębności masy upadłościowej) realizowana jest: Włoszech, Holandii oraz Wielkiej Brytanii³⁶. Natomiast model emisji oparty na współpracy z wieloma kredytodawcami może być stosowany w Austrii, Danii, Francji, Hiszpanii, Niemczech, Szwajcarii oraz na Węgrzech³⁷.

4. RYNEK LISTÓW ZASTAWNYCH

Europejski rynek *covered bonds*³⁸ w ostatnich latach ma tendencję wzrostową. Jego wartość w 2011 r. wynosiła 2,622 biliona euro, a w 2012 wzrosła do 2,714 biliona euro. Dla porównania wartość rynku amerykańskiego miała tendencję spadkową i wynosiła w 2011 r. 9,54 miliarda euro, a w 2012 – 6 miliardów euro. Z kolei wartość rynku kanadyjskiego, podobnie jak rynku europejskiego, miała tendencję wzrostową i wynosiła odpowiednio w 2011 r. 38,61 miliarda euro, a w 2012 – 49,12 miliarda euro³⁹.

Dominującą rolę na europejskim rynku listów zastawnych w latach 2011–2012 miało pięć państw, które w sumie dysponowały ponad 70% udziału w strukturze rynku⁴⁰. Największy udział mają Niemcy, a kolejne miejsca zajmują Hiszpania, Dania, Francja i Szwecja.

³³ Cech charakterystyczny tego modelu jest to, że emitentem listów zastawnych jest inny podmiot prawny niż kredytobiorca. Zazwyczaj emitentem jest instytucja kredytowa, która w zakresie emisji listów zastawnych współpracuje z wieloma kredytodawcami (bankami). Banki współpracujące z emitentem są odpowiedzialne za obsługę emisji.

³⁴ Obecnie w Polsce zgodnie z ustawą z 29 sierpnia 1997 r. o listach zastawnych i bankach hipotecznych emitentem hipotecznych i publicznych listów zastawnych może być wyłącznie bank hipoteczny działający w formie spółki akcyjnej. W okresie II Rzeczypospolitej emitentami listów zastawnych w Polsce obok banków hipotecznych były również towarzystwa kredytowe ziemskie i miejskie.

³⁵ Taki model emisji listów zastawnych obowiązywał też w Niemczech do 2005 r.

³⁶ *Raport z prac Grupy ds. emisji listów zastawnych...*, s. 9.

³⁷ O.M. Stocker, *op. cit.*, s. 45.

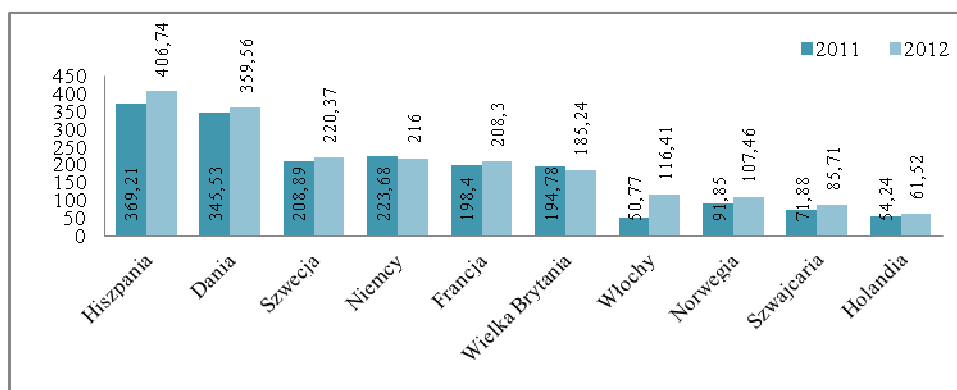
³⁸ *Covered bond* (obligacja zabezpieczona) – jest to angielska nazwa papierów wartościowych emitowanych poszczególnych państwach europejskich o charakterze zbliżonym do polskich listów zastawnych. W części artykułu dotyczącej rynku europejskiego zamiast nazwy listy zastawne będzie używana nazwa *covered bonds*.

³⁹ Uwzględniając również fakt, że wartości rynku australijskiego wynosiła w 2011 r. 2,142 miliarda euro a w 2012 wzrosła aż do poziomu 34,9 miliarda euro. Z kolei wartość rynku nowozelandzkiego w 2010 r. wynosiła 1,247 miliarda euro, w 2011 – 3,656 miliarda euro, a w 2012 – 6,741 miliarda euro, można stwierdzić, że ten rodzaj papierów wartościowych, chociaż cieszy się największym zainteresowaniem na kontynencie europejskim, to w ostatnim okresie zdobywa coraz mocniejszą pozycję na rynkach pozaeuropejskich.

⁴⁰ W 2011 r. udział ten wynosił 73,02%, a w 2012 – 70,49%.

Polska w strukturze europejskiego rynku *covered bonds* zajmuje odległe 23. miejsce, a jej udział w strukturze rynku wynosił w 2012 r. tylko 0,03% (tab. 1).

Rys. 1. Wartości wyemitowanych hipotecznych *covered bonds* w miliardach euro na europejskim rynku w latach 2011–2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ECBC

Tab. 1. Wartość *covered bond* w poszczególnych państwach Europejskich w miliardach euro oraz ich procentowy udział w europejskim rynku *covered bond*

		Niemcy	Hiszpania	Francja	Dania	Szwecja	Wielka Brytania
2011	Wartość	585,99	401,86	366	351,53	208,89	198,44
	Udział (%)	22,35	15,33	13,96	13,41	7,97	7,57
2012	Wartość	524,88	440,35	361,89	365,89	220,37	188,99
	Udział (%)	19,34	16,22	13,33	13,48	8,12	6,96
		Norwegia	Szwajcaria	Włochy	Irlandia	Holandia	Austria
2011	Wartość	95,61	71,88	63,77	61,77	54,24	39,77
	Udział (%)	3,65	2,74	2,43	2,36	2,07	1,52
2012	Wartość	110,2	85,71	126,71	52,65	61,52	42,84
	Udział (%)	4,06	3,16	4,67	1,94	2,27	1,58
		Portugalia	Luksemburg	Grecja	Finlandia	Czechy	Cypr
2011	Wartość	33,68	26,7	19,75	18,758	8,55	5,2
	Udział (%)	1,28	1,02	0,75	0,72	0,33	0,20
2012	Wartość	35,87	24,86	18,05	26,68	9,06	4,55
	Udział (%)	1,32	0,92	0,66	0,98	0,33	0,17
		Węgry	Słowacja	Belgia	Islandia	Polska	Litwa

2011	Wartość	5,18	3,77	0	0	0,64	0,04
	Udział (%)	0,20	0,14	0	0	0,02	0,00
2012	Wartość	4,96	3,84	2,59	0,89	0,77	0
	Udział (%)	0,18	0,141	0,0954	0,033	0,03	0

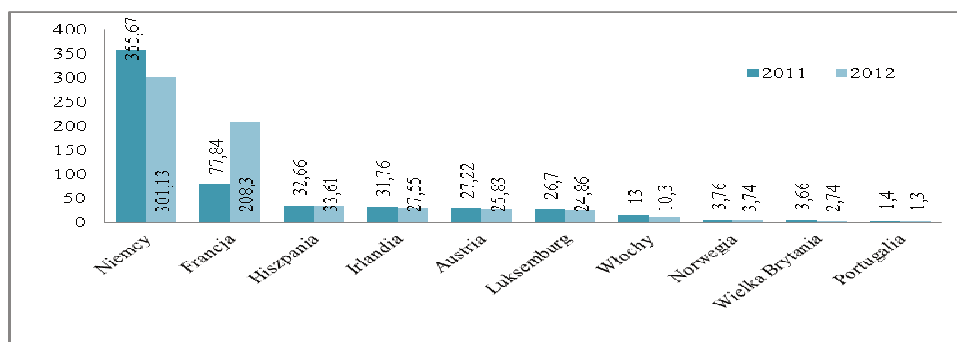
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ECBC.

Na europejskim rynku *covered bonds* emitowane są cztery⁴¹ rodzaje papierów wartościowych. Największy udział w rynku mają hipoteczne *covered bonds*. Miały one udział w europejskim rynku w 2011 r. wynoszący 77,2%, a w 2012 – 76,8%.

Dominującą rolę w rynku hipotecznych *covered bonds* miało sześć państw, których udział w 2011 r. wynosił 77,2%, a w 2012 – 80,78% (rys. 1). Największy udział w strukturze portfela miała Hiszpania. Jej udział w strukturze w 2011 r. wynosił 18,97%, a 2012 – 19,22%. Kolejne miejsca zajmowały Dania (odpowiednio: 17,75%, 17%), Szwecja (10,73%, 10,41%), Niemcy (11,49%, 10,21%), Francja (10,19%, 9,84%) i Wielka Brytania (10%, 8,76%).

W segmencie publicznych *covered bonds* największy udział miały Niemcy (rys. 2). Emitowane w tym kraju papiery wartościowe stanowiły odpowiednio w 2011 r. 61,99%, a w 2012 – 47,09% europejskich publicznych *covered bonds*. Kolejne miejsca zajmowały Francja (odpowiednio: 13,56%, 32,57%), Hiszpania (5,69%, 5,25%), Irlandia (5,53%, 4,3%), Austria (4,74%, 4,04%)⁴².

Rys. 2. Wartości wyemitowanych publicznych *covered bonds* w miliardach euro na europejskim rynku w latach 2011–2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ECBC

Dwa pozostałe rodzaje papierów wartościowych zaliczane do europejskiego rynku *covered bonds* (*ships* i *mixed assets*) miały niewielki udział w rynku. *Ships* emitowane w

⁴¹ Od 2012 r. w sprawozdaniach ECBC jest wyróżniony piąty rodzaj *covered bonds* określany jako *others*. Listy zastawne zaliczane do tego rodzaju były emitowane wyłącznie w Niemczech.

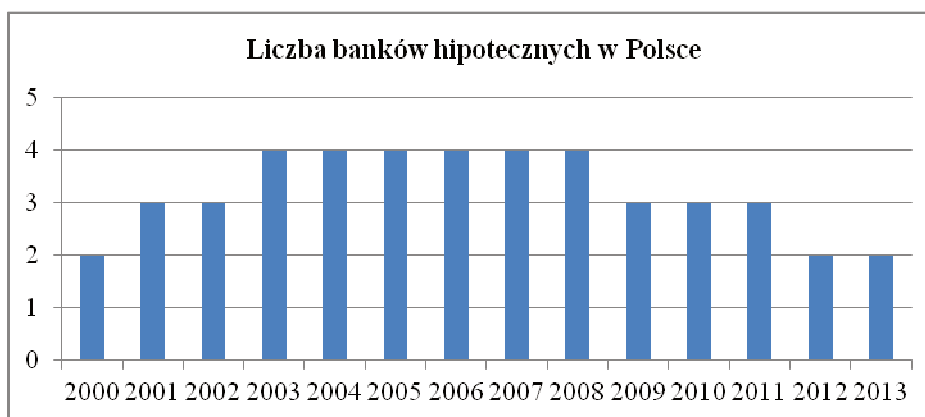
⁴² Żaden z polskich banków hipotecznych w latach 2011–2012 nie emitował publicznych listów zastawnych. Wartość wyemitowanych w latach wcześniejszych publicznych listów zastawnych dawały Polsce w 2012 r. udział w europejskim segmencie publicznych *covered bonds* w wysokości 0,021%.

Danii i Niemczech miały udział w rynku w 2011 r. w wysokości 0,47%, a w 2012 – 0,48%. Natomiast *mixed assets* emitowane we Francji miały w 2011 r. udział w rynku w wysokości 3,35%, a 2012 – 2,9%. Z kolei emitowane od 2012 r. w Niemczech *covered bonds* zaliczane do piątego rodzaju tych papierów *others* posiadały udział w rynku w wysokości 0,018%.

4.1. Polski rynek listów zastawnych

Aktualnie funkcjonujący w Polsce rynek listów zastawnych swoją historię rozpoczyna w 2000 r., kiedy zostały przeprowadzone przez Rheinhyp-BRE Bank Hipoteczny⁴³ oraz HypoVereinsbank Bank Hipoteczny⁴⁴ pierwsze emisje listów zgodnie z ustawą z 29 sierpnia 1997 r. o listach zastawnych i bankach hipotecznych emitentem hipotecznych i publicznych listów zastawnych. Od 2001 r. na polskim rynku listów zastawnych działalność prowadziło trzy banki hipoteczne, a od 2003 r. cztery banki hipoteczne. Jednak od 2008 r. liczba banków zmniejszyła się do dwóch banków 2012 r.

Rys. 3. Liczba banków hipotecznych – emitentów listów zastawnych w Polsce

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NBP.

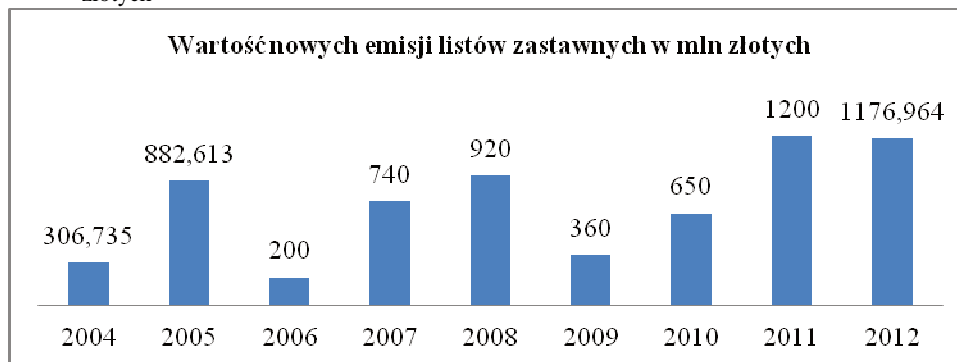
Na rysunku 3 można zauważyć, że aktualnie liczba emitentów w Polsce jest bardzo mała. Ma to na pewno wpływ na wielkość przeprowadzanych na nowych emisji⁴⁵.

⁴³ <http://mhipoteczny.pl/oferta/listy-zastawne/> (dostęp: 17.03.2014). Rheinhyp-BRE Bank Hipoteczny pierwszą emisję listów zastawnych przeprowadził 28 czerwca 2000 r. na kwotę 5 000 000 złotych. Organizatorem emisji był BRE Bank S.A.

⁴⁴ <http://www.pekaobh.pl/u235/navi/31467> (dostęp: 17.03.2014). Pierwszą emisję listów zastawnych HypoVereinsbank Banku Hipotecznego SA przeprowadził 29 grudnia 2000 r. Została ona dokonana w trybie emisji zamkniętej. Była to pierwsza emisja listów zastawnych w formie zdemateryalizowanej. Jej łączna wartość wynosiła 3 630 000 euro. Agentem i pierwszym nabywcą listów był Bank BPH S.A.

⁴⁵ Dla porównania w 2012 r. w Niemczech było 70 emitentów, w Hiszpanii – 38, w Norwegii – 22, we Francji – 20, w Wielkiej Brytanii – 15, we Włoszech – 14, w Danii – 9, w Czechach i na Słowacji – 8. Szerzej zob. *European covered bond Fact Book*, 8th edition, ECBC Publication September 2013

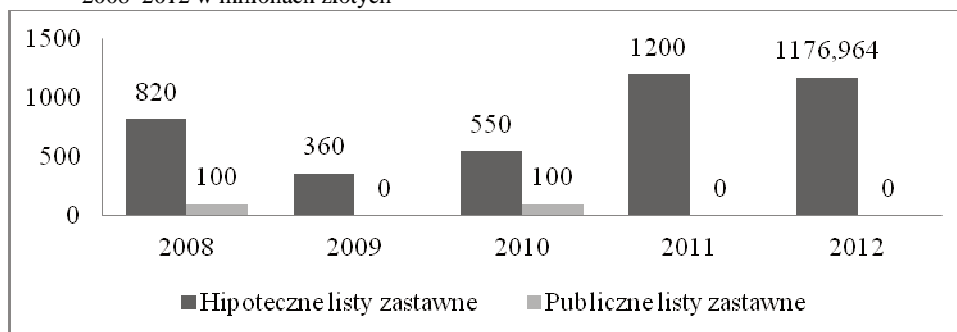
Rys. 4. Wartość nowych emisji listów zastawnych w Polsce w latach 2004–2012 w milionach złotych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Fundacji na Rzecz Kredytu Hipotecznego.

W latach 2004–2012 wartość nowo wyemitowanych listów zastawnych w Polsce mieściła się w granicach od 200 mln złotych do 1,2 mld złotych (rys. 4)⁴⁶. Najniższa wartość emisji odbyła się w 2006 r., najwyższa zaś w 2011. Od 2007 r. na polskim rynku obok hipotecznych listów zastawnych rozpoczęła się również emisja publicznych listów zastawnych⁴⁷.

Rys. 5. Wartość nowych emisji hipotecznych i publicznych listów zastawnych w Polsce w latach 2008–2012 w milionach złotych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Fundacji na Rzecz Kredytu Hipotecznego.

Jak to przedstawiono na rysunku 5, na polskim rynku dominującą pozycję mają cały czas hipoteczne listy zastawne. Emisja publicznych listów zastawnych odbyła się tylko

⁴⁶ Dla porównania wartość emisji listów zastawnych w okresie II Rzeczypospolitej, których emitentem były wyłącznie banki hipoteczne, wynosiła w 1927 r. 112 mln złotych, w 1930 – 415,6 mln złotych, w 1935 – 437,9 mln złotych, a w 1938 – 556,3 mln złotych. Poza bankami hipotecznymi emisję listów zastawnych w tym okresie prowadziły również towarzystwa kredytowe ziemskie i miejskie.

⁴⁷ Emitentem pierwszych na polskim rynku publicznych listów zastawnych był BRE Bank Hipoteczny.

w latach 2007, 2008 i 2010, a ich wartość była znacznie niższa niż wartość hipotecznych listów zastawnych.

Emitowane w Polsce listy zastawne w latach 2006–2011 były nominowane wyłącznie w polskich złotych. Wcześniej w latach 2003–2004 odbyły się emisje w euro, a w latach 2004–2005 w innych walutach obcych (USD)⁴⁸.

5. PODSUMOWANIE

Listy zastawne są papierami wartościowymi, które legitymują się prawie 250-letnią historią, w której trakcie dały się poznać jako instrumenty finansowe charakteryzujące się bardzo wysokim poziomem bezpieczeństwa.

Najnowsza historia polskiego rynku listów zastawnych rozpoczęła się w 2000 r. Na podstawie kilkanastu lat, które minęły od tego momenty, można stwierdzić, że ten rodzaj papierów wartościowych, mimo jego licznych zalet, nie spełnił w Polsce pokładanych w nich nadziei. Listy zastawne mają niewielki udział w krajowym rynku papierów wartościowych. Przyczyn tego stanu rzeczy można upatrywać między innymi w modelu funkcjonowania w Polsce banków uniwersalnych i banków hipotecznych, czy też w konstrukcji polskiego rynku kredytów hipotecznych. Czynniki te w dużej mierze wpływają na to, że oferta banków hipotecznych zakresie kredytów hipotecznych jest mało konkurencyjna w stosunku do oferty banków uniwersalnych. Ponadto obowiązujące uwarunkowania prawne nie zachęcają do zakładania nowych podmiotów, które miałyby prawo do emisji listów zastawnych.

Inaczej przedstawia się sytuacja na europejskim rynku finansowym, gdzie *covered bonds* od lat mają ugruntowaną pozycję. Renesans tych papierów wartościowych nastąpił na przełomie XX i XXI w., kiedy to we wszystkich państwach Unii Europejskiej zostały uchwalone przepisy prawne dotyczące ich emisji. Należy bowiem zaznaczyć, że mimo pewnych różnic dotyczących prawnych aspektów emisji we wszystkich tych państwach uważane są one za bardzo bezpieczną formę inwestowania, która sprawdziła się w czasach kryzysu.

Wzrasta również zainteresowanie tymi papierami wartościowymi w państwach pozaeuropejskich, w szczególności w Australii, Kanadzie i Nowej Zelandii.

LITERATURA

- [1] *Aktywność banków hipotecznych w latach 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012*, www.ehipoteka.pl.
- [2] Bratkowski S., *Papiery wartościowe o stałym oprocentowaniu, kredyt hipoteczny, banki hipoteczne i towarzystwa kredytu hipotecznego*, [bm.] 2005 <http://studioopinii.pl/wp-content/uploads/2012/04/skryptstefana1.pdf>
- [3] *European covered bond Fact Book*, 8th edition, ECBC Publication September 2013.
- [4] *European covered bond Fact Book*, 7th edition, ECBC Publication, September 2012.
- [5] Janiak A., Mojak J., *Banki hipoteczne i listy zastawne w świetle prawa polskiego*, WSZiA w Zamościu, Zamość 2004.
- [6] Milewska K., *Hipoteka i listy zastawne*, „Rzeczpospolita” 1998/150.

⁴⁸ *European covered bond Fact Book*, 7th edition, ECBC Publication September 2012, s. 576.

- [7] Pietrasik A., *Historia i współczesność długoterminowego kredytu hipotecznego w Polsce*, Warszawa 2001.
- [8] *Raport z prac Grupy ds. emisji listów zastawnych przez banki*, Komisja Nadzoru Finansowego 2013.
- [9] „Rozmaitości” 1825/35.
- [10] „Rozmaitości” 1825/37.
- [11] Stocker O.M., *Modele covered bonds w Europie: najistotniejsze elementy stosowanych struktur prawnych*, „Finansowanie nieruchomości” marzec 2012.
- [12] <http://mhipoteczny.pl/oferta/listy-zastawne/>.
- [13] <http://raportroczny2011.brebank.pl/download/raport/krotka-historia-bre-banku.pdf>.
- [14] <http://www.pekaobh.pl/u235/navi/31467>.

COVERED BONDS MARKET IN POLAND AND EUROPEAN UNION COUNTRIES

Securities confirming property rights are considered fundamental instruments of financial markets. Over centuries, the securities' holders could execute their rights if possessed these documents in a tangible form. The instruments appeared in a book-entry form for the first time only in the twentieth century.

Modern history of securities is a few centuries old, but their prototypes can be traced back to ancient Rome times. In modern era the first securities to have been introduced on the market were the ones which facilitated money payment and distance transfer (bills and checks). Italy was the homeland of these instruments. Further on, shares appeared in England and the Netherlands – issuing shares allowed gaining capital essential to run business. Consequently, debt securities such as bonds and covered bonds emerged on financial markets. A prototype of covered bonds appeared first in Silesia in seventeenth century.

The article presents the issues related to the functioning of covered bonds financial markets. At the end of the twentieth century the increased interest in the issue of the securities was noted in the European countries. Majority of them introduced new legal regulations concerning issuing and trading of the covered bonds.

In the first part of the article the history of covered bonds and mortgage banks is presented regarding Polish lands. Next, the key models of covered bonds issue are discussed on the European market. Finally, the profiles of European and Polish markets for covered bonds are provided.

Keywords: securities, covered bonds, EU.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.68

Przesłano do redakcji: maj 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2014

Elzbieta TRACZ¹

EMPLOYEE EVALUATION IN THE CONTEXT OF A NEW EVALUATION METHOD

The following paper discusses the problem of employee evaluation. It aims to present the modern methods of evaluation in the context of the new alternative method developed by Wiktor Adamus, which is based on a hierarchical analysis of decision-making problems (Analytic Hierarchy Process). The first section of the article provides a synthetic presentation of selected, modern methods of employee evaluation, indicating their advantages and disadvantages in practical use in organizations. The second part is a description of the multi-criteria research method and the possibilities of its application. The third part presents the results of the study conducted in the IT company. In the study, a multi-criteria method was used to evaluate employees, who included process engineers from two teams: a team responsible for production process planning and a team supervising the production launch. The evaluation was based on a hierarchical model composed of three levels. The first level included the assessment criteria selected to suit the nature of work of particular teams. The second level of subcriteria included the 6-level assessment scale from 'very low' to 'very high'. The final level of the model comprised alternatives, i.e. the number of employees being evaluated. The conclusion was that the new method of employee evaluation is better than the previous methods since it enables the selection of evaluation criteria which are adequate for a particular job. This method allows for an easy and clear compilation of results regardless of the size and type of the company, and thus the number of workers subject to the assessment process.

Keywords: employees evaluation – evaluation criteria – Analytic Hierarchy Process

1. INTRODUCTION

Human Resource Management is currently getting an entirely new meaning to an organization. Over the years, this concept has expanded its dimension, containing not only the basic personnel matters, but also integrated systems of employee evaluation, motivation and staff development, including career path development. Increasing expectations of companies regarding the professional competence and qualifications of current and potential employees make them search for the best qualified staff. Therefore, employee evaluation is extremely important, starting from the selection and recruitment and ending with the current and periodic performance appraisals. Employee evaluation ceases to be regarded as "necessary evil" by employees or as a routine procedure by the management, since it has become a valuable piece of information for managers. The article is to present a new, multi-criteria method of employee evaluation, based on the analytic hierarchy process.

---

¹ Mgr Elzbieta Tracz, AGH Akademia Górniczo- Hutnicza, Wydział Zarządzania ul. Gramatyka 10, 30- 067 Kraków, e-mail: elzbieta_tracz@o2.pl

2. MODERN METHODS OF EMPLOYEE EVALUATION

In Poland, employee evaluation is not a requirement. Companies can carry them out or relinquish them altogether; also, they themselves select the evaluation methods and techniques which they deem most suitable. The Polish Labour Code regulates the basic issues related to equal treatment in employment. Article 18^{3a} highlights the need for equal treatment of employees by the employer taking sex, age, disability, race, socio-political status, and employment into consideration. What is also important is the fair salary determination for the same work or the work of equal value, i.e. the work which requires from the employees comparable professional qualifications as well as comparable responsibility and effort². Not having an effective evaluation system increases the risk of inefficiency, poor office morale, and high turnover rates. Outstanding employees can be demoralized by feeling that their work goes unnoticed or by seeing lower performers receive the same treatment and compensation that they receive³.

In any organisation it is important to have in place a measurement process that speaks to the performance level of individuals. The importance is not only to enable the organisation to ensure maximisation of individuals' skill sets but also to ensure individuals' performances are aligned to the needs of the organization⁴.

The problem of subjective employee evaluation is now an important issue for HR managers of many companies. Being responsible for the selection of evaluation forms, methods and criteria, they are facing a big challenge. Despite having a wide choice between many possibilities of assessment, they are still struggling with their subjectivity. Inconsistent perceptions as to the purpose of the performance appraisal can throw the entire performance appraisal system off⁵. It is obvious that this problem cannot be completely eliminated from the evaluation process; however, it is important to choose an appropriate method minimizing its effects, which could have a negative influence on the evaluated employee and the quality of his job performance.

The selection of an appropriate method for evaluating employees is a key issue in human resource management. On the one hand, it helps in determining a salary for each employee, taking into account their input and commitment to work. On the other hand, it helps to determine their career paths and training opportunities. Given the amount of available methods of employee evaluation, it would be advisable to analyze their advantages and disadvantages in order to select the most optimal one for each company. Modern employee evaluation trends in human resource management come down to the following three methods: 360-degree feedback, competency-based appraisal systems, and management by objectives.

360-degree feedback is a contemporary evaluation method, in which the role of the evaluator is played by different people who have contact with the assessed employee. P.

---

² Kodeks Pracy Art. 18^{3c} §1, §3

³ D. H. Gesme., M. Wiseman, *Performance: A Tool for Practice Improvement*, "Journal of Oncology Practice", 2011, Vol. 7, No. 2, p. 131.

⁴ A.L. Jefferson, *Performance appraisal applied to leadership*, "Educational Studies", 2010, Vol. 36, No. 1, p. 111-114.

⁵ J.N. Kondrasuk, *The ideal performance appraisal is a format not a form*, "Proceedings of the Academy of Strategic Management", 2011, Vol. 10, No. 1, p. 64.

Ward describes the relationship between the appraisee and raters as a mutual interaction⁶. People whose duty is to evaluate can be superiors, colleagues or subordinates as well as the organization's external customers. The evaluated employee is to self-assess his job performance as well. J. Moczyłowska draws attention to the high degree of confidentiality of such assessment⁷. She also underlines that it is necessary to choose the criteria which will be clearly formulated and which will mean the same thing for all evaluators. This form of evaluation is also known as multisource, multi-subject, multi-level or circular feedback⁸. The advantages of this method include its comprehensiveness, which, according to Armstrong means providing employees with a broader perspective which shows them how they are perceived by the environment⁹.

Increasing the number of raters reduces the subjectivity of the assessment. One of the main disadvantages of this method indicated by Gick and Tarczyńska is its labor and time intensity¹⁰. People involved in the assessment process are torn away from their work, which may affect its quality adversely. Armstrong also notes that there might appear a certain amount of insincere feedback from employees. The introduction of this method of evaluation often necessitates the introduction of many changes not only in the culture of the organization, but also in the management system. It is also important to include all the members of the organization in the process of implementation of this method¹¹.

Competency-based appraisal systems is the method based on the selection of an employee's competencies in the way so that they best fit his or her job. In this method, the competencies are the essential element of not only the employee evaluation, but they also make it possible to integrate the various functions of management into a whole¹². Therefore, competencies are regarded as the most important asset of an organization, necessary to its existence and development¹³. The same view is expressed by Whiddett and Hollyforç, who take one step further and stress the importance of creating competency-based structures in a company, making management by competencies a company philosophy¹⁴. They also point to the importance of appropriate selection of the strategy and appropriate manner of its implementation. Employees should participate in its creation and have information about the forthcoming changes. T. Oleksyn claims that the right definition of a competency is the basis of success, which enables the proper selection

---

⁶P. Ward, *Ocena pracownicza 360 stopni – metoda sprzężenia zwrotnego*, Kraków, Oficyna Ekonomiczna, 2005, p. 24-25.

⁷J. Moczyłowska, *Zarządzanie zasobami ludzkimi w organizacji*, Warszawa, Wyd. Difin, 2010, p. 101.

⁸R. Korach, *Nagroda i kara – Profesjonalna ocena pracownika*, Gliwice, Wyd. Helion, 2009, p. 152, 201-202.

⁹M. Armstrong, *Zarządzanie zasobami ludzkimi*, Kraków, Oficyna Ekonomiczna, 2005, p. 471-472.

¹⁰A. Gick, M. Tarczyńska, *Motywowanie pracowników: systemy, techniki, praktyka*, Warszawa, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 1999, p. 150-154.

¹¹R. Lepsinger, A. Lucia, *System ocen pracowniczych 360 stopni*, Gliwice, Wyd. Helion, 2007, p. 42.

¹²M. Sidor – Rządkowska, *Kompetencyjne systemy ocen pracowników – Przygotowanie, wdrażanie i integrowanie z innymi systemami ZZL*, Kraków, Oficyna Ekonomiczna, 2006, p. 116.

¹³Moczyłowska J., *Zarządzanie kompetencjami zawodowymi a motywowanie pracowników*, Warszawa, Wyd. Difin, 2008, p. 144.

¹⁴S. Whiddett, S. Hollyforç, *Modele kompetencyjne w zarządzaniu zasobami ludzkimi*, Kraków, Oficyna Ekonomiczna, 2003, p. 39-40

of employees and facilitates decisions connected with salaries, promotions or employee transfers¹⁵. In this method, core competencies of the organization are defined, which are then subject to direct evaluation with the use of one of the following methods of competency appraisal: 360 degrees, competency tests (introspective, performance) or observation scales¹⁶. Defining the competencies that are key to a given job position or forcing them upon employees might turn out to be problematic. The introduction of an inappropriate strategy can do a company more harm than good. In addition, the development of employee competencies does not necessarily translate into him achieving the set goals, neither does it guarantee an improvement in his job performance¹⁷.

Management by objectives is a method promoting greater mutual cooperation between the evaluated employee and his immediate superior. Objectives to be met and tasks to be performed by the employee during a given period of time are mutually agreed upon. During periodic performance appraisal, there is a verification of the employee's achievements and the degree to which he has realized the set objectives. Sidor - Rządowska claims that the set objectives should be consistent with the SMART principle¹⁸. According to A. Ludwicyński, assessment by determining the objectives should be the result of the overall management system adopted by the organization¹⁹. It is also important that it results from the organizational culture instead of standing in contradiction to it. The advantages of this method include involvement of employees in the decision-making process, which streamlines the coordination of undertaken actions in a company²⁰. It is also important to develop in employees a sense of responsibility not only for the tasks to be done, but also for their own professional development. Paradoxically, the disadvantage of management by objectives may turn out to be an excessive focus on goals. The assessment of their accomplishment often ignores the means by which an employee has reached them. What D. Lewicka regards as another disadvantage of this method is the fact that it disregards the needs and goals of an individual, which do not always coincide with the objectives of the organization²¹. Other disadvantages of a MBO system mentioned by Cintrón and Flaniken include a significant amount of paperwork, particularly in the beginning stages of a new system, and the concern that MBO tries to make unclear responsibilities and goals exact and compels employees to measure objectives that are not measurable²². When choosing this method of assessment, it is important to pay special attention to the specificity of organizational

---

¹⁵ T. Oleksyn, *Zarządzanie zasobami ludzkimi w organizacji – Kanony, realia, kontrowersje*, Kraków, Oficyna a Wolters Kluwer business, 2008, p. 96

¹⁶ J. Moczyłowska, *Zarządzanie kompetencjami zawodowymi a motywowanie pracowników*, Warszawa, Wyd. Difin, 2008, p. 144.

¹⁷ S. Whiddett, S. Hollyfor, *Modele kompetencyjne w zarządzaniu zasobami ludzkimi*, Kraków, Oficyna Ekonomiczna, 2003, p. 39-40.

¹⁸ M. Sidor – Rządowska, *Kształtowanie nowoczesnych systemów oceny pracowników*, Kraków, Oficyna Ekonomiczna, 2006, p. 100-102.

¹⁹ A. Ludwicyński, *Zarządzanie zasobami ludzkimi – Tworzenie kapitału ludzkiego organizacji*, red. H. Król, Warszawa, PWN, 2006, p. 296.

²⁰ J. Jędrzejczak, *Oceny okresowe – Zarządzanie przez ocenianie*, Gdańsk, Wyd. ODDK, 2000, p. 46

²¹ D. Lewicka, *Zarządzanie kapitałem ludzkim w polskich przedsiębiorstwach*, Warszawa, PWN, 2010, p. 130.

²² R. Cintrón, F. Flaniken, *Performance Appraisal: A Supervision or Leadership Tool?*, "International Journal of Business and Social Science", 2011, Vol. 2, No. 17, p. 30.

culture, which shapes the nature of the employer – employee relation, and to the level of maturity and responsibility of employees, since this method would be appropriate only in such cases²³.

3. THE ESSENCE OF THE AHP METHOD

The Analytic Hierarchy Process (AHP), whose creator and forerunner is Thomas.L. Saaty, is a mathematical method that allows for solving problems and making decisions based on the multiplicity of criteria. In his book entitled *The analytic hierarchy & network processes*, W. Adamus presents AHP as a method which in a practical way combines two distinct disciplines of mathematics and psychology²⁴. The main advantage of this method is presenting immeasurable (intangible) elements in numerical values in the form of priorities. This allows the decision maker to find a decision which will best suit his goals, considering particular criteria. The basis of the decision (hierarchical) tree is the main objective, against which other criteria and sub criteria are compared to one another. Each comparison is accompanied by verbal evaluation formulated by a decision maker and the corresponding numerical value - Saaty's nine-point scale is used for comparison²⁵. Then, in the same way a comparison is made between different decision alternatives against the adopted criteria and/or subcriteria. The model created in this way is known as a function of priorities, which means that the decision alternative of the highest priority is the best to be chosen. The AHP method is used not only in implementing scientific research projects, but, as noted by Michael Scott, it is also used by managers to dispel doubts when difficult decision problems arise in their organizations as well as to put emphasis on reaching a consensus while assessing comparisons of many different criteria²⁶.

Among the main advantages of the Analytic Hierarchy Process, there is a possibility of making an objective choice based on the decision tree formed by experts. This method enables giving a numerical value to immeasurable elements; therefore, it is possible to measure things which are elusive, intangible or ephemeral and were previously impossible to be measured²⁷. In order to compare a large number of criteria and/or sub criteria, it is necessary for a decision maker to be focused and attentive in order to avoid errors of illogical answers.

The method of Analytic Hierarchy Process in the field of employee evaluation was first applied by W. Adamus. He characterized the existing evaluation methods and techniques, taking into account the advantages and disadvantages of their application in an organization. He also proposed an alternative method of objective employee assessment and on its basis he developed a hierarchical structure of evaluation. Its essence is giving the selected assessment criteria particular importance weights and ranking them according

---

²³R. Korach, *Nagroda i kara – Profesjonalna ocena pracownika*, Gliwice, Wyd. Helion, 2009, p. 152, 201-202.

²⁴W. Adamus, *The Analytic Hierarchy & Network Processes*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008, p. 7-8.

²⁵T. L. Saaty, *Principia Mathematica Decernendi – Mathematical Principles of Decision Making*, Pittsburgh, RWS Publications, 2010, p. 17.

²⁶J.M. Scott, *Quantifying uncertainty in multicriteria concept selection methods*, London, Springer-Verlag London Limited, 2006, p. 175-176.

²⁷[http://www.ergonomia.ioz.pwr.wroc.pl/download/AhpSaaty TheSevenPillars.pdf](http://www.ergonomia.ioz.pwr.wroc.pl/download/AhpSaaty%20TheSevenPillars.pdf) Doc. Electr. accessed on 9.11.2014

to these weights. The result for a particular employee is the product of importance weights of the selected evaluation criteria and sub criteria. In the final stage, a verbal appraisal is given, which depends on the number of points obtained by an employee from the evaluator.

4. THE PRACTICAL APPLICATION OF THE NEW EMPLOYEE EVALUATION METHOD

The following article presents a new method of employee appraisal on the example of employee evaluation carried out among process engineers in an international IT company dealing with the planning, appraisal and production of electronic subassemblies. The evaluation was conducted among the employees from two teams: the team planning the manufacturing process and the team responsible for preparing and launching the production line. In this particular company, performance appraisals are done once a year with the use of a standard form filled out by supervisors and employees. The analysis of the collected information shows that the forms are not clear enough, and that the evaluation process often does not provide the essential information about the work and achievements of individual employees. All employees from the selected teams were subject to the study and the assessment was done by a team manager and a human resource manager. The evaluation also included employees' self-assessment. For each team, a separate decision tree was developed, whose main objective was to evaluate employees. The basis for evaluation in this model were the evaluation criteria adopted in the organization in the evaluation process, tailored to each team's function. Another element of the model are the sub criteria for determining the degree of intensity of each of the main criteria. Expansion and breadth of decision trees, and in this case of "the evaluation tree", is highly dependent on the specificity of a given organization's business activity. Some companies will prefer simple models with a small number of criteria, other companies will need to expand those models so that they fully meet their expectations and are useful in the assessment process.

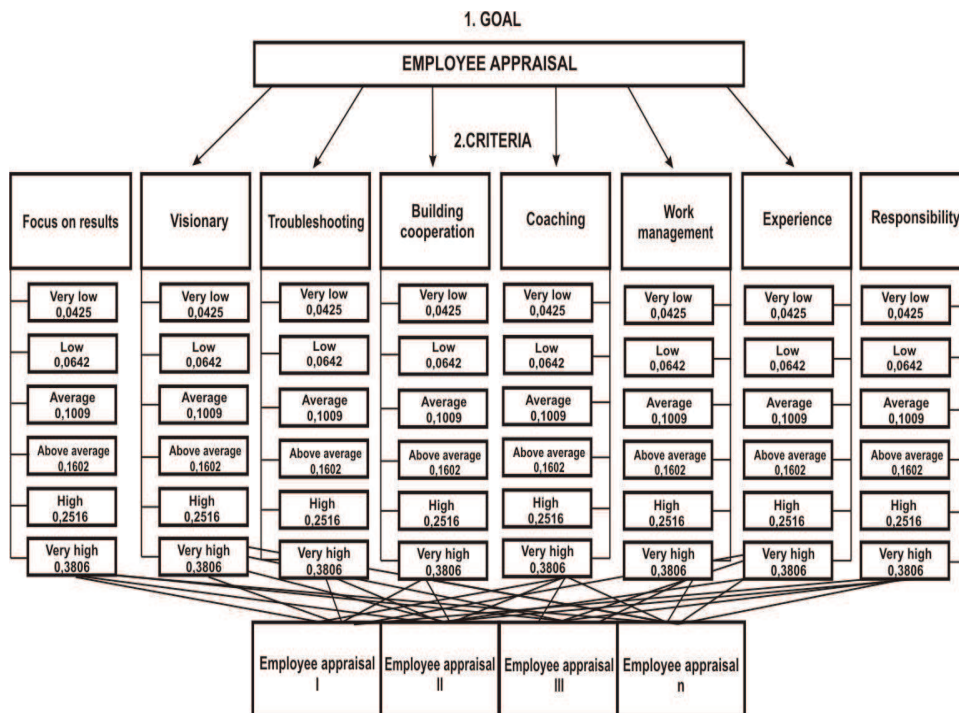
Figure 1 shows a schematic diagram of the decision tree for evaluating the staff from the team responsible for planning the manufacturing process.

All staff evaluation used in the study are defined as follows:

1. Focus on results – action to achieve identified outcomes;
2. Visionary – ability to anticipate events and inconsistencies based on the likelihood of their occurrence in the planning stage of the manufacturing process and production line;
3. Troubleshooting – quick response to critical events or inconsistencies in the process occurring, initiative in action;
4. Building cooperation – taking team actions, implementation of common tasks, achievements of team objectives;
5. Coaching – acquisition and improvements of skills under the guidance of coach, support in action;
6. Work management – punctuality, compliance with procedures and work discipline;
7. Experience – acquisition of practical skills and knowledge of work-related, includes past and present;
8. Responsibility – professional duty, involvement to their work, commitment to co-workers and superiors;

9. Decisions – making – accuracy in assessing the situation, definitely in action;
10. Change management – change in the overall planning and implementation process of the production line, reaction to unforeseen events and situation.

Figure 1: The hierarchical structure of employee evaluation

Source: own study based on Adamus W., *Współczesna metoda oceniania pracowników* [w:] *Komunikacja i jakość w zarządzaniu*, Kraków, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010, p. 186-198

In order to compare the sub criteria, a six-point scale was adopted to calculate the value of their priorities²⁸, which are as follows:

- very low 0,0425
- low 0,0642
- average 0,1009
- above average 0,1602
- high 0,2516
- very high 0,3806

²⁸ W. Adamus, *Współczesna metoda oceniania pracowników* [w:] *Komunikacja i jakość w zarządzaniu*, Kraków, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010, p. 186-198

Transfer numerical ratings to verbal scales was made using six level scale developed by W. Adamus, listed in Table 1

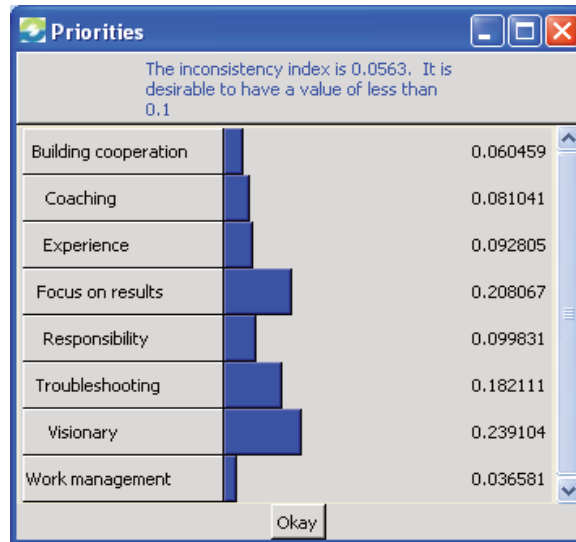
Table 1. Point and verbal employees evaluation

Ranking (number of points)					
>3161	2060-3161	1306-2059	826-1305	533-825	<533
Verbal assessment					
Outstanding	Distinguished	Satisfactory	Appropriate	Unsatisfactory	Inadequate
far exceeds the standards and values, significantly exceeds expectations	exceeds standards and expectations	slightly higher than expectations	as expected	slightly below expectations	significantly below expectations

Source: Adamus W., A contemporary method of employees assessment, [w:] Materiały z konferencji „*Proceedings of the International Symposium on the Analytic Hierarchy Process* (Sorrento, 15-18 June 2011), p. 5

As a result of the pairwise comparison of the preferences of synthetic criteria for the production process planning team their priorities indicating their importance in the assessment process were determined. This allowed for ranking them from the most important ones (with the highest degree of impact on the employee evaluation results) to the least important ones (only slightly influencing the results of the assessment). Figure 2 shows the hierarchy of evaluation criteria for the production planning team.

Figure 2 The hierarchy of evaluation criteria for the production planning team

Source: own study

Criteria priorities of production process planning team outlined above, were obtained by applying the geometric mean of the questionnaires filled by persons participating in the

evaluation process. Work done by the manufacturing process planning team is not the work of reproducing. However, it's requires novel and innovative thinking, predicting the consequences of the solutions and location of critical points. Hence high values of the priorities of the criteria visionary and troubleshooting. High priority of the criterium, focus on the results, clearly indicates the need to implement and achieve business goals. Low priority criterion of experience points at focusing on young workers, often immediately after graduation. Table 2 shows the performance evaluation of the production planning team

Table 2. Performance evaluation of the production planning team

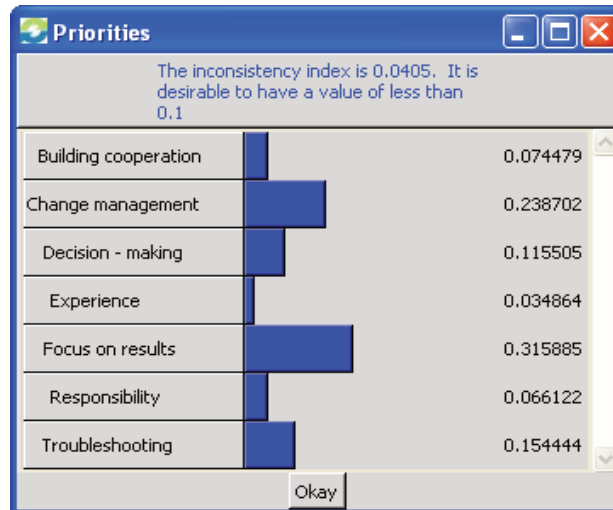
Criteria	Employee I	Employee II	Employee III	Employee IV	Employee V
Focus on results	High 0,2516	High 0,2516	Above average 0,1602	Very high 0,3806	High 0,2516
Visionary	High 0,2516	Above average 0,1602	Average 0,1009	Very high 0,3806	High 0,2516
Troubleshooting	Very high 0,3806	High 0,2516	Above average 0,1602	High 0,2516	Very high 0,3806
Building cooperation	Above average 0,1602	High 0,2516	High 0,2516	Very high 0,3806	High 0,2516
Coaching	Low 0,0642	Average 0,1009	Very low 0,0425	High 0,2516	High 0,2516
Work management	Average 0,1009	Above average 0,1602	Above average 0,1602	High 0,2516	Very high 0,3806
Experience	Above average 0,1602	Above average 0,1602	Low 0,0642	Very high 0,3806	High 0,2516
Responsibility	High 0,2516	Above average 0,1602	Average 0,1009	Very high 0,3806	High 0,2516
TOTAL POINTS	2404	1966	1272	3327	2798
VERBAL ASSESSMENT	Distinguished	Satisfactory	Appropriate	Outstanding	Distinguished

Source: own study

As a result of the pairwise comparison of the preferences of synthetic criteria for the team supervising the production launch their priorities indicating their importance in the assessment process were determined.

Figure 3 shows the hierarchy of evaluation criteria for the team supervising the production launch.

Figure 3 The hierarchy of evaluation criteria for the team supervising the production launch

Source: own study

Prioritizing staff evaluation criteria for the team supervising the production launch indicated that the maximum weight reached criterion focus on results – in the evaluation of employees are taken into account how and what the cost was achieved by each of them intended results to the construction and commissioning of pre-designed production line. The second criteria in other of importance is the change management – management skills associated with the processes of modernization, relocation and installation of the entire production line, slots machines in production and equipment necessary for its launch. Table 3 shows the performance evaluation of the team supervising the production launch.

Table 3. Performance evaluation of the team supervising the production launch

Criteria	Employee I	Employee II	Employee III	Employee IV	Employee V	Employee VI
Focus on results	Above average 0,1602	High 0,2516	Above average 0,1602	High 0,2516	Very high 0,3806	Above average 0,1602
Decision - making	High 0,2516	High 0,2516	Average 0,1009	Very high 0,3806	High 0,2516	High 0,2516
Troubleshooting	High 0,2516	Very high 0,3806	Average 0,1009	High 0,2516	High 0,2516	High 0,2516
Building cooperation	Above average 0,1602	High 0,2516	Above average 0,1602	Very high 0,3806	High 0,2516	High 0,2516
Change management	Average 0,1009	Above average 0,1602	Low 0,0642	High 0,2516	Above average 0,1602	High 0,2516
Experience	Above average	Above average	Low 0,0642	Very high 0,3806	Above average	Above average

	0,1602	0,1602			0,1602	0,1602
Responsibility	Above average 0,1602	High 0,2516	Low 0,0642	Very high 0,3806	High 0,2516	High 0,2516
TOTAL POINTS	1707	2465	1116	2891	2673	2195
VERBAL ASSESSMENT	Satisfactory	Distinguished	Appropriate	Distinguished	Distinguished	Distinguished

Source: own study

5. CONCLUSIONS

Nowadays, employee evaluation systems are becoming a very important issue in human resources management. The efficient functioning of such a system in an organization gives it the opportunity to observe, verify and monitor employee performance.

The study conducted for the purpose of this paper aimed to capture the modern methods of assessment in the context of the new alternative method developed by W. Adamus.

The most important advantages resulting from the application of the new multi-criteria employee evaluation method created on the basis of the Analytic Hierarchy Process include:

- this method can be applied in any organization, regardless of its size and nature of their business (service companies, manufacturing companies, administrative institutions, etc.)
- a possibility to select the key evaluation criteria which are fully relevant to a particular job position;
- clear presentation of the priority values of assessment criteria calculated via comparison, which unambiguously indicates those criteria influencing the quality of performance in a given job in an organizational unit or team in the most important way;
- easier analysis of the results;
- the method can be successfully applied in evaluation by supervisors, co-workers or in employee self-assessment - which greatly reduces the problem of subjectivity of the assessment;
- using "Super Decisions" or "Expert Choice" computer software to perform the calculations streamlines the work of the evaluator and reduces the time necessary to carry out the evaluation process.

REFERENCES:

- [1] Adamus W., *The Analytic Hierarchy & Network Processes*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008.
- [2] Adamus W., *Współczesna metoda oceniania pracowników [w:] Komunikacja i jakość w zarządzaniu*, Kraków, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010.

- [3] Armstrong M., *Zarządzanie zasobami ludzkimi*, Kraków, Oficyna Ekonomiczna, 2005.
- [4] Adamus W. A contemporary method of employees assessment, [w:] Materiały z konferencji „*Proceedings of the International Symposium on the Analytic Hierarchy Process*” (Sorrento, 15-18 June 2011).
- [5] Cintrón R., Flaniken F., *Performance Appraisal: A Supervision or Leadership Tool?*, “*International Journal of Business and Social Science*”, 2011, Vol. 2, No. 17.
- [6] Gesme D. H., Wiseman M., *Performance: A Tool for Practice Improvement*, “*Journal of Oncology Practice*”, 2011, Vol. 7, No. 2.
- [7] Gick A., Tarczyńska M., *Motywowanie pracowników: systemy, techniki, praktyka*, Warszawa, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 1999.
- [8] Jefferson A. L., *Performance appraisal applied to leadership*, “*Educational Studies*”, 2010, Vol. 36, No. 1.
- [9] Jędrzejczak J., *Oceny okresowe – Zarządzanie przez ocenianie*, Gdańsk, Wyd. ODDK, 2000.
- [10] Kodeks Pracy Art. 18^{3c} §1, §3.
- [11] Kondrasuk J. N., *The ideal performance appraisal is a format not a form*, “*Proceedings of the Academy of Strategic Management*”, 2011, Vol. 10, No. 1.
- [12] Korach R., *Nagroda i kara – Profesjonalna ocena pracownika*, Gliwice, Wyd. Helion, 2009.
- [13] Lepsinger R., Lucia A., *System ocen pracowniczych 360 stopni*, Gliwice, Wyd. Helion, 2007.
- [14] Lewicka D., *Zarządzanie kapitałem ludzkim w polskich przedsiębiorstwach*, Warszawa, PWN, 2010.
- [15] Ludwiczynski A., *Zarządzanie zasobami ludzkimi – Tworzenie kapitału ludzkiego organizacji*, red. H. Król, Warszawa, PWN, 2006.
- [16] Moczyłowska J., *Zarządzanie kompetencjami zawodowymi a motywowanie pracowników*, Warszawa, Wyd. Difin, 2008.
- [17] Moczyłowska J., *Zarządzanie zasobami ludzkimi w organizacji*, Warszawa, Wyd. Difin, 2010.
- [18] Oleksyn T., *Zarządzanie zasobami ludzkimi w organizacji – Kanony, realia, kontrowersje*, Kraków, Oficyna a Wolters Kluwer business, 2008.
- [19] Saaty T. L., *Principia Mathematica Decernendi – Mathematical Principles of Decision Making*, Pittsburgh, RWS Publications, 2010.
- [20] Saaty T., *The seven pillars of the Analytic Hierarchy Process*, 2012, <http://www.ergonomia.ioz.pwr.wroc.pl/download/AhpSaatyTheSevenPillars.pdf> Doc. Electr. accessed on 09.11.2014.
- [21] Scott J. M., *Quantifying uncertainty in multicriteria concept selection methods*, London, Springer-Verlag London Limited, 2006.
- [22] Sidor – Rządkowska M., *Kompetencyjne systemy ocen pracowników – Przygotowanie, wdrażanie i integrowanie z innymi systemami ZZL*, Kraków, Oficyna Ekonomiczna, 2006.
- [23] Sidor – Rządkowska M., *Kształtowanie nowoczesnych systemów oceny pracowników*, Kraków, Oficyna Ekonomiczna, 2006.

- [24] Ward P., *Ocena pracownicza 360 stopni – metoda sprzężenia zwrotnego*, Kraków, Oficyna Ekonomiczna, 2005.
- [25] Whiddett S., Hollyforc S., *Modele kompetencyjne w zarządzaniu zasobami ludzkimi*, Kraków, Oficyna Ekonomiczna, 2003.

OCENIANIE PRACOWNIKÓW W KONTEKŚCIE NOWEJ METODY OCENY

W pracy podjęte zostały rozważania nad problematyką ocen pracowniczych. Ma ona na celu ujęcie współczesnych metod oceniania w kontekście nowej, alternatywnej metody opracowanej przez Wiktora Adamusa opierającej się na hierarchicznej analizie problemów decyzyjnych (Analytic Hierarchy Process). W pierwszej części artykułu dokonano syntetycznej prezentacji wybranych, współczesnych metod oceny pracowników ze wskazaniem na ich wady i zalety w praktycznym zastosowaniu w organizacjach. Drugą część stanowi opis wielokryterialnej metody badawczej wraz z możliwościami jej zastosowania. W części trzeciej zaprezentowano wyniki badań przeprowadzonych w małopolskiej firmie z branży IT. W badaniach dokonano oceny pracowników - inżynierów procesu z wybranych dwóch zespołów: zespół ds. planowania produkcji oraz zespół nadzorujący uruchomienie produkcji, przy pomocy wielokryterialnej metody AHP. Oceny dokonano w oparciu o zbudowany model hierarchiczny z uwzględnieniem trzech poziomów. Poziom pierwszy stanowiły kryteria oceniania odpowiednio dobrane z uwzględnieniem specyfiki pracy danego zespołu. Drugi poziom subkryteriów, ukazujący 6-stopniową skalę ocen od bardzo niskiej, po bardzo wysoką. Ostatni poziom modelu zawiera alternatywy, czyli ilość ocenianych pracowników. W konkluzji stwierdzono, że nowa metoda oceniania pracowników jest lepsza od dotychczasowych metod umożliwiając wybór tych kryteriów oceny, które są adekwatne do danego stanowiska pracy. Pozwala ona na łatwe i czytelne opracowanie wyników niezależnie od rodzaju oraz wielkości organizacji, a co za tym idzie ilości pracowników podlegających procesowi oceny.

Słowa kluczowe: ocena pracowników – kryteria oceniania – Analityczny Proces Hierarchiczny.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.69

Przesłano do redakcji: listopad 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2014

Robert ZAJDLER¹

ROLA GIEŁD ENERGII W PROCESIE BUDOWANIA JEDNOLITEGO UNIJNEGO RYNKU DNIA BIEŻĄCEGO I RYNKU DNIA NASTĘPNEGO ENERGII ELEKTRYCZNEJ

Celem artykułu jest analiza pozycji giełd energii na rynku energii elektrycznej Unii Europejskiej, która wynika z projektu rozporządzenia Komisji Europejskiej ustanawiającego wytyczne dotyczące alokowania zdolności przesyłowych i zarządzania ograniczeniami. Ten kodeks sieci określa reżim prawny funkcjonowania giełd energii na połączonym Rynku Dnia Bieżącego (RDB) i Rynku Dnia Następnego (RDN) w obrocie pomiędzy strefami cenowymi Unii Europejskiej. Kodeks wskazuje zarówno proponowany model obrotu hurtowego na tych giełdach, jak i ramy instytucjonalne ich funkcjonowania.

Historycznie giełdy energii tworzone były jako element systemu liberalizacji krajowych rynków energii. Ich celem było zbudowanie ram instytucjonalnych zapewniających transparentne warunki transakcji, wyznaczających wiarygodną cenę referencyjną energii elektrycznej oraz udostępniających w niedyskryminujący i przejrzysty sposób informacje rynkowe. Obecnie stanowią one platformy obrotu, często o dużym poziomie płynności, które działają w dwóch obszarach: rynku krajowego i wymiany transgranicznej. Docelowo mają one służyć budowie wewnętrznego rynku energii UE, silnie opartego na zintegrowanym wewnątrz rynku hurtowym.

Celem tego artykułu jest wskazanie proponowanych w nowym kodeksie sieci rozwiązań w zakresie funkcjonowania giełd energii na RDB i RDN w obrocie między strefami cenowymi Unii Europejskiej.

Słowa kluczowe: giełda energii, NEMO, liberalizacja, rynek energii elektrycznej Unii Europejskiej, kodeks sieci, CACM, rynek hurtowy.

1. WPROWADZENIE

Zgodnie z planami Unii Europejskiej (UE) wewnętrzny rynek energii elektrycznej miał zacząć funkcjonować od 2014 r.². Jego struktura miała być oparta na regulacjach trzeciego pakietu liberalizacyjnego rynków energii elektrycznej i gazu ziemnego³ oraz na

---

¹Dr Robert Zajdler, Wydział Administracji i Nauk Społecznych, Politechnika Warszawska, radca prawny - kancelaria prawna Zajdler Energy Lawyers, e-mail: info@zajdler.eu

²Konkluzje Rady Europejskiej z 4 lutego 2011 r.; Communication from the Commission: *Delivering the internal electricity market and making the most of public intervention*, Brussels, 5.11.2013, C(2013) 7243 final, s. 2–4.

³Dyrektywa 2009/72/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z 13 lipca 2009 r., dotycząca wspólnych zasad rynku wewnętrznego energii elektrycznej i uchylająca dyrektywę 2003/54/WE (DzU UE L 221 z 14.08.2009, s. 55); Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2009/73/WE z 13 lipca 2009 r., dotycząca wspólnych zasad rynku wewnętrznego gazu ziemnego i uchylająca dyrektywę 2003/55/WE (DzU UE L 211 z 14.08.2009, s. 94–136); Rozporządzenie (WE) nr 714/2009 z 13 lipca 2009 r., w sprawie warunków dostępu do sieci w odniesieniu do transgranicznej

rozwiązaniach technicznych ujednolicających różne elementy tego rynku, w tym tak zwanych kodeksach sieci⁴. Kodeksy sieci są regulacjami normującymi techniczne aspekty funkcjonowania rynku energii elektrycznej i gazu ziemnego, których projekty wypracowywane są przez samych uczestników rynku, a następnie przyjmowane w drodze komitologii jako akty prawa UE⁵. Przyjęte w tych regulacjach rozwiązania stopniowej integracji rynków krajowych, poprzez rozwiązania regionalne, do pełnej unifikacji na poziomie unijnym powoli realizują zakładane cele, jednakże wiele kwestii wciąż nie jest rozwiązanych⁶. Powoduje to, że zakładana pierwotnie data utworzenia wewnętrznego rynku energii elektrycznej UE przesunie się o kilka lat. Jednak zachodzące procesy dają ważny asumpt do rozważań na temat pożądanych kierunków tych zmian, w tym tych dotyczących kształtu rynku hurtowego energii elektrycznej.

W procesie budowania rynku hurtowego energii elektrycznej coraz bardziej znaczącą rolę zaczynają odgrywać giełdy energii. Początkowo te platformy obrotu hurtowego tworzone były jako instytucjonalny element systemu liberalizacji krajowych rynków energii. Ich celem było zbudowanie ram instytucjonalnych zapewniających transparentne warunki transakcji, wyznaczających wiarygodną cenę referencyjną oraz udostępniających w niedyskryminujący i przejrzysty sposób informacje rynkowe. Ich regulacja opierała się w dużej mierze na przepisach prawa krajowego. Obecnie znaczenie giełd energii znacznie wykracza poza te cele. Na części rynków krajowych stanowią one platformy obrotu o dużym poziomie płynności, które działają w dwóch obszarach: rynku krajowego i wymiany transgranicznej. Ze względu na uwarunkowania rynku energii elektrycznej istnieje wciąż wyraźny podział na oba te obszary obrotu. Wynika to w dużej mierze z dużej autonomii każdego z rynków krajowych, stanowiących odrębne obszary regulacji i obrotu. Wymiana transgraniczna stanowi w dużej mierze uzupełnienie rynku krajowego. Ta sytuacja ulega jednak zmianie. Integracja prawna i infrastrukturalna między państwami członkowskimi UE sprawia, że innego znaczenia zaczyna nabierać wymiana transgraniczna, integrując się coraz bardziej z rynkiem krajowym. Zaproponowane rozwiązania w zakresie stref cenowych sprawiają, że handel energią elektryczną na rynku hurtowym między państwami członkowskimi będącymi w ramach jednej strefy cenowej jest tożsamy z handlem w ramach tego państwa członkowskiego UE. Dodatkowo stopniowa integracja krajowych giełd energii w regionalne platformy obrotu umacnia ten proces. Oferują one poza obrotem towarowym również wiele dodatkowych produktów dla uczestników rynku, w tym zbudowany w oparciu na tych giełdach rynek finansowy.

---

wymiany energii elektrycznej i uchylające rozporządzenie (WE) nr 1228/2003 (DzU UE L 211 z 14.08.2009, s. 15); Rozporządzenie (WE) nr 715/2009 Parlamentu Europejskiego i Rady z 13 lipca 2009 r., w sprawie warunków dostępu do sieci przesyłowych gazu ziemnego i uchylające rozporządzenie (WE) nr 1775/2005 (DzU UE L 211, 14.08.2009, s. 36–54); Rozporządzenie (WE) nr 713/2009 Parlamentu Europejskiego i Rady z 13 lipca 2009 r., ustanawiające Agencję ds. Współpracy Organów Regulacji Energetyki (DzU UE L 211, 14.08.2009, s. 1).

⁴ Szerzej: <http://networkcodes.entsoe.eu>.

⁵ Zob. szerzej: A. Walaszek-Pyziół, *Kilka refleksji na temat europejskich kodeksów sieci (grid codes)* [w:] A. Walaszek-Pyziół (red.), *Regulacja – innowacja w sektorze energetycznym*, Warszawa 2013, s. 171–179.

⁶ European Energy Regulation, *A Bridge to 2025, Public Consultation Paper*, PC_2014_O_01, 29 April 2014, s. 5–15.

Proces integracji tych platform obrotu wciąż trwa i jest dodatkowo wspierany regulacjami prawa Unii Europejskiej w zakresie transparentności i przejrzystości rynku hurtowego.

Celem tego artykułu jest wskazanie proponowanych w nowym kodeksie sieci rozwiązań w zakresie funkcjonowania giełd energii na Rynku Dnia Bieżącego (RDB) i Rynku Dnia Następnego (RDN) w obrocie pomiędzy strefami cenowymi UE. Wskazane będzie miejsce giełd w ramach struktury rynku energii elektrycznej oraz ich kompetencje. Wskazano również na kwestie wymagające dalszej, bardziej szczegółowej regulacji.

2. PODSTAWY PRAWNE REGULACJI

Regulacja prawna określająca zasady funkcjonowania giełd energii na RDB i RDN zawarta jest w przedstawionym przez Komisję Europejską w sierpniu 2014 r. kodeksie sieci, czyli projekcie rozporządzenia Komisji Europejskiej ustanawiającym wytyczne dotyczące alokowania zdolności przesyłowych i zarządzania ograniczeniami (*Capacity Allocation and Congestion Management - CACM* lub Kodeks)⁷.

Prace nad tym aktem prawnym rozpoczęły się w styczniu 2011 r., gdy Komisja Europejska zwróciła się z wnioskiem do *Agency for Cooperation of Energy Regulators - ACER* o przygotowanie Wytycznych Ramowych, które zostały przez ACER opublikowane 29 lipca 2011 r. Kolejnym etapem był wniosek z 23 marca 2012 r. o rozpoczęcie prac nad Kodeksem przez operatorów systemów przesyłowych zrzeszonych w ENTSO-E (*European Network of Transmission System Operators for Electricity*), przy udziale uczestników rynku. Ostateczna wersja projektu została przesłana pod koniec 2013 r. do Komisji Europejskiej w celu rozpoczęcia oficjalnej procedury przyjęcia tego dokumentu jako rozporządzenia UE. Uzgodniony w ramach tak zwanej komitologii⁸ wniosek został zaprezentowany w sierpniu 2014 r. Wejście Kodeksu w życie jest wstępnie planowane na początek 2015 r.

Równocześnie z pracami nad tym dokumentem zaproponowano podjęcie działań w niektórych obszarach objętych Kodeksem przez uczestników rynku w celu zdiagnozowania kluczowych problemów i wypracowania mechanizmów służących efektywnemu wdrożeniu jego rozwiązań po jego oficjalnym wejściu w życie (*early implementation*). Działania te objęły: rewizję obecnego kształtu stref cenowych, wdrażanie alokacji na podstawie metody FBA, wdrażanie wspólnych zasad świadczenia usług przekierowania i wymiany kompensacyjnej, zasad łączenia rynków RDB i RDN oraz metodologii tworzenia algorytmów łączenia cen⁹.

⁷ Dostęp do dokumentu jest możliwy poprzez tzw. Rejestr Dokumentów Procedury Komitetowej (Comitology Register) dostępny pod adresem internetowym:
<http://ec.europa.eu/transparency/regcomitology/index.cfm?do=Search.Search&NewSearch=1>.

⁸ Powyższe rozporządzenie jest przyjmowane w ramach procedury regulacyjnej połączonej z kontrolą, zgodnie z art. 5a decyzji Rady 1999/468/WE z dnia 28 czerwca 1999 r. *ustanawiającej warunki wykonywania uprawnień wykonawczych przyznanych Komisji* (częściowo pozostającej w mocy – w zakresie procedury PRAC/RPS) oraz zastępującym ww. decyzję rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 182/2011 z dnia 16 lutego 2011 r. *ustanawiającym przepisy i zasady ogólne dotyczące trybu kontroli przez państwa członkowskie wykonywania uprawnień wykonawczych przez Komisję*.

⁹ Szerzej: http://ec.europa.eu/energy/gas_electricity/electricity/forum_electricity_florence_en.htm.

3. CELE REGULACJI KODEKSU

Celem wydania Kodeksu jest uregulowanie w niedyskryminujący sposób zasad alokacji zdolności przesyłowych na połączeniach transgranicznych pomiędzy strefami cenowymi i zasad zarządzania ograniczeniami w zakresie RDB i RDN. Stefa cenowa (*bidding zone*) to ograniczona geograficznie część sieci, w której składane są zlecenia kupna i sprzedaży energii elektrycznej i możliwe jest wyznaczenie jednolitej ceny rynkowej energii dla określonej godziny lub grupy godzin na obu rynkach, bez konieczności uwzględniania ograniczeń dostępnej zdolności przesyłowej. Obecnie większość państw członkowskich UE stanowi jedną strefę cenową. Kodeks zakłada jednak łączenie sąsiadujących państw członkowskich w jedną strefę cenową, co oznacza, że zasady wyznaczania zdolności przesyłowej oraz zasady obrotu energią elektryczną na tak połączonych obszarach będą się zbliżały coraz bardziej do tego, jak wygląda to w ramach danego państwa. Kodeks nie przesądził ostatecznego kształtu takich stref cenowych, tworząc jednak jasne kryteria określające metodologię ich powstania.

Konfiguracja stref cenowych ma znaczenie dla rozwoju rynku hurtowego, inwestycji w wytwarzanie, ujednoczenia cen pomiędzy strefami cenowymi i kosztów bilansowania. Pierwotnie podział na strefy cenowe zaproponowano w rozporządzeniu 714/2009 z 13 lipca 2009 r. w sprawie warunków dostępu do sieci w odniesieniu do transgranicznej wymiany energii elektrycznej i uchylające rozporządzenie (WE) nr 1228/2003¹⁰. Podział ten zakładał istnienie kilku dużych stref cenowych: Europa Północna (Dania, Szwecja, Finlandia, Niemcy i Polska), Europa Północno-Zachodnia (Beneluks, Niemcy i Francja), Włochy (Włochy, Francja, Niemcy, Austria, Słowenia i Grecja), Europa Środkowo-Wschodnia (Niemcy, Polska, Republika Czeska, Słowacja, Węgry, Austria i Słowenia), Europa Południowo-Zachodnia (Hiszpania, Portugalia i Francja), Zjednoczone Królestwo, Irlandia i Francja, Państwa Bałtyckie (Estonia, Łotwa i Litwa). Prowadzone w ramach tak zwanych wczesnych implementacji Kodeksu prace nad kształtem stref cenowych zakładają różne scenariusze, w tym możliwość połączenia niektórych stref w większe (*merging*) oraz podziału innych na mniejsze (*splitting*). W ramach tego drugiego kierunku stworzono również projekt podziału Polski na dwie strefy cenowe. Abstrahując od ceny sprzedaży energii elektrycznej, możliwość oferowania energii elektrycznej na rynku hurtowym na większym obszarze, bez konieczności uwzględniania ryzyka dostępności połączeń między strefami cenowymi wydaje się bardziej korzystne, zarówno dla wytwarzania, jak i dla obrotu hurtowego, gdyż zapewnia łatwiejsze uplasowanie wytworzonej energii oraz ogranicza ryzyko rentowności inwestycji w moce wytwórcze. Większe strefy cenowe powinny zapewnić również łatwiejsze bilansowanie źródeł stabilnych i mniej stabilnych w ramach jednego obszaru. Zmiana taka wymagać będzie jednak większej współpracy między operatorami systemów przesyłowych połączonych obszarów¹¹.

¹⁰ Dz. Urz. UE L 211 z 14.08.2009, s. 15.

¹¹ Szerzej: ENTSO-E Bidding Zone Task Force 21.05.2014, *Analytical Framework for Bidding Zone Configurations*; ENTSO-E Market Integration Working Group, *Terms of Reference for the early implementation of the NC CACM concerning a Bidding Zone Review in CWE (Belgium, France, Germany, Luxembourg, the Netherlands), Denmark-West, CEE (Austria, Czech Republic, Germany, Hungary, Poland, Slovenia, Slovakia, Switzerland); and Italy*, October 2012; ACER, *The influence of existing bidding zones on electricity markets, Consultation document*, PC_2013_E_04

Ostateczny kształt stref cenowych będzie jednak przedmiotem dalszych prac i uzgodnień. Z tym jednak wiąże się sposób wyznaczania przez operatorów systemów przesyłowych dostępnych na cele handlowe zdolności przesyłowych pomiędzy strefami cenowymi. Kodeks promuje jednolitą metodę wyznaczania zdolności przesyłowej, opartą na tak zwanych fizycznych przepływach (FBA, *Flow Based Allocation*) dla strefy cenowej oraz jednolity model transakcji opartych na zasadach alokacji *implicit*, czyli łącznej sprzedaży zdolności przesyłowej i energii elektrycznej. Wprowadza tym samym nowy ujednoczony model rynku oparty na metodologii oraz enumeratywnie określonych funkcjach, przypisanych odpowiednim jednostkom, w tym również giełdom energii, na których w ramach jednego instrumentu obracana będzie energia elektryczna i zdolność przesyłowa niezbędna do dostarczenia tej energii pomiędzy strefami cenowymi. Kodeks wprowadza rozbudowane zasady kontroli i raportowania do instytucji publicznych (Komisja Europejska, ACER, krajowe organy regulacyjne).

4. NEMO JAKO FUNKCJA GIEŁDY ENERGII

Kodeks kształtuje nowy model obrotu hurtowego, w którego ramach szczególną rolę odgrywa giełda energii¹². Kodeks przypisuje wskazanym do pełnienia funkcji w zakresie obrotu na RDN i RDB giełdom energii określone funkcje. Zasadnicze z nich to pełnienie funkcji *Nominated Electricity Market Operator* (NEMO) oraz *Market Coupling Operator* (MCO). Operator NEMO jest operatorem rynku, wyznaczonym przez właściwy organ do prowadzenia obrotu w ramach jednego wspólnego RDN i RDB. Zadaniem MCO jest łączenie zleceń dla wszystkich stref cenowych w ramach RDN i RDB, biorąc pod uwagę dostępną na cele handlowe zdolność przesyłową oraz istniejące ograniczenia przesyłowe.

Zgodnie z art. 4 CACM każde państwo członkowskie wyznacza co najmniej jednego NEMO na 4 lata do prowadzenia obrotu na RDN i RDB. Każdy wniosek o pełnienie funkcji NEMO powinien być potraktowany przez państwo członkowskie w niedyskryminujący sposób. Oznacza to brak wskazania w projektowanych regulacjach, które z istniejących na danych rynkach giełdy energii mają być wyznaczone do pełnienia tej funkcji, dając możliwość ubiegania się o tę funkcję każdemu zainteresowanemu podmiotowi spełniającemu określone w art. 6 CACM wymagania formalne: 1) posiadanie odpowiednich zasobów operacyjnych (kadrowych, finansowych, organizacyjnych); 2) zapewnienie równego, otwartego dostępu do istotnych informacji uczestnikom rynku; 3) zapewnienie efektywności kosztowej działania; 4) zapewnienie niezależności od innych uczestników rynku; 5) zagwarantowanie niedyskryminacyjnego traktowania uczestnikom rynku; 6) podleganie pod właściwy nadzór rynkowy; 7) uregulowany umownie obowiązek zachowania poufności i przejrzystości z uczestnikami rynku i operatorami systemów przesyłowych; 8) zapewnienie niezbędnych usług rozliczeniowo-rozrachunkowych. Kryteria te mają zapewnić, że konkurencja między NEMO jest oparta na uczciwych i niedyskryminujących kryteriach.

Dodatkowo Kodeks zapewnia możliwość transgranicznego świadczenia usług NEMO. Oznacza to, że giełda energii z jednego państwa członkowskiego i desygnowana w tym państwie do pełnienia funkcji NEMO może świadczyć tego rodzaju funkcje również w

---

31, July 2013; ENTSO-E, *Bidding Zones Review*, 1st stakeholder advisory group, Brussels, 27 June 2014.

¹² Zob. Elforsk, *The Increasing Scope and Authority for Power Exchanges*, Elforsk rapport 13:57, June 2013.

innym państwie bez dodatkowych wymagań. Kodeks zabrania dyskryminacji w tym zakresie – ma to służyć zapewnieniu konkurencji między NEMO i budowaniu wewnętrznego rynku energii UE opartego na rynkowej wycenie również usług świadczonych przez NEMO.

Od tych zasad możliwe są jednak dwa wyjątki. Zgodnie z pierwszym państwo członkowskie może wskazać podmiot, który na jego terytorium będzie pełnił funkcje NEMO. W takim wypadku krajowy organ regulacyjny (w Polsce Prezes URE) określi i zaakceptuje opłaty, jakie będzie pobierał NEMO od uczestników rynku za udział w RDN i RDB. Określi on również metodologię kalkulacji takich opłat. Rozwiązania te ograniczają możliwość konkurowania między NEMO na danym obszarze, dając kompetencje do takiego limitowania władzom danego państwa. Rozwiązanie takie z jednej strony pozwala budować silną pozycję wyznaczoną do pełnienia takiej funkcji giełdy energii, co ma znaczenie na integrującym się geograficznie i produktowo rynku UE. Z drugiej strony ogranicza możliwość zwiększania efektywności działalności tych podmiotów na podstawie mechanizmów rynkowych. Narzędziem do zapewnienia adekwatności opłat pobieranych przez NEMO od uczestników rynku jest krajowy organ regulacyjny, który ustala w tym zakresie stawki opłat i metodologie ich ustalania. Jednak w wypadku braku konkurencji między NEMO porównanie i ustalenie zasadności takich opłat przez organ regulacyjny mogą być utrudnione.

Zgodnie z drugim wyjątkiem możliwe jest ograniczenie transgranicznego świadczenia usług przez NEMO z innego państwa członkowskiego (obszaru cenowego) na terytorium danego państwa na podstawie decyzji danego państwa członkowskiego. Podstawą takiego ograniczenia może być niekompatybilność świadczonych transgranicznie usług albo zasad ich świadczenia z tymi na terenie danego państwa. Może ono również mieć wyłącznie charakter czasowy, czyli do usunięcia uzasadnionych niekompatybilności wewnętrznych zasad obrotu tego państwa z zasadami o charakterze transgranicznym. Zastosowanie tego ograniczenia podlega kontroli między innymi Komisji Europejskiej i ACER, a jego zastosowanie wymaga opinii krajowego organu regulacyjnego.

Wprowadzenie NEMO zapewni większą przejrzystość i kontrolę rezerwacji zdolności przesyłowych pomiędzy strefami cenowymi w ramach RDN i RDB. Integracja platform obrotu hurtowego w ramach UE, niezależnie od tego, czy za pomocą wyznaczania jednego NEMO dla więcej niż jednego obszaru regulacji, czy też utrzymania odrębnych, ale współpracujących ze sobą NEMO z poszczególnych obszarów regulacji, może powodować zmniejszenie kosztów udziału w rynku hurtowym ze względu na wprowadzone mechanizmy kontroli kosztów oraz otwarcie każdego NEMO na konkurencję ze strony innych NEMO. Możliwość transgranicznego działania NEMO może ułatwiać uczestnikom rynku udział w obu rynkach. Możliwość istnienia monopolu krajowego w zakresie usług jednego NEMO lub braku możliwości transgranicznego świadczenia usług może rodzić dodatkowe koszty działalności na rynku hurtowym. W wypadku podjęcia takiej decyzji przez władze Polski, konieczne będzie dążenie do rynkowej wyceny opłat za usługi świadczone przez krajowe NEMO. Z kolei brak wystarczającego nadzoru regulacyjnego nad NEMO przy dążeniu giełd energii do ich unifikacji w skali UE może wpływać na ograniczoną konkurencję między nimi, a to może mieć znaczenie dla uczestników rynku, zwłaszcza w sytuacji wyznaczania jednego NEMO dla więcej niż jednego obszaru regulacji. Integracja hurtowych platform obrotu będzie wymagać większego zaangażowania regulacyjnego. Konieczne wydaje się stworzenie ram prawnych dla zapewnienia właściwej kontroli nad działalnością NEMO

oraz nad zasadnością ewentualnego ograniczania transgranicznego działania NEMO przez państwa członkowskie.

5. MIEJSCE NEMO W ARCHITEKTURZE RYNKU DNIA BIEŻĄCEGO I RYNKU DNIA NASTĘPNEGO

Kodeks wprowadza ujednolicone uregulowania w zakresie funkcjonowania RDN i RDB, przewidując określone zadania i kompetencje dla giełd energii, w tym przede wszystkim dla NEMO. Zgodnie z zapisami Kodeksu w ramach wymiany transgranicznej pomiędzy strefami cenowymi uczestnicy rynku giełdowego składają zlecenia kupna lub sprzedaży energii elektrycznej do operatora rynku, czyli podmiotu, którego zadaniem jest prowadzenie obrotu na RDB i RDN, to jest NEMO. W danej strefie cenowej może występować jeden lub więcej NEMO, w zależności od decyzji właściwych władz. Dla przykładu w Polsce, która jest obecnie jednym obszarem rynkowym, rolę taką odgrywać może Towarowa Giełda Energii S.A. (TGE), ale możliwe jest również wskazanie przez właściwe władze innego podmiotu oprócz TGE lub zamiast niej, bądź umożliwienie funkcjonowania transgranicznie podmiotu z innego państwa.

Pozycja NEMO w strukturze administracyjnej na RDB i RDN jest zbliżona. Na RDN, zgodnie z podstawową procedurą składania zleceń przez uczestników rynku, do godziny 11.00 dnia poprzedzającego (dzień D-1) operatorzy systemu przesyłowego przekazują dane o dostępnej handlowo zdolności przesyłowej do NEMO. Następnie pomiędzy godziną 11.00 a 12.00 dnia D-1 odbywa się aukcja administrowana przez NEMO. Zasadą jest aukcja w trybie *implicit*, czyli jednoczesna sprzedaż energii elektrycznej i zdolności przesyłowej połączenia wzajemnego niezbędnej do realizacji tej transakcji¹³. Wyniki aukcji przekazywane są przez właściwe NEMO do operatora połączonego rynku, czyli MCO, który ustala cenę rozliczeniową dla każdej godziny handlu, bilans handlu oraz stan wykonania zleceń. Rozliczenia te przekazywane są następnie do NEMO i operatorów systemów przesyłowych w celu realizacji zleceń oraz ich rozliczeń i rozrachunku. Taki model rynku ma na celu zapewnienie większej efektywności jego funkcjonowania. Ujednolicone zasady prowadzenia obrotu utrudniają arbitraż między poszczególnymi połączeniami wzajemnymi, ponieważ mechanizm alokacji i zakres posiadanej przez uczestników rynku informacji rynkowej są takie same. Dla RDB określono również jednolity model obrotu. Informacje o zdolnościach i ograniczeniach przesyłowych będą dostarczane przez operatora systemu przesyłowego do NEMO nie później niż 15 minut przed otwarciem rynku. NEMO publikują te informacje bez nieuzasadnionej zwłoki, umożliwiając uczestnikom rynku określenie swoich strategii handlowych. Następnie NEMO dostarczają te informacje do algorytmu, który w sposób ciągły łączy składane przez uczestników rynku oferty. Na tej podstawie dokonuje się przydziału zdolności oraz rozliczenia i rozrachunku transakcji.

NEMO mają działać jako operatorzy na krajowym lub regionalnym RDN i RDB. Ich zadania obejmować będą: przyjmowanie zleceń od uczestników rynku, łączenie zleceń uczestników rynku i alokowanie ich zgodnie z wynikami jednego połączonego RDN i RDB, publikowanie cen oraz rozrachunek i rozliczenie zawartych umów zgodnie z właściwymi umowami i uregulowaniami. W ramach tych zadań NEMO powinny

---

¹³ Kodeks przewiduje możliwość czasowego stosowania aukcji *explicit* na określonych zasadach, docelowo jednak zakłada się jednolite alokowanie na podstawie aukcji *implicit*.

zapewniać: wdrożenie i koordynowanie z innymi NEMO funkcji MCO, wypracowanie wspólnie wymagań dla jednego połączonego RDN i RDB oraz wymagań dla funkcji MCO i algorytm łączenia cen, ustalanie cen maksymalnych i minimalnych, zapewnienie anonimowości i udostępnianie informacji o zleceniach w ramach funkcji MCO, ocenę wyników wyliczonych przez MCO, alokowanie zgodnie z potwierdzonymi wynikami oraz weryfikację, informowanie uczestników rynku o realizacji ich zleceń, rozliczenie i rozrachunek transakcji handlowych pomiędzy strefami cenowymi, wdrażanie procedur awaryjnych na rynku krajowym lub regionalnym, jeśli brak danych wygenerowanych przez MCO, dostarczanie prognoz kosztów jednego połączonego RDN i RDB oraz dostarczanie informacji o kosztach właściwym organom regulacyjnym oraz operatorom systemów przesyłowych, gdy koszty działania NEMO i MCO ponoszone są przez tych operatorów.

W tej strukturze rynku giełdy energii pełnią centralną funkcję w zakresie administrowania obrotem. Do nich dostarczane są istotne informacje rynkowe oraz za ich pośrednictwem następuje proces skutkujący realizacją zleceń. Ogranicza to rolę operatorów systemów przesyłowych do kwestii zapewnienia technicznej możliwości realizacji transakcji, przenosząc na giełdy energii kwestie związane z handlem. Regulacja ta określa zadania NEMO, zwracając szczególną uwagę na reguły konkurencji i nienadużywanie pozycji dominującej lub monopolistycznej przez te podmioty. Ich rolą będzie zbudowanie głównych zasad obrotu opartych o jednolicie określone procedury, algorytmy i zasady obrotu.

6. GŁÓWNE ELEMENTY NOWEGO MODELU TWORZONE PRZEZ NEMO

Giełdy energii przez NEMO mają udział w ujednoceniu wewnętrznego rynku energii elektrycznej UE. Kodeks wprowadza kilka technicznych ujednoczeń: wspólny algorytm łączenia cen, zharmonizowaną cenę maksymalną i minimalną, zasady wyceny zdolności przesyłowej, czy też ujednoczone zasady oferowania nowych instrumentów. NEMO odpowiedzialne są za stworzenie tych ram działania rynku oraz ich bieżące administrowanie.

W zakresie algorytmu łączenia cen, zgodnie z art. 35–36 oraz 49–50 CACM, NEMO tworzą wspólnie algorytm połączonej ceny odrębnie dla RDN i RDB i na jego podstawie prowadzą obrót na obu rynkach. Algorytm RDN powinien: dążyć do maksymalizowania nadwyżki rynkowej¹⁴, wykorzystywać ceny marginalne do wyznaczenia jednej ceny rozliczeniowej dla każdej godziny dla obszaru rynkowego, umożliwiać efektywne kształtowanie się ceny, uwzględniać alokacje zdolności na połączeniach między strefami cenowymi oraz ograniczenia sieciowe. Dla RDB algorytm powinien w sposób ciągły łączyć zlecenia na połączonym rynku oraz uwzględniać: dążenie do maksymalizacji nadwyżki rynkowej dla każdej połączonej oferty kupna-sprzedaży, uwzględniać ograniczenia i dostępne zdolności przesyłowe. Oba algorytmy powinny zapewnić efektywność, niezależnie od skali działania, oraz powtarzalność ich działania. Algorytm dla RDN powinien dostarczyć uczestnikom rynku informację o: jednej cenie

---

¹⁴ Nadwyżka rynkowa – ekonomiczny wskaźnik efektu łączenia rynków definiowany jako suma zysku odbiorców i dostawców wynikająca z udziału w jednym wspólnym rynku. Zysk odbiorców wynika z obniżki ceny zakupu energii w stosunku do ceny, jaką byli gotowi zapłacić. Zysk dostawców wynika z wyższej ceny sprzedaży energii w stosunku do ceny, za jaką byli gotowi sprzedać. Do zysku dolicza się również dochody z ograniczeń.

rozliczeniowej dla każdej strefy cenowej rynkowej i każdej godzinie działania RDN wyrażonej w EUR/MWh, bilansie obrotu pomiędzy strefami cenowymi dla każdej godziny działania RDN oraz statusie wykonania zleceń. Dla RDB określać ma co najmniej stan realizacji zleceń i cenę każdego zrealizowanego zlecenia oraz planowaną wymianę energii dla każdej godziny obrotu. Przepisy Kodeksu przewidują zatem pewne minimum informacji w zakresie obrotu udostępniane w sposób jednolity uczestnikom rynku przez giełdy energii. Zapewnić ma to porównywalne warunki handlu dla wszystkich uczestników rynku. Dodatkowo obowiązek zapewnienia przejrzystości i niedyskryminacji ma skutkować brakiem uprzywilejowania niektórych z nich.

Algorytm powinien również umożliwiać tworzenie instrumentów przez NEMO dotyczących więcej niż jednej godziny obrotu. Oprócz tego NEMO powinny zapewniać uczestnikom rynku nowe produkty, jeżeli konsultacje z nimi potwierdzą konieczność ich wprowadzenia. Ze względu na słabość połączeń wzajemnych (interkonektorów) na części giełd energii (w tym w Polsce) istnieje mało produktów obejmujących wymianę transgraniczną. Wprowadzenie tej możliwości, jeśli założyć większe możliwości handlu pomiędzy strefami cenowymi, spowoduje konieczność dostosowania strategii handlowej i wiedzy do nowych warunków. Istnienie obowiązku współpracy giełd energii z uczestnikami rynku w zakresie nowych produktów skutkuje ciągłą koniecznością rozwoju rynku hurtowego i jego dalszej integracji. Istotne jest jednak właściwe zaplanowanie tego procesu, aby nie doszło do rozproszenia wolumenów obrotu na zbyt dużej ilości instrumentów oferowanych przez konkurujące ze sobą giełdy, a tym samym – do deprecjacji znaczenia ceny referencyjnej generowanej przez te rynki. Może się tak stać w sytuacji nierynkowego oddziaływania na cenę poprzez instrumenty o małym wolumenie obrotu i większej podatności na pozarynkowy wpływ.

Kolejnym ujednocającym działaniem będzie wprowadzenie przez NEMO, we współpracy z właściwymi operatorami systemów przesyłowych, zharmonizowanych maksymalnych i minimalnych cen w ofertach składanych na RDN i RDB, które mają być zastosowane we wszystkich strefach cenowych. Ze względu na system alokacji zdolności przesyłowych (aukcje *implicit*) konieczne będzie branie pod uwagę wyceny zdolności przesyłowej, a zatem istniejących ograniczeń przesyłowych, oraz różnicy w cenie rozliczeniowej pomiędzy właściwymi obszarami rynkowymi. Kodeks zabrania pobierania jakichkolwiek innych opłat z tym związanych. Oznacza to zatem, że marginesem opłacalności handlu transgranicznego będzie różnica pomiędzy cenami energii na obu rynkach oraz kosztami dostarczenia energii w ramach tych aukcji. Jednolita cena minimalna i maksymalna ma znaczenie dla obrotu hurtowego, gdyż ujednocila sposób kształtowania oraz ceny w obszarze strefy cenowej. Może mieć znaczenie dla zasadności podejmowania arbitrażu cenowego między strefami cenowymi.

7. ZNACZENIE AUKCJI REGIONALNYCH

Kodeks przewiduje możliwość utworzenia dodatkowej aukcji regionalnej w ramach RDB. Z wnioskiem takim muszą wystąpić właściwe terytorialnie NEMO i operatorzy systemów przesyłowych. Aukcja taka ma mieć komplementarny charakter w stosunku do obrotu w ramach jednolitego wspólnego RDB.

Aukcja może być utworzona w ramach lub pomiędzy strefami cenowymi. W celu zapewnienia skuteczności tej aukcji na czas jej działania zostają zawieszane obroty na RDB na okres niezbędny do obrotu w ramach aukcji regionalnej, ale nie krócej niż na 10

minut. Pozwoli to na zbilansowanie pozycji na mniejszym obszarze, zanim obrót będzie prowadzony w ramach RDB. Metodologia ustalenia ceny może być inna w ramach aukcji regionalnej, ale powinna uwzględniać ograniczenia przesyłowe oraz aktualne zlecenia uczestników rynku.

Projekt wdrożenia aukcji regionalnej zatwierdzają właściwe organy regulacyjne. Muszą one wziąć pod uwagę między innymi to, czy funkcjonowanie takiej aukcji: 1) nie wpłynie negatywnie na płynność ogólnoeuropejskiego RDB; 2) dotyczyć będzie całej zdolności przesyłowej w danym obszarze; 3) nie będzie dyskryminacji między uczestnikami rynku; 4) ramy czasowe będą zbieżne z jednolitym połączonym RDB, umożliwiając uczestnikom rynku dokonywanie transakcji jak najbliższych czasowi rzeczywistemu.

Przepis wprowadza zatem możliwość dodatkowych aukcji, których znaczenie jest trudne do określenia w obecnym kształcie. Może to być z jednej strony dodatkowa platforma obrotu hurtowego ułatwiająca uczestnikom rynku zbilansowanie ich pozycji, ograniczająca przez to znaczenie rynku bilansującego. Istnienie takiej platformy może jednak negatywnie oddziaływać na pozostałe platformy obrotu, zmniejszając wolumeny i ograniczając transparentność i wiarygodność ustalonej na tym rynku ceny referencyjnej. Dla całościowej oceny dodatkowo znaczenie będą mieć: faktyczne możliwości wykorzystania zdolności przesyłowych na cele handlowe udostępniane przez operatorów systemów przesyłowych, sposób prowadzenia obrotu oraz algorytm ustalania ceny.

8. KOSZTY FUNKCJONOWANIA I KONTROLA NAD NEMO

Kodeks przewiduje również jasne zasady ponoszenia kosztów funkcjonowania giełd energii w ramach jednolitego wspólnego RDN i RDB. Corocznie NEMO i operatorzy systemów przesyłowych przygotowują raport dla krajowych organów regulacyjnych, w którym przekazują informację o kosztach funkcjonowania obu rynków. Raport jest publikowany przez ACER.

Koszty różnicuje się na: 1) koszty wspólne – wynikające ze skoordynowanych działań NEMO i operatorów systemów przesyłowych w ramach RDN i RDB; 2) koszty regionalne – wynikające z aktywności NEMO i tych operatorów w danym regionie; 3) koszty krajowe – wynikające z aktywności NEMO i operatorów w danym państwie członkowskim. Wspólne koszty są dzielone między operatorów i NEMO w uczestniczących państwach członkowskich i państwach trzecich. Obliczona kwota, którą ma zapłacić każde państwo, zostanie podzielona następująco: 1/8 wspólnych kosztów równo na każde państwo, 5/8 proporcjonalnie do konsumpcji każdego państwa i 2/8 równo na każdego uczestniczącego NEMO. Kalkulacja kosztów będzie regularnie uaktualniana, aby zapewnić zgodność ze stanem faktycznym. Koszty regionalne będą dzielone między NEMO i operatorów systemów przesyłowych na podstawie wspólnego porozumienia.

9. PODSUMOWANIE

Historycznie giełdy energii tworzone były jako instytucjonalny element systemu liberalizacji krajowych rynków energii. Ich celem było zbudowanie ram instytucjonalnych zapewniających transparentne warunki transakcji, wyznaczających wiarygodną cenę rynkową oraz udostępniających w niedyskryminujący i przejrzysty sposób informacje rynkowe. Obecnie stanowią one często platformy obrotu o dużym poziomie płynności,

które działają w dwóch obszarach: rynku krajowego i wymiany transgranicznej. Docelowo mają być one platformami integrującymi rynek energii Unii Europejskiej.

Nowy model obrotu hurtowego, oparty na instytucji giełdy energii, jest kształtowany przez CACM. Zakłada on stopniową integrację zarówno samych giełd, jak i obszarów ich działania (stref cenowych), budując w ten sposób jednolity model rynku. Szczególną rolę w tym systemie odgrywa NEMO, któremu przydzielono zadania w zakresie zbudowania infrastruktury nowego modelu rynku i jej bieżące administrowanie. Rola giełd nie jest jednak ukształtowana raz na zawsze. Wprowadzono mechanizmy zapewniające dążenie do maksymalizacji efektywności działania samych giełd oraz zapewnienia użyteczności wprowadzanych przez nie instrumentów dla uczestników rynku. Opisane modele RDN i RDB mają zapewniać wzmacnianie nadwyżki rynkowej, czyli ekonomicznego wskaźnika efektu łączenia rynków definiowanego jako suma zysku odbiorców i dostawców wynikająca z udziału w jednym wspólnym rynku. Zysk odbiorców wynika z obniżki ceny zakupu energii w stosunku do ceny, jaką byli gotowi za nią zapłacić. Zysk dostawców wynika z wyższej ceny sprzedaży energii w stosunku do ceny, za jaką byli gotowi ją sprzedać. Nowy model wewnętrznego rynku energii UE ma generować tego rodzaju bodźce wynikające z unifikacji architektury rynku, istnienia bodźców do zwiększania efektywności głównych jego uczestników. Wiele kwestii pozostaje jeszcze do przemyślenia i uregulowania, ponieważ na obecnym etapie albo pozostawiono daną kwestię otwartą, albo sposób jej regulacji wymusi podjęcie dalszych działań uszczegóławiających istniejące regulacje.

Pomimo braku przesądzenia tej kwestii, należy przypuszczać, że rolę NEMO będzie pełniła w Polsce Towarowa Giełda Energii S.A. (TGE). Brak jest również przesądzenia, na ile umożliwiona będzie konkurencja dla TGE ze strony NEMO z innych państw członkowskich UE.

Konfiguracja stref cenowych ma również kluczowe znaczenie dla rozwoju rynku hurtowego i inwestycji w wytwarzanie w Polsce. Powoduje ujednoczenie cen pomiędzy tymi strefami i wpływa na wysokość kosztów bilansowania. Ostateczny kształt stref cenowych nie jest jeszcze przesądzony a trwające obecnie prace mają ukształtować optymalny w obecnych warunkach ich kształt. Zasadnym dla rozwoju wewnętrznego rynku energii UE wydaje się budowanie większych stref cenowych w naszym regionie.

LITERATURA

- [1] A Walaszek-Pyziół, *Kilka refleksji na temat europejskich kodeksów sieci (grid codes)* [w:] A. Walaszek-Pyziół (red.), *Regulacja – innowacja w sektorze energetycznym*, Warszawa 2013, s. 171-179.
- [2] ACER, *The influence of existing bidding zones on electricity markets, Consultation document*, PC_2013_E_04 31, July 2013.
- [3] Communication from the Commission, *Delivering the internal electricity market and making the most of public intervention*, Brussels, 5.11.2013, C(2013) 7243 final.
- [4] Dyrektywa 2009/72/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 13 lipca 2009 r., dotycząca wspólnych zasad rynku wewnętrznego energii elektrycznej i uchylająca dyrektywę 2003/54/WE (DzU UE L 221 z 14.08.2009, s. 55).

- [5] Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2009/73/WE z 13 lipca 2009 r., dotycząca wspólnych zasad rynku wewnętrznego gazu ziemnego i uchylająca dyrektywę 2003/55/WE (DzU UE L 211 z 14.08.2009, s. 94–136).
- [6] ENTSO-E Bidding Zone Task Force 21.05.2014, *Analytical Framework for Bidding Zone Configurations*.
- [7] ENTSO-E Market Integration Working Group, *Terms of Reference for the early implementation of the NC CACM concerning a Bidding Zone Review in CWE (Belgium, France, Germany, Luxembourg, the Netherlands), Denmark-West, CEE (Austria, Czech Republic, Germany, Hungary, Poland, Slovenia, Slovakia, Switzerland; and Italy)*, October 2012.
- [8] ENTSO-E, *Bidding Zones Review*, 1st stakeholder advisory group, Brussels, 27 June 2014.
- [9] European Energy Regulation, *A Bridge to 2025, Public Consultation Paper*, PC_2014_O_01, 29 April 2014.
- [10] Rada Europejska, *Konkluzje Rady Europejskiej* z 4 lutego 2011 r.
- [11] Rozporządzenie (WE) nr 713/2009 Parlamentu Europejskiego i Rady z 13 lipca 2009 r., ustanawiające Agencję ds. Współpracy Organów Regulacji Energetyki (DzU UE L 211, 14.08.2009, s. 1).
- [12] Rozporządzenie (WE) nr 715/2009 Parlamentu Europejskiego i Rady z 13 lipca 2009 r., w sprawie warunków dostępu do sieci przesyłowych gazu ziemnego i uchylające rozporządzenie (WE) nr 1775/2005 (DzU UE L 211, 14.08.2009, s. 36–54).

THE ROLE OF POWER EXCHANGES IN THE PROCESS OF BUILDING A SINGLE EUROPEAN ELECTRICITY DAY AHEAD AND INTRADAY MARKET

The aim of the article is to analyse the position of energy exchanges in the electricity market of the European Union, which results from the European Commission's draft Regulation establishing a *Guideline on Capacity Allocation and Congestion Management*. This network code defines the legal regime of the functioning of power exchanges in the coupled Intraday Market (InD) and the Day-Ahead Market (DA) in trade between the European Union bidding zones. Code indicates the proposed model of the wholesale trade, and the institutional framework of its functioning.

Historically, power exchanges were created as a part of the liberalization of national energy markets. Their goal was to build an institutional framework to ensure transparent terms of the transaction, defining a reliable reference price of electricity and providing non-discriminatory and transparent market information. Currently, they are trading platforms, often with a high level of liquidity, which operate in two areas, i.e. domestic market and cross-border exchange. Ultimately, they serve to build a single EU energy market, highly integrated internally and based on the wholesale market.

The purpose of this article is to identify the proposed new code of network solutions for the functioning of power exchanges Intraday Market and the Day-Ahead Market in trade between the European Union bidding zones.

Keywords: power exchange, NEMO, liberalisation, European Union electricity market, network code, CACM, wholesale market.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.70

Przesłano do redakcji: wrzesień 2014

Przyjęto do druku: grudzień 2014

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES – 2014

Recenzenci współpracujący

Arkadiusz ADAMCZYK	Krzysztof ŁYSKAWA
Dzintras ATSTĀJAS (Łotwa)	Jacek MAŁYSKO
Gerhard BANSE (Niemcy)	Rafał MATERA
Małgorzata BARAN (Collegium Civitas)	Andreas METZNER-SZIGETH
Małgorzata BARAN (Uniwersytet Rzeszowski)	(Niemcy)
Hemantkumar P. BULSARA (Gujarat, Indie)	Mirosław MINKINA
Marta CZYŻEWSKA	Maria NIEPLOWICZ
V.J. FEDIUK (Ukraina)	Marcin NOWACKI (Belgia)
Paulina FILIP	Ireneusz NOWAK
Natalia GERASYMCZUK (Ukraina)	Marek OSSOWSKI
Andriy GERASYMCZUK (Ukraina)	Lidiya PALYUKH (Ukraina)
Janusz GRABARA	Beata PETRECKA
Paweł GRATA	Tadeusz PLISZKA
P.V. GUDZ (Rosja)	Leonid PROKOPENKO (Ukraina)
Aleksandr GUGNIN	Aneta PRZEPIÓRKA
Andriy HACHKEVYCH (Ukraina)	Ryszard PUKAŁA
Colin HALES	Krzysztof REJMAN
Marietta JANOWICZ-LOMOTT	Lidia SKRYPNIKOVA (Ukraina)
Marcin JURGIŁEWICZ	Artur ŚWIĄTEK
Marcin KAMIŃSKI	Jarosław ŚWIDA
Andrzej KIEPAS	Anatolij TKACH (Ukraina)
Ekaterina KISELEVA (Ukraina)	Tamara TKACH (Ukraina)
Mirosław KŁUSEK	Jerzy WĘGRZYNOWSKI (Niemcy)
Cezary KOŚCIELNIAK	Marcin WIERZBIŃSKI
Nikolay KOZŁOWIEC (Ukraina)	Aleksander ZAWISZA
Tomasz KUCZUR	G. VINOGRADOV (Ukraina)
Julia LISNIEWSKA (Ukraina)	T.U. WŁASOVA (Ukraina)

Afiliacja recenzentów (poza danymi podanymi w nawiasach): Polska

Lista recenzentów została opublikowana w czwartym numerze czasopisma
Humanities and Social Sciences z. 21(4/14).

ADDITIONAL INFORMATION

The Journal annually publishes a list of reviewers: in the last issue of the quarterly - no. 4/2014 and on the website:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>

<http://hss.prz.edu.pl/pl/recenzenci-wspolpracujacy/>

Previous name of the Journal: *Ekonomia i Nauki Humanistyczne*, ISSN 1234-3684

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/ekonomia-inh/>

<http://eih.prz.edu.pl/>

The journal uses as described on its website the procedure for reviewing:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zasady-recenzowania/>

<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/standardy-recenzowania/>

Information for authors available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/informacje-dla-autorow/>

<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/informacje-dla-autorow/>

Review's form available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>

<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/formularz-recenzji/>

Instruction for Authors

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/instrukcja-dla-autorow/>

<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/instrukcja-redakcyjna/>

Contact details to Editorial Office available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>

<http://hss.prz.edu.pl/pl/komitet-redakcyjny/>

Electronic version of the published articles available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>

<http://hss.prz.edu.pl/pl/wersja-elektroniczna/>